İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

Ebû Saîd Hâdimî'nin "Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar" Adli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi

Yüksek Lisans Tezi

Abdulveli Karluk

Temmuz 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

Ebû Saîd Hâdimî'nin "Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar" Adli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi

Yüksek Lisans Tezi

Abdulveli Karluk

Danışman

Doç. Dr. Harun Kuşlu

Temmuz 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Abdulveli Karluk tarafından hazırlanan ‘‘Ebû Saîd Hâdimî’nin ‘‘Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar’’Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi’’ başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Felsefe Anabilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Harun Kuşlu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Ferruh Özpilavcı
Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. İbrahim Halil Üçer
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 04/ 07/ 2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Harun Kuşlu

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

Abdulveli Karluk

İmza

ÖZET

Ebû Saîd Hâdimî'nin "Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar" Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi

Abdulveli Karluk

Yüksek Lisans Tezi, Felsefe Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Harun Kuşlu

Temmuz-2024

Bu tez, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış büyük bir İslam alimi Ebû Saîd Hâdimî'nin mantık hakkında kaleme aldığı "*Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar*" adlı eserinin tahkik ve değerlendirilmesine odaklanacaktır. Bu değerlendirme, Ebû Saîd Hâdimî'nin mantık anlayışını, kavramlar arası ilişkileri, beş tümel konusunu, tanım ve tanımın bölümleri üzerine düşüncelerini, aklî delilleri, kıyas ve beş sanat konularına yaklaşımını detaylı bir şekilde ele alacak ve bu konularda onun önem verdiği ve ihmal ettiği noktaları belirleyecektir. Tezin yapısı, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, yöntemi, amacı ve önemi açıklanacak. Birinci bölümde, Hâdimî'nin hayatı, eserleri, yaşadığı dönem ve talebeleri hakkında bilgiler aktarılacak. İkinci bölümde, Hâdimî'nin mantık anlayışı "*Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar*" adlı eseri üzerinden değerlendirilecek. Üçüncü bölümde ise, bu eserin Arapça eleştirel metni ve tahkik sürecinde izlenen yöntem hakkında bilgiler verilecek.

Anahtar Kelimeler: Tahkik, Mantık, Hâdimî, Gelenbevî, Karsî.

ABSTRACT

A Critical Edition and Evaluation of Ebu Said Hadimi's Work "Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar"

Abdulveli Karluk

Master's Thesis, Department of Philosophy

Advisor: Associate Professor Dr. Harun Kuşlu

July 2024

This thesis focuses on the critical edition and evaluation of the work titled "Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar," written by the eminent Islamic scholar of the 18th century Ottoman Empire, Ebû Saîd Hâdimî, concerning logic. This evaluation will meticulously examine Hâdimî's understanding of logic, the relationships between concepts, the subject of the five universals, his thoughts on definition and its components, rational evidence, and his approach to syllogism and the five arts. The thesis aims to identify the points Hâdimî emphasized and those he neglected in these areas. The structure of the thesis consists of an introduction and three chapters. The introduction will outline the subject, methodology, purpose, and significance of the thesis. The fırsat chapter will provide information about Hâdimî's life, works, the period in which he lived, and his students. The second chapter will evaluate Hâdimî's understanding of logic based on his work "Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar." The third chapter will provide details on the Arabic critical text of this work and the methodology followed during the critical edition process.

Keywords: Critical Edition, Logic, Hadimi, Gelenbevi, Karsi.

İÇİNDEKİLER

Özet ……V

İngilizce Özet…… Vİ

İçindekiler ……..VİİGiriş ……1

BÖLÜM 1:

1. EBÛ SAÎD HÂDİMÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM: SİYASİ, İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

1.1. Siyasî Durum 4

1.2. İlmî ve Kültürel Durum 7

2. EBÛ SAÎD HÂDİMÎ'NİN HAYATI, HOCALARI, ÖĞRENCİLERİ VE ESERLERİ

2.1. Hayatı 11

2.2. Hocaları 14

2.3. Öğrencileri 16

2.4. Eserleri 18

3. *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* ile *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr* Arasındaki İlişki …….21

BÖLÜM 2:

ARÂİSU ENZÂRI'L- EBKÂR VE NEFÂİSU M'ADENİ'L-ESRAR'IN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. MUKADDİME ……25
2. TASAVVURÂT ……...26

2.1. Beş Tümel 27

2.2. Tanım 28

2.2.1. Hakik-i Tam (Gerçek Tanım) …….28

2.2.2. Adsal Tanım …….....31

2.2.3. Lafzî Tanım 32
2.3. Bölme 33
3. TASDİKAT 34
3.1. Önermeler 34
3.2. Önermeler Arası İlişkiler 36
3.3. Deliller 38
3.4. Kıyas 40
3.5. Hulfi Kıyas 44
3.6. Tahlil ve Katlama (Tayy) 46
3.7. Kıyasların Birbirine İndirgenmesi 47
3.7.1. İstisnai Kıyasın İktirani Kıyasa İndirgenmesi 48
3.7.2. İktirani Kıyasın İstisnai Kıyasa İndirgenmesi 49
3.7.3. Ayrık Kıyasın Bitişik Kıyasa İndirgenmesi 50
3.7.4. Bitişik Kıyasın Ayrık Kıyasa İndirgenmesi 50
3.8. Burhanın Yanlış Olduğu Durumlar 50

Bölüm 3:

ARÂ'İSU ENZÂRI'L-EBKÂR VE NEFÂ'İSU MADENİ'L-ESRÂR'IN NÜSHALARI VE TAHKİKLİ METNİ

1. *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* Nüshaları.....53
2. Tahkikte Kullanilannüshalar 53
2.1. Zeytinoğlu İlçe Kütüphanesi, Zeytinoğlu, nr. 43 Ze 846/4 (Rumuz "ز".53
2.2. Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan, nr. 00018-003 (Rumuz "س")….54
2.3. Milli Ktp, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktb, nr. 06 Hk 2319 (Rumuz "م")…55
3. Diğer Nüshalar 55
3.1. İstinsah Tarihi Bilinen Nüshalar 56
3.2. İstinsah Tarihi Bilinmeyen Nüshalar 60
4. Tahkikte Kullanılan Yöntem 64

5. Müellifin Eserde Kullandığı Rumuzlar ……...65

6. Tahkikte Kullanılan Nüshalardan Örnekler …….66

Sonuç …….72

Kaynakça ……...74

Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr Ve Nefâ'isu M'adeni'l Esrar'in Tahkikli Metni……78

GİRİŞ

Tezin Konusu, Yöntemi ve Amacı

Bu çalışmamızda, Ebû Saîd Hâdimî'nin mantık hakkında kaleme aldığı "*Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar*" adlı eserinin tahkik edilerek değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu değerlendirme, Ebû Saîd Hadimî'nin mantık anlayışı, kavramlar arası ilişkiler ve beş tümel konusu hakkındaki görüşleri, tanım ve tanımın kısımları hakkındaki düşünceleri, aklî deliller, kıyas ve beş sanat konularına yaklaşımı, önem verdiği ve ihmal ettiği konular gibi sorulara cevap verecektir. Çalışmanın başında, Ebû Saîd Hâdimî'nin hayatı, eserleri, yaşadığı dönemi ve talebeleri üzerine durulmuştur. Bu bilgiler, Hâdimî'yi daha iyi anlamak ve eserinin değerlendirmesine doğru bir zemin hazırlamak için sunulmuştur. Ancak konunun ayrıntılarına girmeden, çalışmanın ana amacına odaklanmıştır. Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, yöntemi, amacı ve önemi ile ilgili bilgiler verilecektir. Birinci bölümde Ebû Saîd Hâdimî'nin hayatı, eserleri, yaşadığı dönemi ve talebeleri hakkındaki bilgilere değinmiştir. İkinci bölümde Hâdimî'nin mantık görüşleri "*Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar*" adlı eser çerçevesinde değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise "*Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar*" adlı eserin Arapça tahkikli metnini ve tahkikte takip edilen yöntemi ilgili bilgiler verilmiştir.

Ebû Saîd Hâdimî, Osmanlı İmparatorluğunda 18. yüzyılda yaşamış büyük bir İslam âlimi ve düşünürüdür. Bu dönem, Batılılaşma hareketlerinin başladığı ve mantık alanında özgün telif eserlerin azaldığı bir dönemdir. Bu dönemde mantık alanında yazılan özgün eserler oldukça az olup daha çok kadim eserlerin incelenmesi, şerh ve hâşiye yazılması söz konusudur. Ancak böyle akâmete uğramış bir dönemde Ebû Saîd Hâdimî, pek çok alanda özgün eser yazdığı gibi mantık alanında da özgün eserler kaleme almıştır. "*Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l Esrar*" adlı eser, Hâdimî'nin mantık alanında yazdığı en önemli eserlerinden biridir. Hâdimî'nin yenilikçi yaklaşımı, klasik mantık düşüncesine yeni bir soluk getirmiştir. Hâdimî, eserinde müteahhirin dönemi mantıkçıları gibi sadece tasavvurat ve tasdikat konularını ele almamış, Fârâbî ve İbn Sînâ

gibi mütekaddimin dönemi mantıkçılarının beş sanat olarak adlandırdığı ve mantık eserlerinde ele aldığı burhan, cedel, hitâbet, şiir ve safsata gibi konulara da değinmiştir. Ayrıca Hâdimî, eserinde İbn Sînâ sonrası telif edilen eserlerde ender bulunan adsal ve kavramsal tanım ve kıyasların indirgenmesi gibi konuları da ele almıştır. Dolayısıyla Hâdimî, önceki mantıkçıların eserlerini sadece taklit ederek izah etmemiş aksine eleştirel bir yaklaşımla klasik mantığı yeniden yorumlayarak klasik mantığa adsal tanım ve kavramsal tanım gibi yeni terim ve kavramlar kazandırmıştır. Hâdimî gibi daha çok naklî ilimlerdeki çalışmalarıyla ün kazanmış bir âlimin felsefe ve mantık gibi aklî ilimlere büyük katkı sağlaması o dönem için ender bir durumdur. Ebû Saîd Hâdimî hakkında yaptığımız araştırmada, Yaşar Sarıkaya'nın Almanca yazdığı ve daha sonra Türkçe olarak yayımlanan "*Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi-Ebu Said el-Hadimi*" isimli doktora tezinin, Hâdimî ile ilgili en kapsamlı çalışma olduğunu fark ettik. Sarıkaya'nın çalışması Hâdimî'nin hayatına odaklanan bir çalışma olup Hâdimî ile ilgili diğer tematik çalışmalar daha çok naklî ilimler üzerine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla Hâdimî ile ilgili felsefe ve mantık gibi aklî ilimlerdeki akademik çalışmaların çok sınırlı olduğunu gördük. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Hâdimî ile ilgili aklî ilimlerdeki akademik çalışmalar şunlardır: Emine Taşcı'nın "*Osmanlı Düşüncesinde İbn Sînâ Şârihlerinden Hâdimî ve İhlas Süresi Hâşiyesi*" yüksek lisans tezi, İrfan Göktaş'ın "*Hâdimî'de Bilgi Meselesi*" doktora tezi ile "*Ebû Saîd Hâdimî'nin Hikmet Anlayışı ve Felsefeye Bakışı*" makalesi, Mahmut Sami Özdil'in "*Ebû Saîd Hâdimî'nin Mantık Görüşleri*" yüksek lisans tezi, Hüseyin Aka'nın ''*Ebû Saîd Hâdimî ve Akâid Konularına Yaklaşımı*'' yüksek lisans tezi, Hasan Özer el-Konevi ile Muhammed Caba el-Konevi'nin "*Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*" adıyla tahkikini yaparak neşrettiği Hâdimî'nin mülahhas mantık eseri, Yusuf Daşdemir'in İsar Yayınlarından çıkan "*Osmanlı'da İlm-i Mantık ve Münazara*" adlı eserde "Önermeler Açısından Osmanlı Mantıkçıları" başlığı altında verdiği Hâdimî'nin "*Risale Fi'l-Kaziyye Ve Eczaiha*" adlı risâlesinin tahkiki ve Khald El-Rouayheb'in "*İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*" adlı eserindeki Hâdimî ile ilgili bölüm. Biz de bu tezimizde, Hâdimî ile ilgili aklî ilimlerdeki tematik çalışmalara az da olsa katkı sağlamak amacıyla, Hâdimî'nin en önemli mantık eseri olan ''*Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar*'ı'' tahkik ederek gün yüzüne çıkarmaya karar verdik.

Tezin Önemi

Ebû Saîd Hâdimî, İstanbul merkezli ilmiye sınıfı dışında kalarak kendisini tedris ve irşada adamış bir alim ve düşünürdür. Hâdimî'nin yaşadığı dönem, şerh ve hâşiye

yazmanın yaygın olduğu bir dönemdir. Ancak Hâdimî, böyle bir dönemde yaşamasına rağmen aklî ve naklî ilimlerde kendine has yöntemle birçok özgün eser kaleme almıştır. Hâdimî'nin öğrencileri müderris olduktan sonra hocalarının bu kıymetli eserlerini medreselerde okutarak yaygınlık kazanmasını sağlamışlardır. Bu eserlerden özellikle fıkıh, tasavvuf ve tefsir alanında yazılanlar çok büyük ilgi görmüştür. Dolayısıyla Hâdimî'nin naklî ilimlerdeki eserleri kendi döneminde çok büyük ilgi gördüğü gibi, Hâdimî ile ilgili günümüzdeki akademik çalışmalar da bu eserler üzerine yoğunlaşmıştır.

Ancak Hâdimî'nin aklî ilimler, özellikle mantık alanındaki eserleri yıllarca Osmanlı medreselerinde okutulmasına rağmen, günümüzde akademik çalışmalarda hak ettiği yeri bulamamaktadır. Bu nedenle Hâdimî'nin bazı mantık eserlerini belirleme konusunda bir karışıklık yaşanmıştır. Örnek olarak Hasan Özer el-Konevi ile Muhammed Caba el-Konevi'nin "*Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*" adıyla tahkikini yaparak neşrettiği eser ile bizim tahkikini yapacağımız "*Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrar*" adlı eser arasındaki isim benzerliğinden dolayı, birçok akademisyen bu iki eser arasındaki ilişkinin asıl-şerh olduğunu düşünmüştür. Günümüz mantık tarihçilerinden Khald El-Rouayheb, bu iki eser arasındaki ilişkinin asıl-şerh ilişkisi değil, asıl-özet ilişkisi olduğunu söylemektedir. Bizim çalışmamız bu karışıklığı gidermek ve esas metnin hangisi olduğunu ortaya çıkarmak bakımından son derece önemlidir. Ayrıca bu çalışma, İsmail Gelenbevî gibi meşhur bir mantıkçının hocası olan Hâdimî'nin mantık ile ilgili görüşlerinin daha iyi anlaşılması ve kavranması için de önemlidir. Tüm bunları dikkate alarak, bu çalışmanın özgün ve akademiye katkı sağlayan bir çalışma olduğunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz.

BÖLÜM 1:

1. EBÛ SAÎD HÂDIMÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM: SİYASİ, İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

18. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve ekonomik anlamda önemli değişimlere tanık olduğu bir dönemdir. Bu süre zarfında, devlet hem toprak kaybıyla hem de iç isyanlar ve malî sorunlarla mücadele etmiştir. Bu zorluklar, devlet yönetiminde belirgin bir istikrarsızlığa neden olmuştur. Toprak kaybını telafi etme çabaları, askeri ve mali reformları beraberinde getirmiştir. Lâle Devri (1718), bu çabaların somut bir yansımasıdır. Osmanlı Devleti, bu dönemde Avrupa'ya elçiler gönderip Avrupa'nın durumu hakkında raporlar istemiştir. Osmanlı Devleti, Batı'nın teknolojik ve askeri üstünlüğünü kabul ederek Avrupa'daki yenilikleri takip etmeye çalışmıştır. Çalışmaya konu olan Ebû Saîd Hâdimî'nin eğitim, ilim ve sosyal hayatını etkileyen faktörler, Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu gelişim ve değişimlerle yakından ilişkilidir. Bu nedenle, Hâdimî'nin yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ilmî durumunu ön bilgi olarak ele alacağız.

1.1. Siyasî Durum

Ebû Saîd Hâdimî, 1113-1176/1701-1762 yılları arasında yaşamıştır. 61 yıl süren hayatı boyunca beş farklı padişah dönemine tanıklık etmiştir. II. Mustafa'nın saltanat (1106-1115/1695-1703) döneminde henüz çocuk yaşlarda idi. III. Ahmed'in saltanat (1703-1730) döneminde Konya ve İstanbul gibi şehirlerde eğitim aldı, eserler yazdı ve camilerde vaazlar verdi. Dolayısıyla gençlik yıllarının önemli bir kısmını III. Ahmed döneminde geçirmiştir. III. Ahmed'in saltanatından sonra, 1730-1754 yılları arasında I. Mahmud ülkeyi yönetmiştir. Hâdimî, 54 yaşına kadar I. Mahmud'un dönemine tanıklık etmiştir. Bu dönemde padişah tarafından davet edilerek Ayasofya'da ders verdiği bilinmektedir. 1754 yılından sonra, III. Osman padişah oldu. Hâdimî, 1754-1757 yıllarını III. Osman döneminde geçirmiştir. Daha sonra III. Mustafa'nın 1757-1774 yıllarını kapsayan padişahlık dönemi başlamıştır. Ebû Saîd Hâdimî'nin 1762 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında, III. Mustafa'nın saltanatının sadece ilk yıllarını görmüştür. Hâdimî'nin hayatını incelediğimizde, belirttiğimiz padişahlarla

olan ilişkilerinin, kendisine özellikle doğduğu yer olan Hâdim'de halk arasında ve toplumda nüfuz ve itibar kazandırdığını söylemek güç değildir.

Ancak, 18. yüzyıl, Osmanlı Devleti için önemli dönemlerden birine sahne olmuştur. Bu süreci anlamak için bazı temel bilgileri hatırlamak gereklidir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin 1699 yılında imzaladığı Karlofça Antlaşması, bu yüzyıla damgasını vuran bir gelişmedir. Antlaşmanın imzalanması, devletin Önemli derecede toprak kaybı yaşamasına neden olmuş olsa da, Osmanlı devleti, kaybedilen toprakları geri alma stratejisini başarılı bir şekilde uygulayarak barış görüşmelerini sonuçlandırmıştır.[1] Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıl başlarında Rusya ile yoğun savaşlar yaşadığı bir dönemde, Hâdimî henüz iki yaşındayken Uzunçarşılı'nın belirttiği gibi Edirne Vak'ası olarak tarihe geçen önemli bir olay meydana geldi. Edirne Vak'ası, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin idam edilmesi üzerine ortaya çıktı. Feyzullah Efendi'nin idamı, halk arasında büyük bir tepki uyandırdı. Şeyhülislam Basmakçızâde'den alınan fetva ile II. Mustafa, tahttan indirildi. Ağustos 1703 tarihinde, bu fetva temel alınarak II. Mustafa'nın yerine kardeşi III. Ahmet tahta çıkarıldı.[2] Diğer taraftan, bu yüzyılda hâlâ yeterince güçlü bir devlet olmayan Rusya'dan Karadeniz'deki topraklar, 1711 Prut Antlaşması ile geri alındı. Bu döneme kadar ekonomik ve askerî açıdan pek etkili olmayan Alman-Avusturya İmparatorluğu, artık Osmanlı Devleti için ciddi bir tehdit olmaya başladı.[3] Gene bu yüzyılda, 21 Temmuz 1718 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Venedik devletleriyle Pasarofça Barış Antlaşması'nı imzaladığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bahsi geçen Pasarofça Antlaşması'ından 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanı'na kadar uzanan döneme Lâle Devri adı verilir. Lâle Devri, Batı ile gerçekleşen siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin önemli ölçüde geliştiği bir zaman dilimini simgeler.[4] Dönemin padişahı III. Ahmed ve sadrazamı da Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dır. III. Ahmed, Batı kültürünü daha iyi anlamak ve Avrupa'yı daha yakından tanımak amacıyla Paris ve Londra gibi şehirlere elçiler gönderdi. Ancak, bu girişim, Patrona Halil adlı bir yeniçeri tarafından memnuniyetsizlikle karşılandı. Halil, karşı çıkanları yanına alarak

[1] Abdülkadir Özcan, "Karlofça (Karlofça Antlaşması)," *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 507.

[2] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 4 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 38.

[3] İlber Ortaylı, *Üç Kıtada Osmanlılar/Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek - 3* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 65.

[4] Abdülkadir Özcan, "Lâle Devri," *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 27 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 82.

bir isyan başlattı. İsyanın ardından Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve yakınları öldürüldü; III. Ahmed tahttan indirildi ve yerine 1730 yılında I. Mahmud tahta geçti.[5] Cevdet Paşa'nın anlatımına göre, Sultan Mahmud'un tahta çıkmasıyla birlikte genel bir sükûnet ortamı oluşmuş olsa da eşkıyalar hala kontrolsüz bir şekilde ortaya çıkarak istenmeyen olaylara karışmışlardır. Bu sebeple, bir süre boyunca, eşkıyaların neden olduğu zararların telafi edilmesi için çaba harcanmıştır.[6] I. Mahmud döneminde, Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve Rusya ile 1736-1739 yılları arasında çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bir savaşa girmiştir. Bu savaşın neticesinde, taraflar arasında varılan uzlaşma sonucunda Belgrad Antlaşması imzalandı. Aynı dönemde, Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki süregelen çatışmalara 1746 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın imzalanmasıyla son verildi. III. Osman dönemi ise kısa süreli ve olaylardan yoksun bir dönem olarak geçti. Hudut bölgelerinde bazı sorunlar ortaya çıksa da bunlar hızlı bir şekilde kontrol altına alınarak daha fazla büyümeden bastırıldı.[7] III. Mustafa döneminde, Haremeyn vakıflarının gelirlerini savurganlıkla harcayan Baltacı Ocağı ortadan kaldırıldı. Ayrıca, rüşvetin engellenmesi için çeşitli fermanlar çıkartılarak yönetimde reformlar gerçekleştirildi. Ancak, III. Mustafa'nın bu çabaları, 21 Ocak 1774 tarihindeki vefatıyla noktalandı.[8]

Yukarıda anlatılan bilgiler, Osmanlı Devleti'nin özellikle siyasi açıdan içinde bulunduğu durumu yansıtmaktadır. Ancak 18. Yüzyılın kendine özgü siyasî olarak başka özellikleri de mevcuttur. Bu dönemde, saltanat makamı giderek güç kaybetmiştir. Hükümdarlar ve devlet yöneticileri genellikle iktidar ve liyakat konusunda eksiklikler göstermiştir. Yeniçeriler, her türlü düzen ve itaattan uzaklaşarak düzensiz bir topluluk haline gelmiştir. 18. yüzyıl savaşlarından başarı elde etmek neredeyse hiç mümkün olmamış, bu da disiplini bozarak orduların parçalanmasına ve bu orduları yöneten devlet büyüklerinin, nihayetinde ise padişahların prestijlerini kaybetmelerine neden olmuştur.[9] Belki de tüm bu etkilerin bir sonucu olarak, bu dönemde askerî alanda ciddi mağlubiyetler yaşanmış ve bunun sonucunda toprak kayıpları meydana gelmiştir.

---

[5] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2, no. 3 (2017): 462.

[6] Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt 1 (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 56.

[7] Bekir Şahin, *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 5 (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 13; Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 462.

[8] Bekir Şahin, *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 5 (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 29.

[9] Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 4-5.

Osmanlı Devleti, bu yüzyıl içinde katıldığı 36 savaşın 21'ini kaybetmiştir. Ekonomik açıdan, zaman zaman refahın hakim olduğu dönemler yaşanırken, zaman zaman da ekonomik krizler nedeniyle istikrarsızlıklar görülmüştür. Daha sonra, modernleşme izleri yine bu dönemde kendini gösterdi. Bu bağlamda, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi ve İbrahim Müteferrika tarafından İstanbul'da matbaanın kurulması (1727), itfaiye teşkilatının ve bir hendese okulunun açılması (1733) gibi olaylar, ilk modernleşme örneklerinden bazılarıdır. Ancak, bu yenilikler genellikle teknik ve askeri alanlarla sınırlı kalmıştır.[10]

1.2. İlmî ve Kültürel Durum

18. yüzyılda, bahsettiğimiz tartışmaların yanı sıra, ilmî ve kültürel gelişmeler de yaşanıyordu. Dönemin bilim insanları, felsefe başta olmak üzere çeşitli alanlarda eserler ortaya koymuş ve tercüme faaliyetlerine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu çerçevede, tarih ve teorik düşünceye dair çalışmalarıyla Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1702); fizik alanında eş-Şeceretü'l-ilâhiyye'nin fizik bölümünün çevirisi olan Semeretü'ş-Şecere'yi yazan ve aynı zamanda Paris sefiri olarak görev yapan Yirmisekiz Mehmed Çelebi (ö. 1731); felsefe ile kelamın düşünsel yönlerini karşılaştırıp değerlendiren Mestçizâde Abdullah Efendi (ö. 1735); Fatih Sultan Mehmed döneminde başlamış olan Tehâfüt şerh geleneğini yeniden ihya eden Mehmed Emin Üsküdârî (ö. 1736); ve İbn Haldun'un Mukaddime'sini Türkçeye kazandıran Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sahib Efendi (ö. 1749) gibi isimler öne çıkmaktadır. Ayrıca, Yanyalı Esad Efendi'nin Latince şerhlerden yararlanarak gerçekleştirdiği Aristoteles çevirileri ve benzeri çalışmalar, dönemin bilimsel üretkenliğinin derinliğini ve genişliğini göstermektedir. Bu dönemde ilmi üretim sürecine müderrisler, kadılar ve şeyhülislamlar gibi geleneksel alimlerin yanı sıra, paşalar, hekimbaşılar ve sefirler de entelektüel katkılar sağlayarak teorik alanda değerli eserler vermiştir.[11]

---

[10] Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 8; Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2023, 12.

[11] M. Sait Özervarlı, "Osmanlı'nın Arayış ve Etkileşimler Döneminde Yanyalı Esad Efendi'nin İzini Sürmek," içinde *Dönemi ve İlim Çevresi Işığında Yanyalı Esad Efendi*, editör M. Sait Özervarlı, Cahid Şenel ve Harun Kuşlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2024), 16-17.

Bu dönemin aydınlarından Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin kaleminden çıkan Sefâretnâme, batılılaşma hareketleri açısından büyük bir öneme sahiptir. Doğu ve Batı klasik eserlerinden tercümeler sıkça yapılmıştır. Örneğin, 1765 yılında Alexis Claude Clairaut tarafından yazılan ''Théorie de la Lune'' adlı eser, Kalfazâde İsmail Çınarî tarafından 1767 yılında ''Tercüme-i Zîc-i Klero'' adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İlim akademilerinin ve teknolojinin ilerleyişi oldukça etkileyici bir seviyeye ulaşmış durumdadır.[12] Bazı Osmanlı araştırmacılarına göre, bu dönemde tarih, musikî, Yunanca ve Latince dahil olmak üzere çeşitli dillerle ilgilenen Nefiyoğlu, Yanyalı Esad Efendi, Nikolo Mavrokordatos ve Dimitri Cantimir gibi düşünürler, siyaset teorisiyle meşgul olmuş, Aristoteles ve Fârabî gibi düşünürleri okuyup üzerine tartışmalar yapmıştır.[13] Ayrıca, bu dönemde yeni kütüphanelerin açılması, mimarlık, resim ve minyatür sanatlarında meydana gelen ilerlemeler de bu yüzyılın dikkat çeken olayları arasında sayılabilir.[14]

Dönemin bilim anlayışında ve temel eserlerde dikkat çeken en önemli mesele, kadim ve cedid, yani geleneksel olan ile yenilik arasındaki ilişkinin nasıl tesis edildiğidir. İlmi mirası koruma ve yenileme fikri, layihalar üzerinden de takip edilebilecek şekilde, giderek ortak bir anlayış haline gelmiştir. Ancak, bu süreçte nasıl bir yol izlenmesi gerektiği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmış, bu da toplum genelinde ve özelde ilmi sahada çeşitli farklılıklara neden olmuştur. Kadimden yola çıkarak süreklilik içinde cedide yönelmek, kadim ile cedidi bir araya getirip birbirini yorumlayarak sentezlemek, klasik metinlere ve erken dönem Osmanlı âlimlerinin eserlerine yönelik şerh, haşiye ve ta'liklerle gelenekte yeni yorum ve eleştiriler geliştirmek bu yaklaşımların örneklerindendir. Yanyalı Esad Efendi'nin yanı sıra Veliyüddin Cârullah, Mestçizade Abdullah ve Mehmed Emin Üsküdari gibi muhakkik düşünürler, özellikle bu son yaklaşım üzerinde yoğunlaşmışlardır. Her ne kadar bazı basite indirgenmiş yaklaşımlar bu tür yazıları, önceki metinlerin yalnızca yeniden üretilmiş halleri olarak görme eğiliminde olsalar da, bu eserler derin bir düşünce ve analiz birikimi içerir. Bu eserleri, belirli metinlerle olan bağlantıları nedeniyle

[12] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 15.

[13] İlber Ortaylı, *Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar*, içinde *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2009), 41.

[14] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 460.

dönemlerinden kopuk olarak değerlendirmek ve araştırmalar dışında bırakmak yanlış olacaktır. Şerh ve haşiyeler, aslında yeni bilgi üretiminin ve eleştirinin bir biçimi olarak, entelektüel ağların önemli bağlantı noktalarını oluşturan metinlerdir. Osmanlı ilim dünyasında şerhler, haşiyeler ve çeviriler, yaygın yazım usulleri arasında yer almaktadır. Hatta, bu yöntemlerin aynı eserde birleştirildiği örnekler de bulunmaktadır; Yanyalı'nın Latince'den yaptığı çeviriler bu türün dikkat çeken örneklerindendir.[15]

Yaşanan gelişmeler bağlamında, yeniliği dikkate alan yaklaşımların artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Değişimin mevcut sisteme uyarlanması ve ortaya çıkan problemlerin çözümü için çeşitli yenilik arayışlarına gidildiği, bu süreçte Batı ile olan ilişkilerin de daha fazla önem kazandığı söylenebilir. Tercümeler ve bu yolla elde edilen metinler üzerindeki yoğun tartışmalar, Batı ile olan bilimsel ilişkilerin yeni bir boyut kazanmasına ve ilmi atmosferin yeniliğe daha açık bir hale gelmesine yol açmıştır. Ancak, tamamen kadimin korunmasını savunanlar da bu süreçte etkisiz kalmamışlardır. Vanî Mehmed Efendi (ö. 1685) ile Panagiotakis Nikousios (ö. 1673) arasında 1662 yılında gerçekleşen müzakereler, bu duruma dair çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Bir tarafta kadimin savunucusu güçlü bir bürokrat alim, diğer tarafta cedidin savunucusu ve Avrupa'daki yeni gelişmelere hakim bir tutumu Osmanlı Devleti'nde temsil eden gayrimüslim bir bilim insanı, bu karşılaşmada fikirlerini ortaya koymuşlardır.[16]

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde mantık eğitimi, özellikle Anadolu, Trakya ve İstanbul bölgelerinde yoğun bir şekilde Arapça eserler üzerinden yürütülmüştür. Bu dönemde, mantık eğitiminin temelini *Îsâgûcî* ve *Şemsîyye* gibi eserler ile bu eserlere yazılan çeşitli şerh ve haşiyeler oluşturmuştur. Bu eserler, özellikle Hüsameddin el-Katî ve Mehmed Fenârî'nin şerhleriyle okunmuş ve on sekizinci yüzyıldan itibaren Hint-İslam bilgini Abdülhakîm Siyâlkûtî'nin haşiyeleri de dâhil olmak üzere geniş bir şekilde incelenmiştir. İleri seviye mantık çalışmaları,

[15] M. Sait Özervarlı, "Osmanlı'nın Arayış ve Etkileşimler Döneminde Yanyalı Esad Efendi'nin İzini Sürmek," 17-18.

[16] Evgenia Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma: Vanî Efendi ile Panagiotakis Nikousios'un Söyleşi," içinde *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, editör Ümit Ekin (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 446-458.

metafizik, epistemoloji ve semantik sorunların oldukça derin bir şekilde incelenmesine odaklanmıştır. On sekizinci yüzyılda, Osmanlı mantıkçıları arasında geleneksel mantık anlayışlarının ötesine geçen, bağımsız elkitapları telif etme eğilimi görülmüştür. Gelenbevî'nin *el-Burhan fi 'ilmi'l-mîzan* adlı eseri bu bağlamda önem kazanmıştır. Osmanlı mantık geleneği, İbn Sînâ sonrası dönemde görülen bazı değişiklikleri geri alma eğilimi ve eski mantık anlayışına yönelme isteği ile karakterize edilmiştir, ancak bu eğilim Safevî İran'ına göre daha az belirgindir. İbn Sînâ'nın eserlerine yapılan atıfların sınırlı olması, Osmanlı mantıkçılarının genellikle İbn Sînâ sonrası dönemde şekillenen mantık geleneği çerçevesinde faaliyet gösterdiklerine işaret etmektedir. Osmanlı-Türk mantık geleneğinin diğer bir özelliği, âdâb-ı bahs disiplinine yoğun bir ilginin olmasıdır. Bu ilgi, bilimsel delillerin açık kıyas formlarına dökülmesine ve ‘‘sıra dışı kıyaslar’’ın geliştirilmesine yol açmıştır. Bu yeni kıyas formları, mantık alanında önemli tartışmalara neden olmuştur.[17] Bu dönemin bilimsel atmosferi, dinî ve felsefi ilimler arasındaki sınırların giderek daha esnek bir hale geldiği bir evrimi göstermektedir. Bu evrim, disiplinler arası çalışmalara kapı aralamış, konu ve meselelerin birbiriyle etkileşim içinde ele alınabileceği bir zemin oluşturmuştur. Dönemin mantıkçıları genel olarak Aristoteles mantığına sığmayan yeni çıkarım biçimlerini gösteren yeni terimler ile Aristoteles'i aşma faaliyetinde bulunmuştur. Ayrıca, Ebû Saîd Hâdimî ve İsmail Gelenbevî gibi alimler, klasik bilgi birikimine önemli katkılarda bulunarak bu dönemin zengin entelektüel yapısını daha da güçlendirmişlerdir.[18] Son olarak, Batı Avrupa ile coğrafi yakınlık, Osmanlıları erken modern Latin mantık geleneği ile temas halinde olan ilk Müslüman toplum yapmıştır. Osmanlı bilginler, Avrupa bilimine ve felsefesine yönelik ilgi göstermişlerdir. Bu ilgi, özellikle çeşitli Avrupa eserlerinin çevirileri ve Yanyalı Esad Efendi gibi bilginlerin çalışmaları aracılığıyla görülmüştür.[19] Bu bağlamda, 18. yüzyılda Osmanlı devletinin ilmî ve kültürel açıdan son derece dinamik olduğunu söyleyebiliriz.

[17] Khaled El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800)*, çev. Yusuf Daşdemir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 208-213.

[18] Harun Kuşlu, "Aristoteles Mantığını Aşma ve Yeniden İnşa Etme Gerilimi: 17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Türk Mantık Tarihine Genel Bir Bakış," *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* (2020): 1123-1128.

[19] Khaled El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800)*, 213.

2. EBÛ SAÎD HÂDIMÎ'NİN HAYATI, HOCALARI, ÖĞRENCİLERİ VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

Ebû Saîd Muhammed Hâdimî, hicri 1113 (m. 1701) yılında Konya'nın Hâdim bölgesinde dünyaya gelmiştir.[20] İlk oğlu Saîd Muhammed'in adıyla Ebû Saîd künyesini kullanmıştır. Bununla birlikte, onun için Hâdimî, Nakşibendî, Hanefî gibi çeşitli nisbeler de kullanılmıştır.[21] Kendisine nisbet edilen Hüseynî nisbesi de onun Peygamber soyundan geldiğini göstermektedir. Yaşar Sarıkaya, Hâdimî'nin soyağacını babasından yukarıya doğru şu şekilde sıralamaktadır: "1. Mustafa Efendi⟶ 2. Osman⟶ 3. Abdurrahman⟶ 4. Hüseyin 5. Abdülcemil⟶ 6. Muhammed⟶ 7. Hüsameddin.''[22] Dedeleri 15. Yüzyılın başlarında Buhara'dan Konya'ya gelerek Taşkent yakınlarına yerleşmiştir. Hâdîmî'nin babası, Hâdim şehrinde imamlık ve medrese hocalığı yapan Mustafa Efendi'dir. Annesi ise Konya'nın Taşkent (Pirlevganda) bölgesine yerleşen Emir müftüsünün kızı Hediye Hanım'dır.[23] Dolayısıyla Hâdimî, Buhara asıllı bilgin bir ailede yetişmiştir.

Hâdimî, ilk öğrenimini, Hâdim'deki medresede yüksek dereceli bir âlim olan babası Kara Hacı Mustafa Efendi'den almıştır.[24] Babasından başta sarf ve nahiv olmak üzere dil bilgisi konularında eğitim görmüştür. Bu eğitim süreci sırasında, on yaşında hafız olmuş ve Arapça, Farsça, dini akideler (*akâid-i diniyye*) ve felsefenin temelleri (*usûl-i felsefe*) gibi dersleri başarıyla tamamlayarak ilk icazetini babasından almıştır.[25]

---

[20] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 16; Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebu Said," *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 15 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24.

[21] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifler*, cilt 1 (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 296; Numan Hadimioğlu, *Hâdim ve Hadimliler Bibliyografyası*, cilt 1 (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1983), 87.

[22] Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 33.

[23] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 17.

[24] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 468.

[25] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 20; Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 59.

Hâdimî, nahiv ve sarf gibi temel bilgileri babasının yanında aldıktan sonra Konya Karatay Medresesi'ne gitmiştir. Karatay Medresesi'nde Müderris İbrahim Efendi'den ağırlıklı olarak mantık ve felsefe alanında dersler alarak ondan icazetini almıştır.[26] İbrahim Efendi'den beş yıl eğitim aldıktan sonra onun tavsiyesi ve babasının da izin vermesiyle İstanbul'a gidip, o dönemin önde gelen âlimlerinden Kazâbadî Ahmed Efendi'den eğitim almıştır. Bu eğitim süreci sekiz yıl sürmüştür. İstanbul'da öğrenim gördüğü sırada, şehrin zengin kütüphanelerinden faydalanmış ve çeşitli camilerde vaazlar vermiştir. Babasının vefatıyla memleketine dönme kararı almıştır. Toplamda on dört yıl ailesinden ve memleketinden ayrı kalan Hâdimî, otuz iki yaşında dört katır dolusu kitapla memleketi Hâdim'e geri dönmüştür. Burada Tablaz Zâviyesi'nde zaviyedarlık yapmış ve babasının medresesinde ders vermeye başlamıştır. Ayrıca Hâdim'in müftülük görevini de üstlenmiştir.[27]

Anadolu'nun dört bir yanına hızla yayılan ünüyle dikkat çeken Hâdimî, Osmanlı padişahları tarafından iki kez İstanbul'a davet edilmiştir. İlk davet, III. Ahmed tarafından gelmiştir. O sıralar Osmanlı'nın merkezi İstanbul'a bir müsteşrik, İslamiyet ile Hıristiyanlık arasındaki teolojik tartışmaları yapmak için gelmiştir. Bu durum karşısında III. Ahmed, sarayın müderrisi ve aynı zamanda Hâdimî'nin hocası olan Kazâbâdî Ahmed Efendi'yi saraya çağırarak ondan, bu müsteşrik ile tartışabilecek yetkin bir âlim önermesini ister. Kazâbâdî Ahmed Efendi, Hâdimî'nin geniş ilmî birikimi ve birçok alim yetiştirdiğini dile getirerek şöyle der: ''Eğer o davet edilirse, İslamiyet'in iki yüzü aka çıkar.'' Padişah Kazâbâdî Ahmed Efendi'nin bu sözleri üzerine' Hâdimî'yi Konya Valisi Ali Paşa vasıtasıyla İstanbul'a davet eder. Hâdimî davete icabet ederek İstanbul'a gider. Tarihin tespit edemediğimiz bu tartışma, Ayasofya Camii'nde padişahın da aralarında bulunduğu bir grup Müslüman ve Hristiyan bilim insanı, devlet yetkilileri ve geniş halk kitlesinin önünde yapılır. Bu

[26] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 468-469; Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 21.

[27] Mehmet Aydın, "Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri," yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006, 9; Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 469; Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebu Said," 24.

tartışmada Hâdimî üstün gelir. Hâdimî'nin tartışmayı kazanması hem padişahı hem de halkı büyük ölçüde memnun eder.[28]

Diğer davet ise I. Mahmud tarafından gelmiştir. I. Mahmud'un, Hâdimî'yi İstanbul'a davet etmesinde, III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde otuz yıl boyunca Darü's-Sa'âde Ağası olarak görev yapan Hacı Beşir Ağa'nın etkili olduğu bilinmektedir. Beşir Ağa, Medine-i Münevvere'deki Ravza-i Mutahhara'da 30 yılı aşkın bir süre harem ağası olarak hizmet etmiş, daha sonra İstanbul'a geri döndüğünde I. Mahmud tarafından saraya çağırılmıştır. Padişah, Beşir Ağa'ya Harem-i Şerîf'te ne kadar süre kaldığını ve bu süre zarfında hangi 'harikulade' olaylarla karşılaştığını sorar. Beşir Ağa, Harem-i Şerîf'te geçirdiği süre zarfında üç olağanüstü durumla karşılaştığını söyler ve bu durumdan birini Padişah'a anlatır. Hasan Özer'in aktardığına göre, olay şu şekildedir: Beşir Ağa, bir gece seher vaktine yakın bir zamanda Ravza-i Mutahhara'daki Cibrîl kapısının açıldığını ve içeri birinin girdiğini görür, ancak giren kişinin kim olduğunu anlayamaz. Diğer bir gece yine Cibrîl kapısı açılır ve bu defa içeri giren kişiye kim ve nereleri olduğunu sorar. Bu zat, kendisinin Konyalı Ebû Saîd Hâdimî olduğunu ve buraya şerh etmekte olduğu İmam Birgivî'nin *Tarîkat-ı Muhammediyye* eserinde şüphe ettiği bazı hadislerin doğruluğunu Hz. Peygamber'in ruhundan öğrenmek için geldiğini söyler. Beşir Ağa sonra Hâdimî'yi odasına alıp misafir eder, bir süre sonra Hâdimî, imamet görevi için memleketine dönmek için izin ister ve ayrılır.[29] Padişah, Beşir Ağa'dan Ebû Saîd Hâdimî ile ilgili bu olayı duyunca, Hâdimî'yi İstanbul'a davet eder. Hâdimî, padişahın davetiyle İstanbul'a gelir ve padişah, ona Ayasofya Camii'nde ders vermesini teklif eder. Bu ders halkasında padişah, sadrazam, Hâdimî'nin hocası Kazâbâdî Ahmed Efendi ve başka devlet erkanı da vardı. Hocasının olduğu bir mecliste ders vermekten çekinse de, padişahın emri olduğu için kürsüye çıkıp ders vermiştir.[30] Padişah, bu dersin ardından onu Topkapı Sarayı'na çağırarak tebrik etmiş ve İstanbul'da kalmasını teklif etmiştir. Hâdimî, padişahın bu nazik tekliflerine teşekkürlerini sunarak, kibar bir dille memleketi

[28] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 475-476; Numan Hadimioğlu, *Hâdim ve Hadimliler Bibliyografyası*, cilt 1 (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1983), 105-106; Mehmet Aydın, "Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri," 13-14.
[29] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 476-477.
[30] Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 123.

Hâdim'e dönme arzusunu dile getirmiş ve İstanbul'dan bazı değerli eserleri toplayarak bu defa iki katır dolusu kitapla memleketi Hâdim'e geri dönmüştür.[31]

1176/1762 yılının kış aylarında, Hâdimî bir hastalığa yakalanmıştır. Bu hastalık birkaç gün içinde şiddetini artırarak devam eder ve iyileşme belirtisi göstermek yerine daha da kötüleşir. Bu durum üzerine, Hâdimî ailesini çağırıp vasiyetini yazdırdı ve sonrasında ailesi ve öğrencileri ile helalleşti. Hâdimî, bu olaydan kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Vasiyeti gereği, cenazesi Konya'da yaşayan Nakşibendi şeyhi Kösec Ahmed Trabzonî (ö. 1191/1777) tarafından yıkanarak kefenlenmiştir. Cenaze namazını kalabalık bir cemaatin katılımıyla Kösec Ahmed Trabzoni kıldırmıştır.[32]

Hâdimî, 1176/1762'de hayatını kaybettiğinde hala Tabılbâz Zâviyesi'nin yöneticisi olarak görev yapmaktaydı. Bu zâviye, onun ölümünden sonra Nakşî tarikatına mensup olan oğullarına intikal etmiştir[33] Ansiklopedide yer alan bilgilere göre, Hâdimî ölümünden kısa bir süre önce kitaplarını ve değirmeninden elde edilen gelirlerin bir kısmını Hâdim'de eğitim gören öğrencilere vakfetmiştir.[34]

2.2. Hocaları

a. Kara Hacı Mustafa Efendi

Yukarıda geçtiği üzere Kara Hacı Mustafa Efendi, Hâdimî'nin babasıdır. Asıl adı Mustafa b. Osman olan[35] bu kıymetli zat, Nakşibendî tarikatına mensup bir âlim ve velidir. Hâdimî'nin ilk hocası ve aynı zamanda tarikattaki şeyhidir.[36] Murad Buhârî'nin (1141/1729) Anadolu'daki halifelerinden biri olarak bilinir.[37] Anadolu'da yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine Anadolu'nun gurur kaynağı anlamına gelen "Fahru'r-

[31] Mehmet Aydın, "Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri," 15.
[32] a.g.e., 20-19.
[33] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 20; Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Anadolu'sunda Parlayan Bir Eğitim Merkezi: Hâdimî Medresesi ve Kütüphanesi," *Osmanlı Araştırmaları* 42, no. 42 (2013): 160.
[34] Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebu Said," 25.
[35] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 19.
[36] Mehmet Aydın, "Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri," 9; Numan Hadimioğlu, *Hâdim ve Hadimliler Bibliyografyası*, 86-87.
[37] Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 47.

Rum" unvanı verilmiştir. İlk eğitimini babası Osman Efendi'den alan Kara Hacı Mustafa Efendi, ayrıca XVII. yüzyıl Anadolu'sunun önde gelen Hanefi fakihlerinden Muhammed b. Ahmed Tarsûsî'nin öğrencisi olmuş ve ondan icazet almıştır. Yusuf el-Âmidî ve el-Hac Ömer gibi dönemin tanınmış hadis alimlerinden de dersler almıştır. Oğlu Ebû Saîd Hâdimî ile birlikte kurduğu medresede hocalık yapmıştır.[38] 1147/1735 yılında Hâdim'de vefat eden Kara Hacı Mustafa Efendi, "*Risâle fi Kırât-i Hatm-i Hâcegân-ı Nakşîbendiyye ve Usül*" adında bir eser yazmıştır.[39]

b. Müderris İbrahim Efendi

Asıl adı Mevlâna Seyyid el-Hâc İbrahim Efendi b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Hasan olan[40] İbrahim Efendi, Hâdimî'nin babası Mustafa Efendi'den sonra ikinci hocasıdır. Hâdimî, babası tarafından Konya'ya götürülüp Karatay Medresesi'ne yerleştirilmiş ve orada Müderris İbrahim Efendi'nin öğrencisi olmuştur. İbrahim Efendi, bu medresede Hâdimî'ye beş yıl boyunca ders vermiş ve eğitiminin sonunda ona icazet vermiştir. Hâdimî'nin İstanbul'a gidip Kazâbâdî Medresesi'ne girmesi de İbrahim Efendi'nin rehberliği ve tavsiyesiyle olmuştur.[41]

c. Kazâbâdî Ahmed Efendi

Asıl adı Ebü'n-Nâfi Ahmed b. Muhammed b. İshak'tır. 1070 (1660) yılından sonra Tokat Sancağı'nın Kâzâbâd (Kazova) bölgesinde dünyaya gelmiştir.[42] Doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. İlk eğitimini Kâzâbâd'da almış, ardından Tokat'ta Ali Yusuf Efendi, Osman Efendi ve Zorluzâde Erzurumlu Hasan Efendi gibi âlimlerden dersler

---

[38] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 17.

[39] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 470.

[40] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 20.

[41] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 471; Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 20; Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 60-64.

[42] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 21.

almıştır. Daha sonra, Antep kökenli ve Sivas'a yerleşmiş olan Allâme Muhammed et-Tefsîrî'den icazet almıştır. 1115/1703 yılında İstanbul'a giderek Süleymaniye yakınlarında bir medresede hocalık yapmaya başlamıştır. 1121/1709'da resmi olarak müderris unvanını almış ve sarayda müderris olarak görev yapmıştır. Selanik, Mısır ve Mekke-i Mükerreme kadılığı yapmıştır. ''25 Rebîlülâhir 1163 (3 Nisan 1750)'' tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. En tanınmış öğrencisi Hâdimî'dir.[43]

2.3. Öğrencileri

Hâdimî, yaşamış olduğu bölgeyi hem ilmî hem de kültürel açıdan bir çekim ve merkez noktası haline getirmiştir. Bu durum, ülkenin her köşesinden gelen öğrencilerin ondan eğitim almak üzere Hâdim'e akın etmelerine neden olmuştur. Sonuç olarak, ünlü öğrencileri yetişmiş ve bu öğrenciler aracılığıyla Hâdimî'nin ünü daha geniş alanlara yayılmıştır. Bu öğrencilerden biri, Rûmî ve Hanefî nisbeleriyle anılan Saîd Muhammed Hâdimî (ö.1213/1798)'dir. Eğitimine babası Hâdimî'nin yanında başlayan ve ondan icazet alan Muhammed Saîd, sonrasında Mekke ve Medine'de kadılık yapmıştır. İlmi çalışmalarla dolu bir hayat yaşayan Muhammed Saîd Hâdimî, Mekke'de hayatını kaybetmiştir.[44]

Hâdimî'nin bir diğer öğrencisi ise Abdullah Hâdimî (ö. 1192/1778)'dir. Fakih, sûfî, usûlcü ve vaiz olarak tanınan Abdullah Hâdimî, Hâdim'de doğmuş ve Hicaz'a gitmiştir. Daha sonra Hicaz'dan memleketi Hâdim'e dönerek ifta (fetva verme) işini üstlenmiştir.[45] Abdullah Hâdimî'nin vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, Nakşibendi tarikatının evrâdını okuma izni verme konusunda otorite olarak kabul edilmiştir.[46] Hâdim'de müftülük yapmış olan Abdullah Hâdimî, babasının ''Mecâmî'' adlı eserine ''Menafi'u'd-dekâik fi şerhi Mecâmi'i'l-hakâik fi'l-usûl'' adında bir şerh yazmıştır. Ayrıca, babasının "Risâle fi meseleti'l-vücûdiyye" adlı eserini Osmanlı

[43] Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 471; Numan Hadimioğlu, *Hâdim ve Hadimliler Bibliyografyası*, 90; Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 64-76; Mehmet Aydın, "Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri," 10-11.

[44] Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemu'l-müellifin*, cilt 4 (Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ – Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 231; Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 202.

[45] Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemu'l-müellifin*, cilt 6 (Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ – Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 141.

[46] Ferhat Koca, "Hâdimî, Abdullah," *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 15 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 24.

Türkçesine çevirmiştir. Abdullah Hâdimî, babası Hâdimî'nin bazı eserlerini kendi defterine yazdığı için, Hâdimî'nin bazı eserleri yanlışlıkla Abdullah Hâdimî'ye nisbet edilmiştir.[47]

Hâdimî'nin öğrencileri arasında yer alan ve aynı zamanda kendi çocukları olan Muhammed Emin Hâdimî (ö. 1223/1807) ve Numan Hâdimî (ö. 1235/1819), İçel bölgesinden İmam Beğavî'nin kızı Fatma Hanım'dan olan evliliğinden dünyaya gelmiştir. Numan Hâdimî, Hâdim'de uzun süre müftülük yapmış ve hem Hâdimî medresesinde hocalık hem de Hâdim rüşdiyesinde öğretmenlik yaprak birçok âlimi yetiştirmiştir. Ayrıca, Seyyid Mustafa Hâdimî ve Ebu Naîm Ahmed Hâdimî (ö. 1160/1747) de Hâdimî'nin öğrencileridir.[48]

Hâdimî'nin öğrencileri arasında, Anadolu'da kalmayı tercih edenlerin yanı sıra, İstanbul'a gidip oradaki ünlü alimlerden aldıkları icazetlerle kariyerlerini ilerletenler de bulunmaktadır. Bu grubun içinde, ''Mustafa el-Konevî (1181/1767), Ali el-Kulevî (1186/1772), Hafız İsmail el-Konevî (1195/1781), İsmail Gelenbevî (1205/1791), Muhammed b. Yusuf el-Antâlî (1212/1798), Osman el-Akşehrî (1226/1811), ve KayyımzâdeAbdullahEfendi (1239/1823)'' gibi öğrenciler bulunmaktadır.[49]

Anadolu'da kalarak ilmî çalışmalarını sürdüren öğrencileri arasında ''Yalvaçlı Hacı Muhammed Efendi (1180/1766), Alanyalı Kara Abdullah Efendi (1182/1768), Muhammed b. Ali el-Karamanî, Kurra Efendi (1190/1776), Uluborlulu İbrahim Efendi (1200/1785), Salih el-Ankaravî (1200/1786), Abdullah Erzurûmî (1206/1792), Ekinli Hacı Osman Efendi (1210/1795), Antakyalı Muhammed Emin Efendi (1212/1797), Ahmed b. Hasan el-Ürgübi (1213/1798), Muhakkık Hüseyin Efendi (1215/1800), Âkifzâde Abdurrahim Efendi (1223/1808), Gözübüyükzade İbrahim el-Kayseri Efendi (1253/1838), Muhammed b. Süleyman Kırkağaci (ö.1268/1851), Erzincanlı Hasbi Süleyman Efendi, Harputlu Seyyid Mustafa Efendi, İzmirli Muhammed Efendi, Güzelyurtlu Ali Efendi, Zileli Mustafa Efendi, Tireli Halil Efendi, Amidli Ömer b.

[47] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 26.

[48] a.g.e., 26.

[49] Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 208; Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 26.

Hüseyin ve Saruhanlı Abdurrahman Efendi'' gibi isimler bulunmaktadır.[50] Yaşar Sarıkaya, Hâdimî'nin çocukları, torunları ve hem İstanbul'a giden hem de Anadolu'da kalan öğrencileri dahil olmak üzere toplam 72 öğrencinin isimlerini verir. Ayrıca, Lutfullah Kerim Bilgi, Yaşar Sarıkaya'nın belirttiği öğrenci listesine ilave olarak, Suzi Ahmed Efendi (1765-1830)'de Hâdimî'nin öğrencisi olduğunu belirtmektedir.[51]

2.4. Eserleri

18. yüzyıl Osmanlı ilim dünyasının parlayan yıldızlarından biri olan Hâdimî, eserleriyle döneminin ötesine seslenen bir alimdir. Tefsir, hadis, fıkıh, akaid, kelâm, tasavvuf, Arap dili, mantık, vb. birçok alanda kaleme aldığı eserler, onun sadece derin bir bilgi birikimine değil, aynı zamanda geniş bir ilmî perspektife sahip olduğunu göstermektedir. Hâdimî'nin eserleri, içerikleriyle günümüzde hala geçerliliğini ve önemini korumaktadır. Hâdimî'nin bazı risaleleri, dönemin önemli bir eğitim kurumu olan Konya Vakî Medresesi'nin müderrisi Abdülbâsir Efendi tarafından 1886 yılında İstanbul'da "*Mecmuatür-Resâil*" adında bir mecmuada toplanmıştır. Ayrıca, bazı risaleleri farklı zamanlarda müstakil olarak basılmıştır.[52] Dolayısıyla Hâdimî'nin eserleri, Osmanlı ilmî çevrelerinde büyük ilgi görmüştür.

Hâdimî'nin genç yaşlarından itibaren başladığı yazma faaliyetleri, hayatının son günlerine dek sürmüştür. Hâdimî tefsir, fıkıh, hadis, kelâm, mantık, tasavvuf edebiyat ve Arap dili gibi çeşitli alanlarda eserler kaleme almıştır. Bugün İstanbul, Ankara ve Konya gibi Türkiye'nin çeşitli büyük şehirlerindeki kütüphanelerdeki onlarca eserin ona ait olduğunu görmekteyiz. Hâdimî'ye atfedilen bu eserlerin bir kısmı, kendisinin bizzat yazdığı eserlerken, bir kısmı ise onun huzurunda öğrencileri tarafından yazılan ders notları ve takrirlerden oluşmuştur. Hâdimî'nin eserlerinin toplam sayısıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Öğrencisi Süleyman Kırkağacî, hocasının 80 kadar eser yazdığını ifade etmektedir. Yaşar Sarıkaya eserinde Hâdimî'ye ait 66 eserin listesini vermektedir.[53] Hâdimî'nin eserlerinin listesi ve açıklamaları daha önce birçok tez ve makalede yer aldığı

[50] Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 2020-235.

[51] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 26-27; Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 198-200.

[52] Mehmet Aydın, "Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri," 29.

[53] Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*, 104-107.

için, burada bu eserlerin hepsini yeniden tanıtmayı gerekli görmedik. Bununla birlikte, çalışmamızın konusuyla doğrudan ilişkili olduğu için Hâdimî'nin yalnızca felsefe ve mantıkla ilgili eserlerini tanıtmayı tercih ettik.

2.4.1. Felsefe ve Mantık ile İlgili Eserleri

a. Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deni'l-Esrâr

Khaled El-Rouayheb'in daha önce tespit ettiği üzere, bu eser Hâdimî'nin hocası Kâzâbâdî hayattayken yazdığı mantık eseridir.[54] Eserin girişinde, Hâdimî, mantıkla ilgili genel kabul görmüş konulara değineceğini fakat aynı zamanda, hocasından öğrendiği ve diğer kitapların kenarlarından not ettiği, daha az bilinen ve nadiren ele alınan noktaları da bir araya getireceğini açıklar. Bu yolla, ''şu ana kadar hiçbir risale veya kitapta birleştirilmemiş şeyleri'' (*mâ lem yectemî ile'l-ân fî risâle ve lâ fî kitâb*) toplayacağını dile getirir.[55]

Hâdimî'nin eserine bilginin kavram ve yargı olarak tasnifi ve mantığın konusu ile ilgili bir tartışmayla başlamayıp doğrudan tanımlarla başlaması dikkat çekici bir durumdur. Aynı zamanda Hâdimî, eserinde müteahhirin dönemi mantıkçıları gibi sadece tasavvurat ve tasdikat konularını ele almamış, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi mütekaddimin dönemi mantıkçılarının beş sanat olarak adlandırdığı ve mantık eserlerinde ele aldığı burhan, cedel, hitâbet, şiir ve safsata gibi konulara da değinir. Hâdimî, bu konuları diğer mantık kitaplarında olduğu gibi kaziyyeden sonra değil, kaziyyeden önce ele alır. Ayrıca Hâdimî, eserinde İbn Sînâ sonrası telif edilen eserlerde ender bulunan adsal (ismî) ve kavramsal (lafzî) tanım ve kıyasların indirgenmesi gibi konuları da ele almıştır.[56]

Bir çok nüshası ile günümüze gelen bu eser üzerine Abdullah en-Necîb b. Muhammed b. Şa'bân (ö.1218-/1804) *Nevâmisü'l-Efkâri'l-Esrâr ʿalâ ʿArâ'isi'l-Enzâri'l-Ebkâr* adıyla uzunca bir şerh yazmıştır. Bu şerhin iki nüshası bulunmaktadır: Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Hacı Mahmud Efendi Yazmaları koleksiyonunda 5733 numara ile kaydedilmiş olan nüsha ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan Emanet Hazinesi koleksiyonunda 1973 numara ile kaydedilmiş olan diğer nüsha.[57]

---

[54] Khaled El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800)*, çev. Yusuf Daşdemir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 233.

[55] Hâdimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deli'l Esrar*, Zeytinoğlu Kütüphanesi Zeytinoğlu 43 Ze 846/4, 109a.

[56] Hâdimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 109a-141b.

[57] Khaled El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800)*, 234.

b. Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr

Bu eser, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* adlı eserin özeti olup, onun yaklaşık yarısı kadar uzunluğundadır. 1169/1755 yılında tamamlanan[58] bu eser, Hasan Özer el-Konevi ve Muhammed Caba el-Konevi tarafından tahkik edilerek "*Arâisu'n-Nefâis fi'l-Mantık*" adıyla basılmıştır (İstanbul: Darü'l-İrşad, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2012).[59]

c. Risâle Fî Eczâi'l-Kaziyye

Hâdimî, risâlesinde mütekaddimûn ve müteahhirûn mantıkçıların kaziyyenin (önermenin) parçaları hakkındaki ihtilaflarını ele alır. Bu bağlamda, yüklemli ve şartlı önermeleri inceleyerek, önermelerin kaç parçadan oluştuğunu ve bu parçaların neler olduğunu tartışır. Bunun yanı sıra, Hâdimî risalesinde kategoriler ve mahiyet konusuna değinerek mütekaddimûn ve müteahhirûn mantıkçılarının nispetin gerçekleşip gerçekleşmemesinin ne anlama geldiğine dair görüşleri aktarır.[60] Risâle, Hâdimî'nin talebesi Halil Akvirânî (ö. 1223/1808) tarafından şerh edilmiştir.[61] Yusuf Daşdemir risâleyi tahkik ederek neşretmiştir.[62]

d. Risâle Fi'l-Kıyâs

Khald El-Rouayheb, bu risâlenin Hâdimî'nin kıyas ve ispat üzerine erken dönemde yazdığı risalesi olduğunu belirtmektedir.[63] Hâdimî, risâlenin girişinde, bu risâlenin muhakkiklerin delil hakkındaki görüşlerini bir araya getiren bir mecmua olduğunu ifade etmektedir. 12 fasıldan oluşan bu risâlede Hâdimî, kelamcıların, fıkıh alimlerinin ve filozofların delil hakkındaki farklı perspektiflerini derinlemesine inceler. Sonra, beş sanatı delil bağlamında ele alır ve kıyas konusunu ayrıntılı bir şekilde açıklar.

---

[58] Hâdimî, *Arâ'isü'l-Enzâr*, Ankara Milli Kütüphanesi, 06 Mil Yz A 5656/1, 17b.

[59] Khald El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800),* 235.

[60] Hâdimî, *Risâle Fî Eczâi'l-Kaziyye*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, 5311, 132b-139b.

[61] Khald El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800),* 235.

[62] Yusuf Daşdemir, "Ottoman Logicians on the Parts of Propositions: Hadimi's Risalat Ajzā' al-qadiyya," içinde *Osmanlı'da İlm-i Mantık ve Münazara* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2022), 220-238.

[63] Khald El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800),* 235.

Risâlede, özellikle *Şemşîyye* ve *Metâli'ul-envâr* gibi eserlere yapılan atıfların yoğunluğu dikkat çekicidir.[64]

e. Risâle Fi'r-Ruh

Hâdimî tarafından yazılmış yarım varaklık bir risaledir. Risalenin adı, daha sonradan eklenmiş ve parantez içinde belirtilmiştir. Risale, bir soruya verilen cevabı içerir ve konusu "âdem"dir. Hâdimî, ademin tüm varlıkların evveli olduğunu ifade ederek başlar. İbn Kemal'in insanî ruhun güçle ilişkili tüm şeyin ilk unsuru olduğuna dair görüşlünü söyleyerek bu görüşü desteklediğini ifade eder. Allah'ın ruhları bedenlerden önce yarattığı ve var etmediği şeyler üzerine genel bir yorum yapar. Ruhun, evrenin emirlerini yöneten bir unsur olduğunu ve varlığının "ol" emriyle gerçekleştiğini belirtir. Risale, mutasavvıfların keşiflerine ve birlik fikrine atıfta bulunarak sona erer. Risale, ‘‘ben Ebû Sâid Muhammed Hâdimî’’ şeklinde sonlanmıştır.[65]

f. Risâle Fî Vahdeti'l-Vücûd

Hâdimi, risalesinde, tasavvufun en çok tartışılan konularından biri olan vahdet-i vücud meselesine değinmiş ve bu konuya yönelik eleştirileri çeşitli perspektiflerden ele alarak açıklamaya çalışmıştır.[66] Ali Gülden bu risale üzerine yüksek lisans tezi yapmış ve ardından risaleyi tahkik etmiştir.[67]

3. *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* ile *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr* Arasındaki İlişki

[64] Hâdimî, *Risâletü'l-Kıyas*, Ankara Milli Kütüphanesi, 06 Mil Yz A 9694/5, 91-111a.
[65] Hadimî, *Risale Fi'r-Ruh*, Yazma Bağışlar 3672, 107b-107b.
[66] Hâdimî, *Risâle fî vahdeti'l-vücûd*, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 2172/5, 17b-21b.
[67] Ali Gülden, "Ebu Said Muhammed Hadimi ve Vahdet-i Vücud Anlayışı," yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1997.

Hâdimî'nin *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* ile *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr* adlı iki mantık eserinin arasındaki ilişki, literatürde çeşitli yorumlara konu olmuştur. *Tecrîdu Feva'idi 'Ara'isi'l-Enzâr*'ın tahkikini yapan Hasan Özer el-Konevi ile Muhammed Caba el-Konevi bu konu hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamışken,[68] Hâdimî üzerine çalışma yapan diğer araştırmacılar,[69] *Tecrîdu feva'idi 'Ara'isi-Enzâr*'ın asıl metin, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr*'ın ise bu eser üzerine yazılmış bir şerh olduğunu öne sürmektedir.[70] Ancak Khald El-Rouayheb, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr'*ın asıl metin, *Tecrîdu feva'idi 'Arâ'isi-Enzâr*'ın ise bu eserin özeti olduğunu belirmektedir.[71]

İki eser arasındaki bu karışıklık, her iki esrin de çoğu kütüphanelerde "*Arâ'isu'n-Nefâis*" adıyla kaydedilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu benzer isimlendirme, Hâdimî üzerine çalışan araştırmacıları, iki eser arasındaki ilişkiyi belirleme konusunda yanılgıya düşürmüştür. İsim benzerliği ve hacim farklılıkları nedeniyle, *Tecrîdu feva'idi 'Ara'isi-Enzâr*'ın asıl, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Madeni'l-Esrâr*'ın şerh olduğu düşünülmüştür. Ancak daha detaylı bir inceleme yapıldığında, Khaled El-Rouayheb'in de işaret ettiği üzere, bu iki eser arasındaki ilişkinin *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Madeni'l-Esrâr*'ın asıl, *Tecrîdu feva'idi 'Ara'isi-Enzâr*'ın ise özet olduğuna dair bazı emareler bulunmaktadır:

1. *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi-enzâr'*ın müellif nüshasında, eserin Hicri 1169 yılında yazıldığı kaydedilmiştir.[72] Buna karşın *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr*'ın en eski tarihli nüshasında, Hicri 1151 yılında istinsah edildiğine dair ferağ kaydı bulunmaktadır.[73] Bu tarihler, A*râ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr*'ın, *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi-enzâr*'dan önce yazıldığını gösterir ki bu durum, bir şerhin asıl metinden önce yazılmasının beklenmeyeceği gerçeğiyle çelişir.

---

[68] Hâdimî, *Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*, tahkik. Hasan Özer el-Konevi ve Muhammed Caba el-Konevi (İstanbul: Darü'l-İrşad, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2012).

[69] Mehmet Aydın, Lutfullah Kerim Bilgi, Hasan Özer ve Mahmut Sami Özdil.

[70] Lutfullah Kerim Bilgi, "18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı," 42; Mahmut Sami Özdil, "Ebû Saîd Hadimî'nin Mantık Görüşleri," yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2023, 2; Mehmet Aydın, "Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri," 29; Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri," 487.

[71] Khald El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800),* 235.

[72] Hâdimî, *Arâ'isü'l-Enzâr*, Ankara Milli Kütüphanesi, 06 Mil Yz A 5656/1, 17b.

[73] Hâdimî, *Kitâb'u Arâ'isü'l-Enzâr*, Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nr. 06 Hk 2319, 33a.

2. Hadîmî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* adlı eserinin giriş kısmında, daha önce hiçbir eserde yer almayan bilgileri topladığını belirtir.[74] Bu ifade, eserin kendi başına bağımsız bir metin olup, şerh olmadığına işaret eder.

3. Hâdimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* adlı eserinin girişinde mantığın önemi ve değeri konusuna değinirken,[75] *Tecrîdu feva'idi 'Arâ'isi-enzâr* adlı eserinde bu konuya değinmeden doğrudan mantığın tanımına geçmektedir. *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr'* da geniş ve ayrıntılı bir şekilde işlenen konular, *Tecrîdu feva'idi 'Ara'isi-enzâr*'da daha kısa öz cümleler ile ele alınmış, hatta bazı noktalara hiç değinilmemiştir. Mesela Hâdimî, her iki eserin en son konusu olan burhanın yanlış olma durumlarını anlatırken, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* adlı eserinde, bu yanlışın hem formel hem de maddi unsurları nedeniyle olabileceğini belirterek daha kapsamlı bir şekilde ele alır.[76] Ancak *Tecrîdu feva'idi 'Arâ'isi-enzâr*'da bu yanlışın sadece anlamdan kaynaklandığı kısmını anlatmakla yetinir.[77] Bu durum, iki eser arasındaki ilişkinin asıl-özet olduğu görüşünü güçlendirmektedir.

4. En önemlisi eserin isminin, başta müellif nüshası olmak üzere tüm nüshalarında "*Arâ'isu Enzâr'daki faydaların özeti*" anlamına gelen *Tecrîdu feva'idi 'Arâ'isi-enzâr* şeklinde geçmesidir.[78] Bu isimlendirme, eserin *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr'*ın özeti olduğunu açıkça göstermektedir. *Tecrîdu feva'idi 'Arâ'isi-enzâr*, Hasan Özer el-Konevi ve Muhammed Caba el-Konevi tarafından tahkik yapılırken "*Arâisu'n-Nefais fi'l-Mantık*" şeklinde isimlendirilmiştir. Ayrıca bu tahkikte müellif nüshası esas alınmamıştır.

Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* ile *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi-enzâr*'ın arasındaki ilişkinin asıl-şerh değil, asıl-özet ilişkisi olduğu yönündeki görüşün daha isabetli bir görüş olduğu ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak Hâdimî ilk önce *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu*

[74] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 109a.
[75] a.g.e., 108a-108b.
[76] a.g.e., 141a.
[77] Hâdimî, Arâ'isü'l-Enzâr, Ankara Milli Kütüphanesi, 06 Mil Yz A 5656/1, 17a.
[78] a.g.e., 17b.

M'adeni'l-Esrâr'ı yazmış ve daha sonra bu esere *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi-enzâr* adında bir özet yazmıştır.

BÖLÜM 2:

ARÂİSU ENZÂRI'L- EBKÂR VE NEFÂİSU M'ADENİ'L-ESRAR'IN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde, daha önce hem hayatını hem de eserlerini ele aldığımız Hâdimî'nin, Arâisu Enzârı'l- Ebkâr ve Nefâisu M'adeni'l-Esrar adlı eserinin içeriğini değerlendireceğiz. Bu içerik değerlendirmesinde, müellifin eserde izlediği düzeni takip ederek ilgili konuları ona göre sıralayacağız. Eserin içerik değerlendirmesinde, dönemin önde gelen mantıkçıları olan Gelenbevî ve Davud-i Karsî gibi âlimlerle karşılaştırmalar yapılacak ve Hâdimî'nin diğer mantık eseri olan *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr* ile de mukayese edeceğiz. Ayrıca, her açtığımız başlığın asıl metindeki karşılığını dipnotta belirtirken, tahkik sürecinde esas aldığımız nüshaya işaret edeceğiz.

Hâdimî bu eseri, bir mukaddime ve iki ana bölümden oluşturarak yazmıştır. Birinci ana bölüm üç fasıldan, ikinci ana bölüm ise dokuz fasıldan oluşmaktadır.

2. 1. MUKADDİME

Hâdimî, eserinin girişinde, hamd ve seladan sonra mantığın doğruyu yanlıştan ayıran bir mizan niteliğinde olduğunu ve onun içecekler arasında parlak bir şarabı diğerlerinden ayıran bir ölçüt (mi'yar) gibi işlev gördüğünü vurgulamaktadır.[79] Bu çerçevede, Hâdimî'nin, Gazzali'nin mantığın ilimlerin miyarı olduğu görüşünü benimsediği açıkça görülmektedir. Mantık, Gazzali'nin perspektifine göre, bilgi ve düşüncenin değerlendirilmesinde kritik bir ölçüt olarak hizmet etmektedir. Hâdimî de Gazzali'nin görüşünü benimseyerek mantığı, bilgi ve düşüncenin gelişiminde merkezi bir unsur olarak görmektedir.

Hâdimî, âlimler arasında mantığın, konumuna dair devam eden bir tartışmayı irdelemektedir. Bu tartışma, mantığın usûl-i fıkıh ve kelâm gibi özel alanların bir parçası

[79]Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 108a.

mı yoksa tüm ilimlere hizmet eden bağımsız bir ilim mi olduğu tartışmasıdır. Hâdimî, bu tartışmanın, aslında mantığın mefhumu ile ilgili bir anlaşmazlıktan kaynaklandığını belirtmektedir. Hâdimî'ye göre mantık, herhangi bir ilimin parçası değil, aksine ilimlerin reisidir. Herhangi bir ilmi doğru bir şekilde kavrayabilmek için mantığın temellerini bilmek şarttır.[80]

Hâdimî, İslam alimlerinin mantık öğreniminin farz olduğu konusunda icma ettiğini ifade etmektedir. Ancak, bu farziyetin farz-ı ayn mı yoksa farz-ı kifaye mi olduğu konusunda akılcı âlimler ile nakilci âlimler arasında bir fikir ayrılığı bulunduğunu belirtmektedir. Sonrasında, mantığı yerinde kullanabilme becerisine sahip olmayan bir kişinin mantıkla uğraşmasının uygun olmadığını söylemektedir.[81] Hâdimî'nin bu ifadeleri, onun mantık öğreniminin farz-ı kifaye olduğunu savunan âlimlerin görüşlerine daha yakın durduğunu göstermektedir.

Hâdimî, *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr* adlı eserinin mukaddimesinde kısa bir hamd ve seladan sonra doğrudan mantık ilminin mahiyeti, konusu ve gayesine değinmiştir. Ancak, *Arâisu Enzârı'l-Ebkâr ve Nefâisu M'adeni'l-Esrar*'da değindiği mantığın ilimler içindeki konumu ve hükmü gibi konulardan bahsetmemiştir.[82]

2. 2. TASAVVURÂT

İslâm mantık tarihinde bir gelenek haline gelen tasavvur ve tasdik ayrımı Hâdimî tarafından da uygulanmıştır. Fârâbi tarafından ilk kez bu ayrımının yapıldığı düşünülmektedir. Bir şeyi kavramak için ona olumluluk veya olumsuzluk değerini vermeden önce o şeyin bizzat ne olduğunu bilmemiz gerekmekte ve buna "tasavvur" denilmektedir. Kavradığımız şeyi tasavvur ettikten sonra 'tasdik' ederiz. Tasdik, kavranılan şeye olumluluk ve olumsuzluk hükmünü vermektedir. Bu bakımdan tasavvurât hep önce gelmektedir ardından ise tasdikât konusu gelmektedir.[83]

---

[80] a.g.e.,108b.

[81] a.y., 108b.

[82] Hâdimî, *Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*, tahkik. Hasan Özer el-Konevi ve Muhammed Caba el-Konevi (İstanbul: Darü'l-İrşad, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2012), 19-20.

[83] Abdülkuddüs Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 14-16.

Tasavvurât konusuna beş tümel konusuyla başlanmakta olup buradaki amacın ilk önce kavram ve terimlerinin tanımı yapmaktır. Kavramlar arası ilişki bilindiği zaman beş tümel konusu daha anlaşılır hale gelmektedir.

2. 2. 1. Beş Tümel

Tasavvurâtın başlangıç konusu olan beş tümel söz konusu olduğunda mantık kitaplarında, genelde kavram ve terimin anlamları açıklanarak işlenmektedir. Kavram ve terimlerin anlamlarını açıklayarak konuya başlamak ikisi arasındaki ilişkileri öğrenmek açısından kolaylık sağlamaktadır. Kavram, herhangi bir nesnenin zihindeki tasavvuru iken terim ise bunun dil ile ifade edildiği halidir. Kavram genel olduğu gibi her şeyden soyutlanarak ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle, kavram objenin herhangi bir özelliğiyle ilgilenmemektedir.[84]

Hâdimî de beş tümelin, tanımın mebâdii (ilkeleri) olduğunu söyleyerek beş tümel konusuna kavram ile başlamaktadır. Gelenbevî, *Şerh-i İsâgûcî* adlı mantık eserinin giriş kısmında, mantığın tasavvurât ve tasdikât diye iki bölümü olduğunu ifade ederek tasavvurların ilkelerinin beş tümel ve makâsıdının tanım (el-kavlü'ş-şârih), tasdikatın ilkelerinin ise önermeler ve makâsıdının kıyas olduğunu açıklamaktadır.[85] Davud-i Karsî'ye göre de mantığın konu ve amaçlarının Gelenbevî'nin anlatıldığı gibi olmakla birlikte daha çok önermeler üzerinde durmaktadır.[86]

Hâdimî'ye göre, bir kavramın tevatür yoluyla birden çok fertlere hamledilmesi durumunda bu kavram küllî/tümel olur. Bunun tersi ise cüzî'dir. Hâdimî, küllînin, zatî (özsel) ve arazi (ilintisel) olarak iki kısma ayrıldığını belirtir. Ona göre zatî, mahiyet var olmaya devam ederken, kendisinin ortadan kalktığını zihinde veya hariçte tasavvur etmek mümteni olan şeydir. Örneğin, siyahlığın varlığında, rengin zihinde veya hariçte ortadan kalktığını tasavvur etmek mümtenidir. Arazî ise zihinde mahiyeti onsuz künh ile tasavvur etmek mümkün olan, ancak hariçte mümkün olmayan bir şeydir. Örneğin, dört sayısının

[84] Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 16.
[85] Adem Evmeş, "Gelenbevî'nin Îsâgûcî Şerhi Üzerine," *Mantık Araştırmaları Dergisi* 2, no. 1-2 (2020): 52.
[86] İbrahim Çapak ve Ferruh Özpilavcı, "Bir Kıbrıslı Müderris Davud-i Karsî'nin el-Îsâgûcî el-Cedîd ve'd-Durri'l-Ferîd Adlı Risalesi," *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1, no. 2 (2015): 14.

çift olması gibi bir durum; çünkü dört sayısının varlığını, çift olup olmadığına bakılmaksızın hariçte tasavvur etmek mümkün değilken, zihinde mümkündür.[87]

Hâdimî zatî ve arazînin tanımlarını yaptıktan sonra, zatîyi cins, fasl ve nevi olmak üzere üç kısma ayırırken, arazîyi de hassa ve araz-ı amm/ilinti şeklinde iki kısma ayırır ve bu kavramları tek tek açıklamaktadır.

Beş tümelin ilkinden olan Cins, ortak nitelikleri, benzerlikleri içinde barındıran küllî bir kavramdır. Cinsin altında türler bulunmaktadır. Sözgelimi, "varlık" cins iken onun altında bulunan insan, hayvan, bitki de türlerdir. Cins, yakın ve uzak cins diye ayrılmaktadır. Yakın cins, bir kavramın hemen altında yer alan yahut bir mahiyete "onlar nedir?" diye sorup cevaplanabilmesine demektir. Söz gelimi, insana nispetle hayvan yakın cinstir. Uzak cins ise, ilgili soruya cevap verilmediği yahut bir kavramın uzağında olan mahiyete denir. Örneğin, insana nispetle hareket eden nesne uzak cinstir.

Cinsin kaplamına dahil olan ve aynı zamanda cinsin bir takım özelliklerini kendinde taşıyan türü Hâdimî, herhangi bir şeyin hakikati tümü olarak tanımlamaktadır. Cins gibi tür de yakın ve uzak tür diye ayrılmaktadır. Söz gelimi, canlıya nispetle hayvan yakın tür iken fil uzak türdür.

Küllînin zatî kısmında olan ayrım (fasl) ise cinsleri ve türleri birbirinden ayıran temel araçlardandır. Örneğin, insan için "akıl sahibi" olma özelliği bu türdendir.

2. 2. 2. TANIM

2.2.2.1. Hakik-i Tanım (Gerçek Tanım)

Hadimî, gerçek tanımı, zihinde olmayan tümel bir gerçekliğin şeklini oluşturan bir tanım olarak ifade eder.[88] Gelenbevî ise Hâdimî'den farklı olarak, tanımı "kavl-i şârih" başlığı altında anlatarak, tanımı hakikî ve tenbihî diye esas olarak iki kısma ayırır. Gelenbevî'ye göre hakikî tanım: ''kendisiyle yeni bir suretin hasıl olması kastedilen

[87] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 109a-109b.
[88] a.g.e, 110b.

şeydir".[89] Gelenbevî gibi tanımı hakikî ve tenbihî diye esas olarak iki kısma ayıran Karsî, hakikî tanımı: bir şeyin hakikati veya lâzımı kastedilen şey şeklinde tarif eder.[90] Hadimî, *Arâisu Enzârı'l-Ebkâr ve Nefâisu M'adeni'l-Esrar* adlı eserinde gerçek tanımı yalnızca açıklamakla yetinirken, *Tecrîdu Feva'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr* adlı eserinde ise gerçek tanımı farklı ifadelerle detaylandırır. Ona göre, gerçek tanım, bilinmeyen tümel bir gerçekliğin formunu oluşturan şeydir. Tekil olgular, yalnızca tümel özelliklerinin kabulüyle bu tanım çerçevesinde değerlendirilebilir. Örneğin, "Keşşaf, Allame Carullah'ın tefsir alanında yazdığı bir eserdir" ifadesi, tekil bir varlığın gerçek tanımının, onun varoluşuna özgü ayırt edici özelliklerle yapılabileceğini gösterir. Tekil varlıklar, yapı ve şahıs itibarıyla bir araya gelen itibari bileşimlerdir. Ancak, Vacib Teala gibi müfret bir niteliğe sahip olan varlıklar resm olarak tanımlanabilir. İtibari kavramlar ise, gerçek bir tanımla ifade edilemez. Ayrıca, apaçık bilinen (bedihi) olgular da gerçek tanımlarla açıklanamaz. Bir olgunun, zâtı itibarıyla bedihi, başka bir açıdan ise kesbi olabileceği belirtilmektedir. Bedihi olan, düşünsel bir çabaya gerek duymayan bir olgudur; ancak, düşünce yoluyla ulaşılamayan bir olgunun açıklığa kavuşturulması için nazarî olmayan başka bir yöntemle tanım yapılabilir.[91]

Hadd-ı Tam, düzenli olarak mahduda ait olan zatların tümünü içeren şeydir. Hâdimî hadd-ı tam'ı bu şekilde tanımladıktan sonra, bununla, sadece hariçte basit ve zihinde mürekkep olan şeylerin tanımlanacağını ifade eder. Ona göre hadd-ı tamdan maksat, bir varlığı diğer varlıklardan ayrıt etmek değil, varlığın künhüne ulaşmaktır. Hadimî, hadd-ı tamın yakın cins ve yakın fasıldan oluştuğunu söylemektedir.

Daha sonra Hâdimî, hadd-ı tamda yakın cinsin yakın fasıldan önce gelmesi gerektiğini, aksi takdirde hadd-ı nakıs olacağını söyler. Hadimî, cumhurun da bu görüşte olduğunu belirttikten sonra, Seyyid Şerif Cürcanî'nin bu konuda cumhurdan farklı düşündüğünü söyler. Cürcanî'ye göre, yakın cinsin yakın fasıldan önce gelmesi evveliyet meselesi olup, hadd-ı tamda her iki sıralama da mümkündür.[92] Örneğin, cumhura göre "حيوان ناطق" ifadesi hadd-ı tam iken "ناطق حيوان" ifadesi ise hadd-ı nakıs'dır. Çünkü

---

[89] Gelenbevî, *Burhân* (Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310), 13; Abdünnafi İffet Efendi, *Terceme-i Burhân-ı Gelenbevî*, editörler İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019), 219.

[90] İbrahim Çapak ve Ferruh Özpilavcı, "Bir Kıbrıslı Müderris Davud-i Karsî'nin el-Îsâgûcî el-Cedîd ve'd-Durri'l-Ferîd Adlı Risalesi," 15.

[91] Hâdimî, *Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*, 27-28; Mahmut Sami Özdil, "Ebû Saîd Hadimî'nin Mantık Görüşleri," 24-25.

[92] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 110b.

''حيوان ناطق'' ifadesinde yakın cins, yakın fasıldan önce gelirken,''ناطق حيوان'' ifadesinde ise yakın cins yakın fasıldan sonra gelmektedir. Ancak Cürcanî'ye göre, her iki ifade de hadd-ı tamdır; çünkü ona göre yakın cinsin yakın fasıldan önce gelmesi bir zorunluluk değil, evveliyet meselesidir.

Hadd-ı Nakıs, mutlak bir düzen ile mahdud'a ait olan zatların bir kısmını içeren şey olup, onunla mahdud'un zatına ulaşılır. Hâdimî'ye göre, hadd-ı nakıs uzak cins ve yakın fasıldan oluştuğu gibi, yakın faslın önce gelmesi şartıyla yakın fasıl ve yakın cinsten de oluşmaktadır. Buna''düşünen cisim'' ve ''ناطق حيوان'' gibi ifadeler örnek olarak verilebilir. Hâdimî, bazı alimlerin hadd-ı nakıs'ın sadece fasıl ile de yapılacağı görüşünde olduğunu, ama cumhur'un bu şekilde yapılan hadd-ı nakıs'ı dikkate almadığını ifade eder.

Hâdimî, ittila (yeni bilgi verme) veya temeyyüz (ayırt etme) sıfatına sahip olmadığı için araz-ı am ve yakın fasıldan oluşan şeyin, geç dönem alimler (müteahhirun) tarafından hiçbir şekilde tanım olarak kabul edilmediğini, ancak erken dönem alimleri (mutekaddimun) tarafından tanım olarak kabul edildiğini, fakat hangi tür bir tanım olduğu konusunda ihtilaf olduğunu belirtir.[93]

Tam betim (*Resm-i Tam*), yakın cins ve hassadan oluşur ve varlığı arazi yönden ayırt eder. Hâdimî, bazı düşünürlerin resm-i tamın yakın cins, yakın ayrım ve hassa ile oluşabileceğini belirttiklerini aktarır ve bu şekilde oluşan resm-i tamın zatin künhünü ifade ettiğini ve varlığı açıklama bakımından hadd-i tamdan daha sağlam olduğunu söyler. Ona göre, hassaların çoğaltılması caizdir.[94] Gelenbevî de zati olanların tümü ile hassadan meydane gelen resm-i tamın hadd-i tamdan daha mükemmel olduğunu belirmektedir.[95]

Eksik betim (*Resm-i Nakıs*), uzak cins ve hassadan oluşur veya sadece hassadan oluşur ve varlığı, arazi açısından ayırt edici niteliktedir. Buna ek olarak, Hâdimî, resm-i tamın araz-ı am ve hassa veya genel araz (araz-ı am), hassa ve uzak ayrımdan da oluşabileceğini ifade etmektedir.

Hâdimî bu şekilde hakiki tanımın kısımlarını açıkladıktan sonra, benzetme veya karşıtlık yoluyla yapılan tanım çeşitlerinden bahseder. Hâdimî, benzetme yoluyla olan tanımın varlığın zatı ya da arazi ile yapılan bir tanım olmadığını, aksine varlığın arazi özelliklerinin potansiyelindeki bir yöne benzetilerek yapılan bir tanım olduğunu söyler.

---

[93]a.g.e, 111a.

[94]a.g.e, 111b.

[95] Gelenbevî, *Burhân*, 13.

Ayrıca, muhassil alimlere göre, benzerliğin tamamen yok olması durumu dışında, bu konunun ciddi bir tartışma konusu olmadığını ifade eder.

Karşıtlık yoluyla yapılan tanıma gelince, zihin bir şeyin özelliğinden hareketle, karşıt bir şeyin belirgin özelliğine geçiş yapar, tıpkı benzetmeyle yapılan geçiş gibi. Ancak, karşıtlıkta vurgulanan farklılık, genellikle arazi bir şeydir; örneğin, ‘‘yazın sıcaklığının kışın soğukluğuna’’ karşıtlığı gibi. Hâdimî’ye göre, bunun gibi durumlarda, bir şey diğer bir şey hakkında bilgi vermede kullanılabilir fakat tam bir tanım olamaz.[96] Hâdimî *Tecrîdu Feva’idi ‘Arâ’isi’l-Enzâr*’da benzetme ve karşıtlık ile yapılan tanımlardan bahsetmeden doğrudan adsal tanım konusuna geçer.

2. 2. 2. 2. Adsal Tanım

Hâdimî’ye göre adsal tanım, itibari kavramları ıstılahı veya dil açısından detaylandıran şeydir. Bu süreçte, bir kavramın genel manasının öncelikle bilinmesi gerektiğini ifade eder. Hâdimî'ye göre, fiil ve harfler müstakil bir anlam taşımadıklarından, bu türden tanımlamalar onlar için uygulanmaz. Hâdimî, bu tanımlamanın genellikle madumlar üzerinde gerçekleştiğini, fakat mevcutların gerçek mahiyeti, ismin mefhumu veya vazedildiğinde vazedenin düşündüğü şey olursa, bu tanımlamanın onlara da uygulanabileceğini ifada eder. Bazen vazedenin düşündüğü şey, hakikat olmayabilir; bu durumda ismin delalet ettiği şey, hakikatin özelliklerinden biri olarak kabul edilir. Bu tanımlama, hakikati resmetse de, vazedene göre adsal tanımdır. Hâdimî, bu tarz bir tanımlamanın eğer medlulün mahiyetini detaylandırıyorsa adsal bir tanım olduğunu; aksi takdirde sadece bir resim olduğunu belirtir. Hâdimî, varlığı bilindikten sonra bazı şeylerin mahiyetinin hem adsal hem de hakiki tanımda birleşebileceğini söyler. Örneğin, bir üçgeni ‘‘üç tarafı çevrelenmiş bir şekil’’ olarak tanımladığımızda bu, hem adsal hem de hakiki tanım olur.[97] Gelenbevî'ye göre tanım, tanımlananın hariçte var olup olmamasına göre ikiye ayrılmaktadır. Eğer tanımlananın hariçte bir varlığı mevcutsa, bu durumda yapılan tanım hakiki tanım olarak adlandırılır. Örneğin, insanın had ve resimlerden biri ile tanımlanması bu kategoriye girer. Diğer yandan, tanımlananın hariçte varlığı bilinmiyorsa ve sadece isimden yola çıkılarak tanımlama yapılmışsa, bu durumda adsal tanım söz konusu olur. Örnek olarak "Ankanın tanımı" verilebilir. Gelenbevî'ye göre, türden daha özel olan sınıfların mahiyetini dikkate

[96] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 111b-112a.
[97] a.g.e, 112b.

alarak yapılan tanımlar da adsal tanım olarak nitelendirilir. Örneğin, ‘‘Rumi beyaz insandır’’şeklindeki bir ifade, adsal tanım kategorisine girer.[98] Karsî’ye göre eğer bir tanımda, kavramın ya da onun gerekliliklerinin detaylı bir şekilde açıklanması amaçlanıyorsa, bu tanım adsal tanımdır. Bu tanımın geçerliliği ise üç şarta bağlıdır: 1) Tanımın, tanımlananla tam olarak örtüşmesi. 2) Tanımın, tanımlanandan daha açık ve anlaşılır olması. 3) Tanımın, çelişki ya da sonsuz geriye gitme gibi imkânsızlıklar içermemesi. Ayrıca, dilsel hatalar, garip kelimeler, mecazi ifadeler ve dolaylı anlatımlar tanımın güzelliğini zedeler.[99]

Adsal tanım, ıstılahi veya dilsel bir belirleme ile tanımlandığında özsel hale gelir ve bu yolla yapılan tanım da adsal tanım olarak kabul edilir. Bunun dışında kalan tanımlar ise ilintisel olup, bu tür tanımlamalar adsal resm (ilintisel) olarak adlandırılır. Adsal tanımlama oldukça basittir ve gerçek tanıma kıyasla, eğer adsal tanım yakın ortaklık ve yakın ayırt edicilik ile yapılırsa tam adsal tanım olarak nitelendirilir. Eğer tanım, yakın ortaklıkla birlikte harici bir özellik içerirse, bu durum eksik adsal tanım olarak değerlendirilir.[100]

2. 2. 2. 3. Lafzî Tanım

Hâdimî, lafzî tanımı,‘dış dünyada var olan bir formu, anlamı daha belirgin olan bir lafız ile diğer formlardan ayırt eden şey’ şeklinde açıklar. Ardından, bunun hakikî ve hükmî olmak üzere iki türe ayrıldığını belirtir. Mesela, “Gazanfer" kelimesinin anlamının, daha açık olan "Esed" kelimesiyle ayırt edilmesi hakiki lafzi tanımdır. Hâdimî, meşhur bir müfret lafzın anlamını tanımlamak zor olduğunda, bu durumun bir mürekkep lafız ile açıklandığını ve bunun da bir hükmi lafzi tanım olduğunu ifade eder. Örneğin, "fayda" kelimesi, "elde ettiğin bilgi veya mal" olarak tanımlanmıştır; burada "fayda" müfret bir lafızken, açıklaması mürekkep bir lafızla yapılmıştır.

---

[98] Gelenbevî, *Burhân*, 13.

[99] İbrahim Çapak ve Ferruh Özpilavcı, "Bir Kıbrıslı Müderris Davud-i Karsî’nin el-Îsâgûcî el-Cedîd ve’d-Durri’l-Ferîd Adlı Risalesi," 15.

[100] Hâdimî, *Arâisü’n-Nefais Fi’l-Mantık*, 33-34; Mahmut Sami Özdil, "Ebû Saîd Hadimî’nin Mantık Görüşleri," 27.

Daha sonra Hâdimî, "uyarıcı tanım" adını verdiği bir tanımdan bahseder ve bunu ‘zihinde en çok meydana gelen bir formu hatırlatarak açıklayan bir şey’ olarak izah eder. Bu tanımın, alimler arasında genel kabul görmüş "kavli şarih" kategorisine girmediği konusunda ittifak olduğunu, ancak bunun lafzî bir tanım olup olmadığı konusunda ihtilaf olduğunu belirtmektedir.[101]

Tanımı, hakikî ve tenbihî diye ikiye ayıran Gelenbevî tenbihî tanımı, daha önce zihinde mevcut olan bir şeyin hatırlatılması ve izah edilmesi amacıyla yapılan bir tanım olarak ifade eder. Buna ek olarak, Gelenbevî, lafzî tanımı da tenbihî tanım türü olarak değerlendirir ve onu, "mübhem bir sözün anlamını, delalet ettiği şeyden daha açık olan bir ifade ile tâyin etmektir" şeklinde açıklar.[102] Tenbihi ve lafzi tanım üzerinde duran Davud-i Karsî ise ise tenbihî tanımı, "zihinde zaten mevcut olan suretin hatırlatılması amacıyla yapılan bir tanımdır" şeklinde ifade ederken, lafzî tanımı, "lafzın delalet ettiği manayı muhataba izah etmek için yapılan açıklayıcı bir ifadedir" şeklinde tanımlar.[103]

3. 2. 3. BÖLME

Klasik mantık eserlerinde, bölme konusu genellikle tanımın bir tamamlayıcısı olarak ele alınır. Tanım, bir kavramın içeriğini belirlerken, bölme işlemi bu kavramın kapsamına odaklanır. Her iki durumda da, ele alınan kavramın doğru ve ayrıntılı bir şekilde açıklanması esastır.[104]

Hâdimî, bölme bahsine geçmeden önce bunun iki kısma ayrıldığını söyler. Birincisi, tümel olanı (külli) tikellere (cüz’i) bölmektir. Hâdimî bunu, ‘‘külli kavrama, birbirine zıt veya çelişkili olmayan farklı kayıtları eklemek’’ şeklinde açıklamaktadır. Bu da kendi içerisinde hakikî ve itibarî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Örneğin, kısımların farklılıkla ayrıt edilmesi, hakikî bir bölme iken, zatındaki doğruluk ile beraber bir kelimenin itibarı farklılıklar nedeniyle üç kısma bölünmesi ise itibarî bir bölmedir.

İkincisi ise, tümel olanı (külli) parçalara/tikellere bölmektir. Hâdimî, bunu ‘‘tümeli elde edip onu parçalara ayırma’’ şeklinde tanımlamakta ve bunda herhangi bir

---

[101] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 113a-113b.

[102] Gelenbevî, *Burhân*, 13.

[103] İbrahim Çapak ve Ferruh Özpilavcı, "Bir Kıbrıslı Müderris Davud-i Karsî’nin el-Îsâgûcî el-Cedîd ve’d-Durri’l-Ferîd Adlı Risalesi," 15.

[104] İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 111.

ekleme işleminin olmadığını vurgulamaktadır. Bu da aynı şekilde kendi içerisinde haricî ve aklî olarak iki kısma ayrılır. Örneğin, kitap, ev ve macun gibi şeylerin kendi parçalarına bölünmesi haricî bir bölme olup, bunda ne doğruluk var ne yükleme ne de bölümlerin tanımı; ancak bu, onun tanımını yapmakta ve onun mahiyetine girmektedir. Aklî bölme de kendi içerisinde hakikî ve itibarî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Örneğin, insanın canlı, düşünen (natık) gibi temel bileşenlere bölünmesi hakikî bölme olarak adlandırılırken, bir kelimenin vaz (وضع), müfret ve diğer itibarî şeylere bölünmesi itibari bölme olarak nitelendirilir.[105]

2. 3. TASDİKAT

2. 3. 1. Önermeler

Hâdimî, önermelerin, tasdikatın ilkeleri olduğunu belirtikten sonra, önermeyi ‘‘zan olsa bile, doğruluk (tasdik) şartıyla bir haber içeren mürekkep’’olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, şek, vahım ve hayalin doğruluk (tasdik) içermediği için önerme oluşturmayacağını ifade eder. Dolayısıyla Hâdimî’ye göre, yakinî veya zannî olsun doğrulabilen haber niteliğindeki mürekkepler önermedir. Hâdimî, *Tecrîdu Feva’idi ‘Arâ’isi’l-Enzâr* adlı eserinde, önermeyi yukarıdaki tanımdan farklı bir biçimde ele alarak, onu ‘‘yakînî veya zannî tasdik ile doğrulanabilen mürekkep cüz'î’’ olarak tanımlar.[106] Bu tanımlama, önermenin hem kesinlik ifade eden bilgi (yakîn) hem de olasılıkla kabul edilen bilgi (zann) ile doğrulanabilen bir bileşik yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Hâdimî, önermelerin unsurları hakkında, erken dönem düşünürler (mütekaddimin) ile sonraki dönem düşünürler (müteahhirin) arasında bir görüş ayrılığı olduğunu belirtir. Erken dönem âlimlerine göre, önermeler; konu, yüklem ve hüküm olmak üzere üç ana unsurdan oluşurken, sonraki dönem alimler bu listeye "nisbeti" ekleyerek unsurları dörde çıkarmışlardır. Aynı şekilde tasdikin ne olduğu konusunda da ihtilaf bulunmaktadır. Hâdimî, bu konu hakkında üç görüş aktarmaktadır: 1) Filozofların (hükema) görüşü: Tasdik, sadece hükmün izanıdır. 2) İmam Fahreddin Razi'nin görüşü:

[105] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 114a-114b.
[106] Hâdimî, *Arâisü’n-Nefais Fi’l-Mantık*, 45.

Tasdik, üç tasavvur (konu, yüklem ve nisbet) ile hükmün izanıdır. 3) Yeni ortaya çıkan görüş (Mezheb-i Müstahdes): Tasdik, hükme mukarin idraktır.

Hâdimî, önermelerin tanımını ve temel unsurlarını açıkladıktan sonra, basit önermelerin tüm türlerini detaylı örneklerle anlatır. Bu açıklamada, önermeleri kapsam açısından ikiye ayırır: külli (tümel) ve cüzi (tikel). Daha sonra, içerik, geçerlilik koşulları ve yapılarına göre, önermeleri altı farklı kısma ayırır. Bunlar; hamliyye (yüklemli), şartiyye (koşullu), şahsiyye (kişisel), mühmele (belirsiz), mahsure (sınırlı) ve tabiiyye (doğal) önermelerdir. Her bir kategori, önermelerin nasıl yapılandırıldığını ve nasıl kullanıldığını detaylı bir şekilde incelemektedir.

Basit Önermeler:

Şartlı (Şartiyye) Önermeler:

Modal Önermeler: Hâdimî, basit modal önermeleri şu şekilde sıralamaktadır:

a. Zaruriyye: Konunun doğası gereği, yüklem her zaman ona bağlıdır. Örneğin, "Bütün insanlar hayvandır." gibi bir önermede, insan olmanın tanımı gereği hayvan olmak kaçınılmazdır.

b. Örfiye-i Amme: Konunun belirli bir özelliği olduğunda, yüklem ona zorunlu olarak bağlanır. Örneğin, "Her kâtip yazıcı olduğu sürece parmakları hareket edendir." gibi bir önermede, katiplik yazı yazmayı gerektirir, bu da parmakların hareket etmesi anlamına gelir.

c. Mutlaka-i Amme: Konuya en az bir kez bile olsa yüklenmiş olan yüklemi ifade eden önermeler. Mesela, "Her insan nefes alıcıdır." cümlesi gibi, çünkü her insan en az bir kez nefes alır.

d. Vaktiye-i Mutlaka: Yüklem, belirli bir zamanda kesinlikle konuya bağlanır. "Ay vakt-i haylulede tutulur." gibi, belirli bir zamanı işaret eden önermelerdir.

e. Münteşire-i Mutlaka: Yüklem, belirsiz bir zamanda mutlaka konuya bağlanacak. "Her akciğer sahibi nefes alıcıdır." cümlesi gibi, zamanı belirsiz ama olacağı kesin durumları ifade eder.

f. Mümkine-i Daime: Yüklem her zaman konuya bağlanabilir ve bu önermeler daima doğrudur.

g. Mümkine-i Vasfiye: Yüklem, konunun belirli bir özelliği var oldukça ona bağlanabilir.

h. Mümkine-i Hiniye: Yüklem bazı durumlarda konuya bağlanabilir, yani bu önermeler bazen doğru olabilir.

i. Mümkine-i Vaktiye: Yüklem, belirli bir zamanda konuya bağlanabilir.

j. Mümkine-i Amme: Yüklem herhangi bir zamanda konuya bağlanabilir.

Hadimî, önermeler üzerine kendisine kadar olan tartışmaları incelerken, mantıkçıların yanı sıra Sadrüşşerîa gibi fıkıhçıların görüşlerine de değinmektedir.[107] Bu şekilde hem mantıkçıların hem de fıkıhçıların konuya dair fikirlerini ele alarak, önermeler üzerine daha geniş bir perspektif sunmaktadır.

2. 3. 2. Önermeler Arası İlişkiler

Tenakuz (Çelişik Olma)

Hâdimî'nin tanımına göre, çelişiklik; iki önermeden birinin doğru olmasının, diğerinin yanlış olmasını zorunlu kılarak, önermelerden birinin hükmünü ortadan kaldırma durumudur. Mahsusa'da, çelişikliğin meydana gelmesi için iki önermenin konu, yüklem, zaman, mekân, cüz, kül, şart, izafet, kuvvet ve fiilde birleşmiş olmaları gerektiği belirtilir. Öte yandan, Mahsura'da ise bu on şeyde birleşmenin yanı sıra, iki önermenin nicelik açısından da farklı olması gerektiği vurgulanır. Hâdimî bu konuyu anlatırken herhangi bir örnek vermemiştir.

Hâdimî'ye göre, tümel olumlu önermelerin zıddı tikel olumsuz önermelerdir. Bu, ‘‘Her A, B'dir’’ şeklindeki bir ifadenin zıttı, ‘‘Bazı A'lar, B değildir’’ şeklindeki ifadesidir. Aynı şekilde, tikel olumlu önermelerin zıddı tümel olumsuz önermelerdir; yani ‘‘Bazı A'lar, B'dir’’ ifadesinin karşıtı ‘‘Hiçbir A, B değildir’’ ifadesidir. Hâdimî ayrıca, tümel olumlu önermelerin tikel olumlu önermelerden mutlak olarak daha özel olduğunu

[107] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 115b-117b.

ve tümel olumsuz önermelerin zıttı olduğunu belirtir. Benzer şekilde, tikel olumsuz önermeleri tümel olumsuz önermelerden daha genel olduğunu ifade etmektedir.[108]

Döndürme

Hâdimî, döndürmeyi "niteliğin aynı kalması şartıyla önermenin konu ve yüklemin yer değiştirmesi" olarak tanımlar ve bu kapsamda önermelerin döndürülme yöntemlerini açıklamaktadır. Bu açıklamaya göre, tümel olumlu önermelerin döndürülmesi sonucunda tikel olumlu önermeler elde edilirken; tümel olumsuzlar, döndürüldüğünde yine tümel olumsuz olarak kalır. Tikel olumsuz önerme, konunun genelinde doğruluk kalmadığı için tümel olarak döndürülmez; bu, ancak yönden kaynaklanan bir dikkatsizlikle ya da çoğunluk ve çokluk göz önünde bulundurularak söylenebilir. Aksi takdirde mümkün olan iki olumlu önerme, zaman ile özelleştirilmiş yedi tümel olumsuz önermeler gibi döndürülmez. Eğer bir tikel olumsuz önerme, özel bir durumu ifade eden (meşruta-i hassa veya örfiye-i hassa) türünden ise, o zaman yine tikel olumsuz olarak döndürülür.

Ters döndürme konusuna gelince, Hâdimî, bunu ‘‘nitelik ve doğruluğun korunması şartıyla bir önermenin her iki tarafının çelişiklerini diğerine değiştirmek’’ şeklinde tanımlar. Ona göre, döndürmelerin detayları aynı seviyede olsa da olumlu önermelerin hükmü, olumsuzlarınki gibidir. Hâdimî, tümel olumlu bir önermenin, yine tümel olumlu bir önerme olarak döndürülebileceğini, ancak tikel olumlu bir önermenin döndürülmeyeceğini ifade eder. Diğer yandan, olumsuz bir önerme, tikel bile olsa, tikel olumsuz olarak döndürülebileceğini belirtir. Hâdimî, Önermedeki ‘‘çelişiklik’’ten kasıt, müteahhirin'in düşündüğü gibi çevirme anlamında değil, olumsuzlama anlamında olduğunu söyler. Müteahhirin'e göre "Her insan hayvandır" önermesinin ters döndürülmesi, "Hiçbir hayvan olmayan insan olmayandır" şeklinde ifade edilir. Burada, önermenin niteliği değişerek yüklemenin çelişkisi konu ve konunun aynı yüklem yapılır. Dolaysıyla Hâdimî, bu konuda mütekaddiminin görüşünü benimsemektedir.

[108] a.g.e, 118a.

Döndürme konusunu açıkladıktan sonra Hâdimî, şartlı önemeler konusuna geçiş yapar ve bu konuyla ilgili kısaca bilgi verir.[109]

2. 3. 3. Deliller

Hâdimî delili, ‘‘kendisinden yeni bir önerme meydana gelen önermeler’’ şeklinde tanımlar. Bu meydana gelme (husul), zorunlu, açık, belirsiz ya da zorunlu olmayabilmektedir. Genellikle ilk akla gelen beş sanat, bu tanımlama içinde yer alır ve bunlara istikra ve temsil de dahildir. Meydana gelmenin zorunlu olması durumu, sadece beş sanattan biri olan burhana özgüdür. Daha sonra Hâdimî, fıkıh âlimlerinin delil tanımına değinir ve delili, kıyas, istikra ve temsil olmak üzere uç kısma ayırmaktadır. Kıyasın umde, istikranın tümel bir burhanı tikel bir önermede tasvir etme, temsilin ise kıyas-ı fıkhî olduğunu belirterek her bir delili tek tek açıklamaktadır.

Hâdimî, hem akli hem de nakli meselelerde bazı zayıf delillerin bulunduğunu belirtir. Bu delilleri kategorilere ayırarak ilk olarak aklî meselede zayıf delilleri şu şekilde açıklamaktadır: a) Var olduğuna dair bir delil bulunmayan şeyin yokluğu kesindir. b) Aklî meselelerde kesinlik ararken naklî delillere bağlı kalmak. c) Taklit; delilin zorunlu olduğunu göstermediği kişileri takip etmektir, mesela müçtehitler gibi. d) Fasl’ı söyleyenin yokluğu (Âdem el-kail bil-fasl). Gelenbevî, mantığın büyük bir kısmını aklî delillerin yapısı ve tasnifi konusuna ayırarak, delili şu şekilde tanımlamaktadır: "Delil, iki veya daha fazla önermeden oluşturulan ve kendisinin tasdikinden başka bir önermenin tasdiki gereken sözdür."[110] Hâdimî ise kıyas bahsine geçmeden önce hem aklî hem de naklî delilden bahsederken, Gelenbevî yalnızca aklî delili ele almakla yetinmiştir.

Hâdimî, naklî meselelerde çok sayıda zayıf delil olduğunu belirterek en meşhur örnek olarak Mafhûm Muhâlefe’yi (ters anlam çıkarma) ele alır ve bunun çeşitlerini detaylıca anlatır:

a. İsim Mafhûmu: Bir cümlenin öznesiyle ilgili ters anlam çıkarımıdır. Örneğin, ‘‘Zeyd vardır’’cümlesinden, Zeyd dışında herkesin yok olduğu anlamı çıkarılabilir.

---

[109] a.g.e, 118b-119b.
[110] Gelenbevî, *Burhân*, 30.

b. Sıfat Mafhûmu: Bir nesnenin özellikleriyle ilgili ters anlam çıkarımıdır. ‘‘Otlayan koyun’’ zekâtı farzdır ifadesinden, otlamayan koyunlara zekâtın farz olmadığı anlamı çıkarılabilir.

c. Zaman Mafhûmu: Bir ifadenin zamanla ilgili ters anlam çıkarımıdır. Örneğin, ‘‘Hac, bilinen aylardadır’’[111] ifadesinden, bu aylar dışındaki zamanlarda hac yapılmayacağı anlamı çıkarılabilir.

d. Mekân Mafhûmu: Bir ifadenin mekanla ilgili ters anlam çıkarımıdır. ‘‘Meş‘ar-i Haram’da Allah’ı zikredin’’[112] ayetinden, Meş‘ar-i Haram dışındaki yerlerde Allah'ı zikretmemek gerektiği anlamı çıkarılır.

e. Hal Mafhûmu: Bir ifadenin durum ya da koşulla ilgili ters anlam çıkarımıdır. ‘‘Mescitlerde itikaf halinde iken kadınlarla birleşmeyin’’[113]ayetinden, itikaf dışındaki hallerde kadınlarla birleşebileceği anlamı çıkarılabilir.

f. Şart Mafhûmu: Bir ifadenin şartla ilgili ters anlam çıkarımıdır. ‘‘Yağmur yağarsa şemsiye al’’ cümlesinden, yağmur yağmadığında şemsiye alınmayacağı anlamı çıkarılabilir.

g. Gaye Mafhûmu: Bir ifadenin amacıyla ilgili ters anlam çıkarımıdır. ‘‘Bundan sonra başka bir kocaya varıncaya kadar ona helâl olmaz.’’[114]ayetinden, üç defa boşanmış kadının başka bir kocayla evlendikten sonra ilk kocasına helal olacağı anlamı çıkarılabilir.

h. İstisna Mafhûmu: Bir ifadenin istisnasıyla ilgili ters anlam çıkarımıdır.‘‘Zeyd dışında erdemli yoktur.’’ cümlesinden, sadece Zeyd’in erdemli olduğu anlamı çıkarılabilir.

i. “Ancak (إنّما)” Mafhûmu: Bir cümlede sınırlama veya istisna getiren bir bağlaçtır. ‘‘Ameller niyetlere göredir’’[115]ifadesinden, niyetsiz amelin geçersiz olacağı anlamı çıkarılabilir.

---

[111] Bakara 197.
[112] Bakara 198.
[113] Bakara 187.
[114] Bakara 230.
[115] Buhârî, *Sahîh, Bedu’l-Vahiy* 1*, İman* 41; Tirmizî, *Fedâilu’l-Cihâd 16*; Neseî, *Sünen, Tahâret* 60, *Talâk* 24, *Eymân* 19; İbn Mâce, *Sünen, Zühd* 26.

j. Sayı Mafhûmu: Bir ifadenin sayıyla ilgili ters anlam çıkarımıdır. ‘‘Hoşunuza giden başka kadınlarla iki, üç ve dörde kadar evlenebilirsiniz’’[116]ayetinden, dörtten fazla kadınla evlenilemeyeceği anlamı çıkarılabilir.

k. Sınırlama (Hasr) Mafhûmu: Bir ifade veya hükmün sadece bahsedilenle sınırlı olduğunu belirten bir yöntemdir. ‘‘Sadece Zeyd âlimdir’’ ifadesinden, Zeyd dışındakilerin âlim olmadığı anlamı çıkarılabilir.[117]

Kıyas

Hadimî, diğer mantıkçıların aksine, kıyas konusuna geçmeden önce beş sanatı kıyasın maddeleri başlığı altında ele almaktadır. İlk olarak, delilleri aklî ve naklî olmak üzere iki kısma ayırır. Mantığın konusu olarak aklî delilleri detaylı bir şekilde inceleyen Hadimî, naklî delillere ise sadece kısaca değinir.Ona göre nakli deliller, öncülleri bakımından iki kategoriye ayrılır:

a. Tüm öncülleri nakli olan deliller: Bu tür delillerde, tüm öncüller naklî (simai) kaynaklardan gelir. Örneğin, ‘‘Emri terk eden kişi isyankârdır’’ şeklindeki bir sonuca ‘‘Benim emrime mi isyan ediyorsun?’’[118]ayetine dayanarak varılır. Benzer şekilde, ‘‘Her isyankâr cehennemi hak etmiştir’’ sonucuna ‘‘Allah’a ve O'nun elçisine isyan edenler için kesinlikle cehennem ateşi vardır’’[119] ayetine dayanarak varılır. Bu örneklerde, tüm öncüller nakli kaynaklardan alınmıştır.

b. Öncülleri hem akli hem de nakli olan deliller: Bu tür delillerde, öncüller hem akli hem de nakli kaynaklardan gelir. Örneğin, ‘‘Abdest bir ameldir ve her amel niyetle yapılır’’ şeklindeki bir sonuca ulaşılırken, bu sonuca hem akli hem de nakli öncüllerle varılır. Burada, akli öncül abdestin bir amel oluşu iken, nakli öncül ise Hz. Peygamber’in ‘‘Ameller ancak niyetlere göredir.’’ hadisidir.

Hâdimî, nakli delilere bu şekilde kısaca değindikten sonra, mantığın konusu olan akli delilleri, yani beş sanat olarak adlandırılan burhan, cedel, hitabet, şiir ve mugalatayı detaylı bir şekilde inceler.[120] Hâdimî, *Tecrîdu Fevâ’idi ‘Arâ’isi'l-Enzâr* adlı

[116] Nisa 3.
[117] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*,120a-121b.
[118] Taha 93.
[119] Cin 23.
[120] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 121b-124b.

eserinde, kıyasın maddeleri başlığı altında, nakli delillerden bahsetmeksizin doğrudan bu beş sanata yönelir.[121] Bu yaklaşım, Hâdimî'nin mantık ilminin temel taşlarını oluşturan bu sanatların, akli delillerin doğru ve etkin bir şekilde kullanılmasındaki önemini vurgulamak istediğini göstermektedir.

Hâdimî'nin mantık alanında geliştirdiği özgün metodoloji, delillerin sınıflandırılması ve incelenmesi konusunda önemli bir yenilik getirmiştir. Bu yenilikçi yaklaşım, klasik mantık anlayışına yeni bir perspektif kazandırmış ve bu alanda öncü bir rol oynamıştır. Hâdimî, delilleri farklı kategorilere ayırarak her birinin incelenmesine yönelik ayrıntılı yöntemler geliştirmiştir. Böylelikle, mantık ile fıkıh arasındaki ilişkiyi deliller üzerinden inceleyerek, İslami bilimlerde metodolojik bir gelişme sağlamış ve bu alanda öncülük etmiştir.

Hâdimî, ‘‘kıyasın maddeleri’’ başlığında, delilin kısımlarını ve beş sanatı ele aldıktan sonra, kıyasın şekillerini incelemeye geçer. Hâdimî’ye göre kıyas, iktirani ve istisnai olmak üzere iki kısma ayrılır. İktirani kıyas, netice veya çelişiği bilfiil zikredilmeyen kıyasken, istisnai kıyas, netice veya çelişiği bilfiil zikredilen kıyastır.

Hâdimî'ye göre iktirani kıyas, altı kısım ve dört şekilden oluşmaktadır. Bu bağlamda, bir kıyasta orta terim eğer küçük öncülde yüklem (mahkûmun bih) ve büyük öncülde konu (mahkûmun aleyh) ise bu 1. şekil olarak adlandırılır. Eğer orta terim her iki öncülde de yüklem ise bu 2. şekil, her iki öncülde de konu ise bu 3. şekil olarak tanımlanır. Son olarak, eğer orta terim küçük öncülde konu, büyük öncülde yüklem ise, bu 4. şekil olarak adlandırılır.

Hâdimî, kıyasın şekillerinden kısaca bahsettikten sonra, kıyasın kısımlarına tek tek anlatmaya başlar. Kıyasın kısımları şöyledir:

1. Kısım, iki yüklemli önermeden oluşan kıyastır. Hâdimî, kıyas konusunda asıl önem verilmesi gereken kısmın bu olduğunu belirtir. Diğer kısımların ise faydasının daha az olduğunu ve çok sayıda dalı bulunduğunu, hatta kesin bir sonuç vermeyebileceğinden dolayı, mütekaddimin alimlerinin bu kısımlardan bahsetmediklerini ifade eder.

2. Kısım, iki bitişik önermeden oluşan bir kıyas olup, kendi içerisinde üç kısma ayrılır: a) Orta terim, iki bitişik önermenin her ikisinde de tam olarak yer alan kıyastır. b)

[121] Hâdimî, *Arâisü’n-Nefais Fi’l-Mantık*, 61.

Orta terim, iki bitişik önermenin hiçbirinde tam olarak yer almayan kıyastır. c) Orta terim, iki bitişik önermenin birinde tam olarak, diğerinde ise tam olarak yer almayan kıyastır.

3. Kısım, iki ayrık önermeden oluşan bir kıyas olup, kendi içerisinde üç kısma ayrılır: a) Orta terim, iki bitişik önermenin her ikisinde de tam olarak yer alan kıyastır. b) Orta terim, iki bitişik önermenin hiçbirinde tam olarak yer almayan kıyastır. c) Orta terim, iki bitişik önermenin birinde tam olarak, diğerinde ise tam olarak yer almayan kıyastır.

4. Kısım, bir yüklemli önerme ile bir bitişik önermeden oluşan kıyastır. Yüklemli önermeye ortak olan şey, ya bitişik önermenin mukaddemi veya talisi olur. Her halükârda yüklemli önerme ya küçük öncül veya büyük öncül olur. Dolayısıyla bu, kendi içerisinde dört kısma ayrılmaktadır.

5. Kısım, bir yüklemli önerme ile bir ayrık önermeden oluşan kıyastır. Bu, kendi içerisinde mukassim ve gayr-i mukassim olmak üzere iki kısma ayrılır: a) Sonucu bitişik önerme olan bir kıyastır. Mukassim olduğu için ayrı, sonuç verdiği için ayrı şartları vardır. Mukassim olmasının beş şartı vardır: 1) Ayrık önermenin kısımlarının sonucun iki tarafından biriyle ortak olması. 2) Yüklemli önermelerin sonucun diğer tarafıyla ortak olması. 3) Yüklemli önermelerin sayısının ayrık önemenin kısımlarının sayısıyla aynı olması. 4) Tüm kıyaslarda orta terimin diğer orta terimden farklı olması. Sonuç vermesinin ise dört şartı vardır: I) Her şeklin kendi içindeki şartları bulundurması. II) Maniatü'l hulu olan ayrık önermenin doğru olması. III) Ayrık önermenin olumlu olması. IV) Ayrık önermenin tümel olması. b) Sonucu ayrık önerme olan kıyastır. Hâdimî, ayrık önermenin maniatü'l hulu, maniatü'l cem veya hakiki olumlu olması itibarıyla, sonuçların da farklılık göstereceğinden bahseder.

6. Kısım, bir bitişik önerme ile bir ayrık önermeden oluşan kıyas olup, kendi içerisinde üç kısma ayrılır: a) Orta terim, iki bitişik önermenin her ikisinde de tam olarak yer alan kıyastır. b) Orta terim, iki bitişik önermenin hiçbirinde tam olarak yer almayan kıyastır. c) Orta terim, iki bitişik önermenin birinde tam olarak, diğerinde ise tam olarak yer almayan kıyastır. Hâdimî, her bir kısmın şartlarını belirterek örnekleri ile tek tek anlatır.

Hâdimî, iktiranı kıyasın altı kısmını anlattıktan sonra, bunlara ilave olarak şartlı önermelerden yüklemli önermenin sonuç çıkarılması konusuna değinir. Bunun sekiz kısma ayrıldığını belirtir: 1) İki bitişik önermeden oluşan bir kıyas olup,iki önermenin arasındaki ortaklık hem tam olan kısım hem de tam olmayan kısımda yer almaktadır. 2)

İki bitişik önermeden oluşan bir kıyas olup, iki önermenin arasındaki ortaklık sadece tam olan kısımda yer almaktadır. 3) İki ayrık önermeden oluşan bir kıyas olup, iki önermenin arasındaki ortaklık sadece tam olan kısımda yer almaktadır. 4) İki ayrık önermeden oluşan bir kıyas olup, iki önermenin arasındaki ortaklık sadece tam olmayan kısımda yer almaktadır. 5) Bir bitişik önerme ile bir ayrık önermeden kıyas olup, iki önermenin arasındaki ortaklık hem tam olan kısım hem de tam olmayan kısımda yer almaktadır. 6) Bir bitişik önerme ile bir ayrık önermeden kıyas olup, iki önermenin arasındaki ortaklık sadece tam olan kısımda yer almaktadır. 7) Bir yüklemli önerme ile bir bitişik önermeden oluşan kıyastır. 8) Bir yüklemli önerme ile bir ayrık önermeden oluşan kıyastır. Hâdimî, bu sekiz kıyas çeşidinin her birinin kendine özgü şartları olduğunu ifade etmektedir.[122] Hâdimî, *Tecrîdu Fevâ'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr* adlı eserinde, iktirani kıyasın şekil ve kısımlarını ayrıntılı bir şekilde ele aldıktan sonra, şartlı önermelerden yüklemli önermenin sonuç çıkarılması meselesine değinmeksizin doğrudan istisnai kıyas konusuna geçiş yapmaktadır.[123]

Hâdimî'ye göre istisnai kıyas, bitişik veya ayrık şartlı önerme ile onun bir parçasının konumlandırılmasına veya kaldırılmasına işaret eden başka bir önermeden oluşan kıyastır. Hâdimî, istisnai kıyas'ın üç tane şartı olduğunu belirterek onun iki kısma ayrıldığını ifade etmektedir:

a. Şartlı önermenin bitişik olma durumudur. Bunun şartı ise ilk öncülün aynını istisna ederek sonraki öncülün aynına ulaşılmak veya ilk öncülün çelişiğini istisna ederek sonraki öncülün çelişiğine ulaşılmaktır. Hâdimî, ilk öncülün aynına ulaşmak için sonraki öncülün aynını istisna etmenin veya sonraki öncülün çeliğine ulaşmak için ilk öncülün çelişiğini istisna etmenin uygun olmadığını vurgular. Örneğin: ''Eğer bu bir insan ise o zaman bir hayvandır; fakat eğer o bir insan ise, o bir hayvandır, ya da eğer o bir hayvan değilse, o zaman bir insan değildir; ancak eğer o bir hayvan ise, o bir insan, ya da eğer o bir insan değilse, o bir hayvan değildir.'' Hâdimî'ye göre bu zorunlu olarak geçersizdir.

b. Şartlı önermenin ayrık olma durumudur. Eğer bu hakiki ise dört tane sonuç verir. İlk iki sonuç, herhangi birinin aynını istisna etmek ile diğerininim çelişiğine varmaktır. Diğer iki sonuç ise herhangi birinin çelişiğini istisna etmek ile diğerinin aynına

[122] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 124b-135a.
[123] Hâdimî, *Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*, 78.

varmaktır. Örneğin: ‘‘Sayı ya çift olur veya tek olur. Fakat o çifttir. O halde tek değildir. Fakat o tektir. O halde çift değildir. Fakat o çift değildir. O halde tektir. Fakat o tek değildir. O halde çifttir.’’ Eğer maniatü’l cem ise ilk iki sonuç geçerli olur. Maniatü’l hulu ise sonraki iki sonuç geçerli olur.[124]

Hâdimî, iktirani ve istisnai kıyasları açıkladıktan sonra, klasik mantık eserlerinde nadiren karşılaşılan bileşik ve hulfi kıyas kavramlarına değinir. Onun ifadesine göre, bileşik kıyas; ikiden fazla öncülden meydana gelir, bu öncüllerden elde edilen sonuçlar başka bir öncülle birleşerek yeni bir sonuç ortaya çıkarır ve bu süreç, kesin sonuca ulaşana kadar devam eder. Eğer bu kıyasın sonuçları açık ise Mevsûlü’n Netâic denir. Örneğin, ‘‘Her C, B’dir. Her B, D’dir.’’ dediğimizde, buradan ‘‘Her C, D’dir.’’ sonucuna varırız. Sonra bu sonucu kullanarak, ‘‘Her C, D’dir. Her D, A’dır.’’ dediğimizde, ‘‘Her C, A’dır.’’ sonucuna ulaşırız. Eğer sonuçlar gizli ise Mefsûlü’n Netâic denir. Örneğin, ‘‘Her C, B’dir. Her B, D’dir. Her D, A'dır. Her A, H’dir.’’ ifadesinde, ara sonuçlar belirtilmeden doğrudan ‘‘her C, H’dir.’’ sonucuna varılır.[125]

2. Hulfi Kıyas

Hâdimî, bileşik kıyastan kısaca bahsettikten sonra, hulfî kıyas konusuna geçer. Onun tanımına göre hulfi kıyas, çelişiğini iptal ederek sonucu ispat eden kıyastır. Bu kıyas, kendi içerisinde iktirani ve istisnai olmak üzere iki kısma ayrılır:

a. İki bitişik önermeden veya bir bitşik ve bir yüklemli önermeden oluşan bir kıyastır. Birinci bitişik önerme, sonucun yanlış olması durumunda, bu sonucun çelişiğinin doğru olacağını ifade eder. Bu bedihi bir durumdur. İkinci bitişik önerme ise, sonucun çelişiğinin doğru olmasının muahal bir durum olduğunu ifade eder.

b. Birinci kıyasın sonucu ve onun talisinin çelişiğinin istisnasından oluşan bir kıyastır. Eğer sonuç doğru değilse, onun zıddı sabittir. Zıddı sabit olursa muhal sabit olur. Yani, eğer sonuç doğru değilse, muhal sabit olur. Ancak tali geçersizdir. Bu sebeple, sonuç doğrudur.

Gelenbevî, *Burhân* adlı eserinde, bir mürekkep kıyasın gayr-ı müstakim istisnai ve iktirani kıyasların bir araya gelmesiyle oluşması durumunda, bu kıyasın hulfi kıyas

[124] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 135a-136b.
[125] a.g.e, 136b-137a.

olduğunu belirtmektedir. Örneğin, mantıkçıların şu ifadesi bir hulfi kıyası temsil eder: ‘‘İkinci şeklin yahut üçüncü şeklin sonuçları doğru olmadığında, bu sonuçların doğruluğu mümkün olamaz. Eğer sonucun doğru olmamasıyla birlikte doğru olması da mümkün olsaydı, öncüllerden her birinin doğruluğu ile beraber, sonucun zıddı da diğer öncüle zıt olan şeyi, öncülden biriyle birlikte düzenleyerek, bilinen şeklin yapısı üzerine doğru olurdu. Her ne zaman ki, bu zıt durum doğru olursa, diğer öncülün hem doğru hem de yanlış olması gerekirdi; bu da bir hulf'dür ve batıldır.’’[126]

Hâdimî, bazı alimlerin hulfî kıyasın bileşik değil, basit olabileceğini ifade ettiklerini belirtir. Bu bağlamda, hulfî kıyas, önermesi bitişik olan ve temelde basit bir yapıda olan ancak mukaddimesi sonucun zıddını, talisi ise muhal bir şey olan istisnai bir kıyas türüdür. Burada, bağlantının (mulazeme) açıklanması bazen kabul edilmiş bir önermeye başvurulmasını gerektirir. Bu durumda sonuç şu şekilde formüle edilir: "Her C, B değildir; çünkü eğer her C, B olsaydı, o zaman her C, D olurdu. Ama her C, D değildir. Bu yüzden her C, B değildir." Bağlantının açıklanması ise şu şekildedir: "Her B, D olduğuna göre, eğer her C, B olsaydı, o zaman her C, D olurdu"; ancak ilk öncül doğrudur.[127] Hâdimî, *Tecrîdu Fevâ’idi ‘Arâ’isi'l-Enzâr* adlı eserinde, hulfi kıyasın bileşik kısmını anlatırken, basit kısmından bahsetmemektedir.[128]

Hâdimî’ye göre orta terim, sonuçtaki bilinmeyen şeyin oranıyla yeni bilgi elde etmek için kıyasın iki öncülünün ortak olduğu şeydir. Bu, küçük terimde sıfat ve kavram olarak yer alan bir şeyin, büyük terimde bir sıfat ve başlık olarak kullanılması anlamına gelir. Bu bağlamda, büyük terimin tanımlar gibi küçük terime göre daha açık olması gereklidir. Hâdimî ayrıca, orta terimin mutlaka tekil olması şartının olmadığını, birbirleriyle ilişkili olmak şartıyla birden fazla cümle olabileceğini belirmektedir. Hâdimî orta terimin tamında geçen ortak olmanın anlamını‘‘orta terimin aynının tekrar edilmesi’’ şeklinde açıklar. Ona göre bu ortaklığın tekrar etmesi üç durumda olur: a. Ortaklığın lazimiyle tekrar etmesi durumudur. Örneğin, küçük öncülde hükmedilen şeyin eşitine, büyük öncülle hükmetmek gibi:‘‘Zeyd insandır ve her konuşan bir canlıdır. Dolayısıyla Zeyd canlıdır.’’ b. Ortaklığın daha genel bir şeyle tekrar etmesi durumudur. Örneğin, küçük öncülde hükmedilen şeyden daha genel bir şeye büyük öncülle hükmetmek gibi: ‘‘Zeyd insandır ve her canlı yürüyendir. O halde Zeyd yürüyendir.’’ c. Ortaklığın

[126] Gelenbevî, *Burhân*, 50.
[127] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 137a.
[128] Hâdimî, *Arâisü’n-Nefais Fi’l-Mantık*, 81-82.

yorumlayarak aynıyla tekrar etmesi durumudur. Örneğin: ‘‘İnsandan hiçbir şey at değildir ve at olmayan hiçbir şey kişneyemez. O halde insandan hiçbir şey kişneyemez.’’ Çünkü buradaki küçük öncül ‘‘Tüm insanlar at değildir.’’ anlamındadır.

Hâdimî orta terimin küçük öncül için büyük öncülün sabit olduğuna dair bir hüküm ifade etmesi gerektiğini belirtir. Dolayısıyla bu hüküm, büyük öncülün küçük öncüle nisbeti için bir sebep olur. Hâdimî, bu sebebin iki farklı türde olabileceğini ifade eder. Bunlardan ilki hariçteki sebep olup, örneğin ‘ateşin dumanı oluşturması’ gibi doğrudan ve somut bir ilişkiyi ifade etmektedir. Bu tür sebebe, ‘‘delil limmi’’ denir. Diğer sebep ise zihindeki sebep olup, örneğin ‘yaprakların hareket etmesinin rüzgarla ilişkili olması’ gibi daha soyut bir ilişkiyi ifade etmektedir. Bu tür sebebe, ‘‘innî delil’’ denir. Hâdimî tasdik ifade etmede esas olarak kullanılan delilin bu olduğunu ifade eder.[129]

j. Tahlil ve Katlama (Tayy)

Hâdimî, tahlil ve katlama (tayy) ile ilgili herhangi bir açıklama yapmadan direkt konuya geçer. Onun yaklaşımına göre, eğer kıyasta her iki terimde de sonuca ortak olan bir öncül varsa, bu "istinai kıyas" olarak adlandırılır. Eğer kıyastaki her iki kısımda da sonuca ortak bir öncül bulunmuyorsa, bu "bileşik kıyas" olur; bu ya "istinai" olur ya da sonucun aslını ortaya çıkaran katlanmış (matvî) kıyasa delil olur. Eğer kıyasın yalnızca bir kısmına bir öncül ortak oluyorsa, bu "iktirani kıyas" olup, bu durumda bu kıyasın son öncülü katlanmış olur. Eğer birisi sonucun konusunu ve diğeri yüklemi içeren iki öncül varsa ve bunların diğer tarafları aynıysa, bu orta terimdir. Bu durumda herhangi bir şekil oluşumuna göre, bunlardan biri küçük önerme, diğeri de küçük önerme olur. Eğer diğer tarafları aynı değilse, bu durumda bileşik kıyas olur.

Daha sonra Hâdimî, bu konunun daha iyi anlaşılması için hocası Kazâbâdî Ahmed Efendi'den örnekler naklederek anlatımını sürdürür. Mesela, ‘‘Hidayet, doğru yolu göstermek değildir; çünkü insanlar hidayet konusunda farklılık gösterir ve yolun gösterilmesi herkesi kapsar.’’ (Kazâbâdî Ahmed Efendi) bu kıyasının yönlerini şu şekilde açıklamıştır: “İlk öncül, insanların hidayet konusunda farklı görüşlere sahip olduğunu belirten küçük önermedir. Diğer öncül ise, yol göstermenin herkes için aynı olmadığını ifade eden büyük önermedir. İkincisinden yola çıkarak hidayetin sadece yol göstermek

[129] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 137b-138a.

olmadığı sonucuna varılır.''Hâdimî hocasından naklettiği bu örneği, birkaç farklı açıdan detaylandırarak açıklar.[130]

Hadimî, *Tecrîdu Fevâ'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr* adlı eserinde tahlil ve katlama (tayy) konularını bağımsız olarak açıklamaz. Bu konuları, ilimlerde kullanılan ve yapısı incelenerek kıyas türlerinden birine dahil edilebilecek ifadelerle birlikte ele alır. Bazı ilimlerde, mantıksal yapıdan ziyade zihne dayanarak sonuçlara ulaşılan kıyas türlerinin mevcut olduğu belirtilir. Bu tür kıyasların hangi formda olduğunu belirlemek için ise, detaylı bir tahlil gerekmektedir.[131]

k. Kıyasların birbirine indirgenmesi

Hâdimî, İbn Sina'dan sonra yazılmış mantık eserlerinde nadiren rastlanan, kıyasların birbirine indirgeneceği konusunu ele alır. Hâdimî, bu konuya geçmeden önce, tüm delillerde sonucun bilgisinin, kıyasın dört şeklinden birinci şekil sayesinde elde edildiğini ifade eder. Çünkü birinci şekil, gerçek sonucu verendir ve birinci şeklin yapısını içermeyen hiçbir delil sonuç vermez. Tıpkı diğer tüm iktirani kıyasların birinci şekle indirgendiği gibi, istisnai kıyaslar da benzer şekilde birinci şekle indirgenir. Hâdimî, bazı düşünürlerin iktirani kıyasların istisnai kıyaslara indirgenmesinin, birinin iktirani diğerinin ise istisnai olduğu iki delil arasındaki farkı anlamak için önemli olduğunu belirttiklerini aktarır.[132]

Hâdimi, bu eserinde kıyasların birbirine indirgenmesinin; istisnai kıyasın iktirani kıyasa indirgenmesi, iktirani kıyasın istisnai kıyasa indirgenmesi, ayrık kıyasın bitişik kıyasa indirgenmesi ve bitişik kıyasın ayrık kıyasa indirgenmesi gibi dört şekilde olduğunu belirtirken, ***Tecrîdu Fevâ'idi 'Arâ'isi'l-Enzâr*** adlı eserinde istisnai kıyasın iktirani kıyasa indirgenmesi ve iktirani kıyasın istisnai kıyasa indirgenmesi olmak üzere sadece iki çeşit indirgenmesinden bahsetmektedir.[133]

---

[130]a.g.e, 138a-139a.
[131] Hâdimî, *Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*, 87.
[132] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 139a-139b.
[133] Hâdimî, *Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*, 90-92.

1. İstisnai Kıyasın İktirani Kıyasa İndirgenmesi

Hâdimî, istisnai kıyasın iktirani kıyasa indirgenmenin farklı şekillerde gerçekleştiğini örnekleriyle tek tek anlatr:

a. Eğer bitişik ve ayrık şartlı önermelerde, mukaddemin ve talinin konusu aynı olursa, bu durumda zorunlu olan şey, orta terim olur. Sonucun konusu için orta terimin sübutu, küçük terim olur. Orta terim için sonucun sübutu ise, büyük terim olur. Örneğin, ‘‘Eğer bu bir insan ise, o bir hayvandır; fakat o bir insandır’’ ifadesinde şöyle denir: ‘Bu bir insan ve her insan, hayvandır. O halde bu bir hayvandır. Ancak, ama o bir hayvan değildir’’ ifadesiyle, ‘‘Bu bir hayvan değildir ve her hayvan olmayan şey insan da değildir. O halde bu bir insan değildir’’ sonucuna ulaşırız. Ayrıca, ‘‘Bu sayı ya çifttir ya da tektir; ama o tek değildir’’ifadesinde şöyle denir: ‘‘Bu sayı çifttir ve her çift sayı tek değildir. O halde bu sayı tek değildir. Ancak, ama o çift değildir’’ ifadesiyle, ‘‘Bu çift değildir ve her çift olmayan şey tek sayıdır. O halde bu tek sayıdır’’sonucuna ulaşılır

b. Bitişik önermede, mukaddemin ve talinin konusu aynı değilse, bu durumda bitişik önermede mukaddimenin aynı istisna edilir. Sonra o, mevcut ilk öncüle 'gereklidir' şeklinde bir ifade ile sonucun konusuna yüklenerek küçük terim yapılır. Daha sonra, ilk öncüle gerekli olan şeye 'vardır' şeklinde bir ifade ile yüklenerek büyük terim yapılır. Örneğin, ‘‘Eğer güneş doğmuşsa, gündüz vardır; ancak güneş doğmuştur.’’ önermesinde,‘‘Var olan güneşin doğuşuna bağlı olarak gündüzün varlığı zorunludur. Var olan güneşin doğuşu için gerekli olan her şey var olduğundan, dolayısıyla gündüz de var olmalıdır’’ şeklinde bir sonuca ulaşılır.

c. Bitişik önermede, mukaddemin ve talinin konusu aynı değilse, bu durumda bitişik önermede talinin çelişiği istisna edilir. Sonra o, yok olan taliye ‘‘bağlıdır’’ şeklinde bir ifade ile ilk öncüle yüklenerek küçük terim yapılır. Daha sonra, yok olan taliye bağlı olan şeye ‘‘yoktur’’ şeklinde bir ifade ile yüklenerek büyük terim yapılır. Örneğin, ‘‘Ancak gündüz mevcut değildir; güneşin doğuşu, yok olan gündüze bağlıdır ve yok olana bağlı olan da yoktur, dolayısıyla güneşin doğuşu da yoktur.’’

d. Ayrık önermede, mukaddemin ve talinin konusu aynı değilse, bu durumda ayrık önermenin iki parçasından birinin aynı istisna edilir. Sonra o, var olan muadiline ‘‘zıttır’’ şeklinde bir ifade ile sonucun konusuna yüklenerek orta terim olur. Daha sonra sonucun yüklemi, zıt olan bu orta terime ‘‘mevcut değildir’’ şeklinde bir ifade ile yüklem olur. Örneğin, ‘‘Ya güneş doğmuştur ya da gece vardır; ancak güneş doğmuştur,

dolayısıyla gece mevcut değildir'' denildiğinde, şöyle denir: ''Gece, var olan güneşin doğuşuna zıttır ve var olan güneşin doğuşuna zıt olan her şey mevcut değildir, dolayısıyla gece mevcut değildir.''

e. Ayrık önermede, mukaddemin ve talinin konusu aynı değilse, bu durumda ayrık önermenin iki parçasından birinin çelişiği istisna edilir. Sonra o, yok olan muadiline ''zıttır'' şeklinde bir ifade ile sonucun konusuna yüklenerek orta terim olur. Daha sonra sonucun yüklemi, zıt olan bu orta terime ''vardır'' şeklinde bir ifade ile yüklem olur. Örneğin, ''Ancak güneş doğmamıştır''denildiğinde, şöyle denir: ''Gece, yok olan güneşin doğuşuna zıttır ve güneşin doğuşuna zıt olan her şey vardır, dolayısıyla gece vardır.''

2. İktirani Kıyasın İstisnai Kıyasa İndirgenmesi

Hâdimî, istisnai kıyasın iktirani kıyasa indirgenmesi gibi, bunun da farklı şekilde gerçekleştiğini belirtir:

a. Mukaddemin aynı istisna edilen bitişik bir kıyasa indirgemek. Bu durumda, orta terimin sonucun konusu için sübutu, mukaddem ve sonucun kendisi ise tali yapılır. Örneğin, ''Bu bir hayvandır; çünkü o bir insandır ve her insan hayvandır, dolayısıyla bu bir hayvandır'' denildiğinde, şöyle denir: ''Eğer bu bir insan ise, o zaman o bir hayvandır; ancak o bir insan, dolayısıyla o bir hayvandır.''

b. Talinin çelişiği istisna edilen bitişik bir kıyasa indirgemek. Bu durumda, sonucun çelişiği, mukaddem ve orta terimin sübutunun çelişiği ise tali yapılır. Bu durumda yukarıda bahsedilen örnekte söyle denir: ''Eğer bu bir hayvan değilse, o zaman bir insan da değildir; ancak o bir insandır, dolayısıyla o bir hayvandır.''

c. Ayrık önermelerden oluşan istisnai kıyasa indirgemek. Bu durumda, orta terim ile büyük terimin çelişiği tekrar edilir. Sonra orta terimin aynı istisna edilir. Örneğin, ''İki, çifttir ve her çift tek değildir, dolayısıyla iki tek değildir'' denildiğinde, şöyle denir: ''İki ya çifttir ya da tektir; ancak o çifttir, dolayısıyla o tek değildir.''

d. İki parçasından birinin çelişiği istisna edilen ayrık bir kıyasa indirgemek. Bu durumda, orta terimin çelişi ile büyük terimin aynı tekrar edilir. Sonra orta terimin çelişiği istisna edilir. Bu durumda yukarıda bahsedilen örnekte şöyle denir: ''İki ya çift değil ya da tek değildir; ancak o çifttir, dolayısıyla o tek değildir.''

3. Ayrık Kıyasın Bitişik Kıyasa İndirgenmesi

Hâdimî'ye göre ayrık kıyasın bitişik kıyasa indirgenmesi şu şekilde gerçekleşir: İstisna edilen öncül, bitişik önermeye mukaddem olarak yapılır ve diğer parçanın çelişkisi de tali olarak ele alınır. Sonra, iki parçasından birinin aynı istisna edilen ve diğer parçasının aynı tali yapılan ayrık önermedeki talinin aynına ulaşmak için, mukaddemin aynı istisna edilir. İki parçasından birinin çelişiği istisna edilen ayrık önermede de aynı işlem uygulanır. Örneğin, ''Sayı ya çifttir ya da tektir; ama o çiftse tek değildir, ya da o tek değilse, o zaman çifttir'' ifadesinde, şöyle denir: ''Eğer sayı çiftse, o zaman tek olamaz; çünkü o çifttir, bu yüzden tek değildir, ya da eğer o tek değilse, o zaman çift olmalıdır; çünkü o tek değildir, bu yüzden çifttir.''

4. Bitişik Kıyasın Ayrık Kıyasa İndirgenmesi

Hâdimî'ye göre bitişik kıyasın ayrık kıyasa indirgenmesi şu şekilde yapılır: Mukaddemin aynısı ile talinin çelişiği tekrar edilir. Sonra, mukaddemin aynının istisna edildiği önermedeki talinin çelişkisine ulaşmak için mukaddemin aynı, talinin çelişiğinin istisna edildiği önermedeki mukaddemin çelişiğine ulaşmak için ise talinin çelişiği istisna edilir.Örneğin, ''Bu bir insan ise, o hayvandır; ama o hayvan değil, o zaman insan da değildir.'' denildiğinde, şöyle deriz: ''Ya bu insan olur ya da hayvan olmaz; ama o havyadır veya o hayvan değil, o zaman insan da değildir.''[134]

i. Burhanın Yanlış Olduğu Durumlar

Hâdimî, burhanın yanlış olmasının şekli veya maddesi ile ilgili sebeplerden kaynaklandığını belirtir:

a. Şekli sebebiyle yanlışlık; ya orta terim tekrar etmediği için, fiilen ve kuvve olarak, kıyasın dört şeklinden herhangi birinin oluşturulamamasından kaynaklanır. Örneğin, İnsanın saçı vardır ve her saç bir yerden çıkar, dolayısıyla insan da bir yerden çıkmıştır. Ya da kıyasın gerekli şartlarından birinin eksik olmasından kaynaklanır. Bu durumlardan birincisi, tabii olanın (doğal olanın) külli olanın yerine konulmasıdır; yani büyük öncülün tabii olması durumudur. Örneğin, Zeyd insandır ve her insan bir türdür.

[134] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 139b-141a.

İkincisi ise, illet olmayan şeyin illet yerine konulmasıdır. Örneğin,‘‘İnsan tek başına gülen bir varlıktır ve her gülen varlık bir hayvandır, bu nedenle insan tek başına bir hayvandır.’’

b. Maddesi sebebiyle yanlışlık; bu, kıyas içinde yanlış bir önermenin doğru bir önerme gibi kullanılmasıyla meydana gelir. Bu yanlışlık, basit ve bileşik lafızlarda meydana gelir: 1) Basit lafızlardaki yanlışlık, ya lafzın cevherinden kaynaklanır. Örneğin ortak anlamlı lafızlar gibi. Ya da lafzın yapısından kaynaklanır. Örneğin, ‘‘fail’’ veznindeki ‘‘kabil’’ lafzı gibi. Bu durum, alıcı(kabil)’nın gerçekte etken (fail) olduğu yanılgısına yol açabilir. Hâdimî bazıların, heyulayı alıcı olduğu için etken olarak kabul ettiklerini ifade etmektedir. 2) Bileşik lafızlardaki yanlışlık, ya sadece bileşiğin kendisinde olur. Örneğin(ضرب زيد) cümlesinde etken (faaliyet) ve edilgen (mefuliyyet) ihtimali sebebiyle yanlışlık meydana gelir. Ya da bileşiğin detaylandırılmasıyla olur. Bu durumda yanlışlık, ya bileşiği detaylandırılmaktan kaynaklanır. Örneğin: "Beş, çift ve tek sayıdır." Çünkü bu bileşik durumda doğru iken, detaylandırıldığında yanlış olur. Ya da detaylı olanı birleştirmekten kaynaklanır. Örneğin: "Bu tabip yeteneklidir. Tıpta yetenekli olmayan tabip terzilikte yetenekli olur’’ gibi.

Hâdimî, burhanın yanlış olmasının şekli veya maddesiyle ilgili sebeplerden kaynaklandığını belirttikten sonra, aynı yanlışın anlam yönünden de meydana gelebileceğini ifade eder. Ancak, *Tecrîdu Fevâ’idi ‘Arâ’isi'l-Enzâr* adlı eserinde Hâdimî, burhanın yanlış olmasının şekli veya maddesiyle ilgili sebeplerinden bahsetmeksizin, bu yanlışın yalnızca anlam yönünden ortaya çıkma durumlarına değinmektedir.[135] Anlam yönünden ortaya çıkan bu yanlış, farklı şekillerde tezahür etmektedir:

a. Döndürmede yanılmak, bir tümel olumlu önermenin aynı şekilde yine tümel olumlu bir önermeye dönüştürülme durumudur. Örneğin ‘‘Her renk siyahtır; çünkü her siyah bir renktir.’’

b. Önermelerin tümünün çelişkili olmasıdır. Bu çelişkili durumlardan biri, bilkuvve var olan bir şeyin, bilfiil ve olan bir şeyin yerini almasıdır. Örneğin “Eğer cisim sonsuz bölünmeyi kabul ederse, cismin iki yüzeyi arasında sonsuz parçalar olur. Dolayısıyla, sonsuz olan her şey, iki sınır arasında sınırlıdır.

[135] Hâdimî, *Arâisü’n-Nefais Fi’l-Mantık*, 93-94.

c. İnanca dayalı bilgileri, sezgisel bilgileri veya eksik ve varsayıma dayalı tecrübi bilgileri, kesin olan bilgilerin yerine kullanmak. Hâdimî, bu durumun ilimlerde çok fazla görüldüğünü ifade etmektedir.

d. Zat olan şeyin, araz olan şeyin yerini almasıdır. Örneğin, ‘‘Gemide oturan hareket eder ve her hareket eden bir yerden başka yere intikal eder.’’

e. Sonucu müsadere etmek; yani kıyasta sonucun ilk öncül olarak kullanılma durumudur. ‘‘Bu intikaldir ve her intikal harekettir.’’ Birbirine bağlı durumlar da bunun gibidir. Örneğin, ‘‘Bu çocuktur; çünkü bir babası var ve her babası olan çocuktur.’’ Hâdimî, devri kıyasın da bu durumda olduğunu ifade eder. Ona göre devri kıyas: bir veya birkaç seviye üzerinden kıyasın iki öncülünden birinin varlığı, sonucun varlığın bağlı olan kıyastır.’’[136]

[136] Hadimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Muaddili'l Esrar*, 140a-141b.

BÖLÜM 3:

ARÂ'İSU ENZÂRI'L-EBKÂR VE NEFÂ'İSU MADENİ'L-ESRÂR'IN NÜSHALARI VE TAHKİKLİ METNİ

1. *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* Nüshaları

Araştırmalar sonucunda *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr'ın* 52'si Türkiye kütüphanelerinde, 2'si yurtdışı kütüphanelerinde olmak üzere toplam 54 tane nüshasını tespit ettik. Ancak müellifin kendi nüshasını bulamadık. Bundan dolayı tahkik çalışmamızda tespit ettiğimiz bu nüshalardan üç nüshayı seçerek onları esas aldık. Bu üç nüshayı seçerken İSAM tahkikli Neşir Kılavuz'unda belirtilen kriterleri göz önünde bulundurduk. Çalışmamızda esas almak üzere seçtiğimiz bu üç nüshanın özellikleri şöyledir: 1. müellifin meclisinde istinsah edilmiş olması, 2. müellifin bilinen öğrencisinin müellifin yaşadığı dönem ve şehirde istinsah etmiş olması, 3. en eski tarihte istinsah edilmiş olmasıdır. *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr'ın* nüshalarını tahkikte kullanılanlar, istinsah tarihi bilinen ve bilinmeyenler şeklinde inceleyeceğiz.

2. Tahkikte Kullanılan Nüshalar

2.1. Zeytinoğlu İlçe Kütüphanesi, Zeytinoğlu, nr. 43 Ze 846/4 (Rumuz "ز").

Çalışmamızda kullanmak için seçtiğimiz nüshalardan biri Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi'nde Zeytinoğlu koleksiyonunda 43 Ze 846/4 numarayla kayıtlı olup bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Toplam 310 varaktan oluşan bu mecmuada 11 tane eser bulunmaktadır. Mecmuada dördüncü sırada yer alan *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* 34 varaklık (108-141) yer kaplamakta olup her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Unvan sayfasında müstensih tarafından kitabın adı *Müftü Hâdimî'nin Mantık'dan Arâisi* (عرائس من المنطق للمفتي الخـادمي) şeklinde verilmiştir. Talik hattıyla

istinsah edilen nüshada ana metin siyah mürekkeple, başlıklar ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kenarlarında bazı tashih ve minhüvât notları mevcuttur.

Bu nüshayı özel kılan husus müellifin meclisinde istinsah edilmiş olmasıdır. Ferağ kaydında Musa b. Muhammed tarafından Cemâziyelâhir 1166 tarihinde pazartesi günü küçük kuşluk vaktinde Müftü Hâdimî'nin meclisinde istinsah edildiği belirtilmektedir.

Ferağ kaydı şöyledir:

قد وقع الفراغ من يد الفقير موسى بن محمّد غفر الله عنهما في نصف جماذي الآخر في يوم الإثنين في وقت الضحوة الصغرى في مجلس المفتي الخادمي أبي سعيد محمّد الخادمي، هو مسوّد هذه الرسالة الدائمي في سنة ستة وستين ومئة وألف.

Bu nüshanın, müellifin meclisinde istinsah edilmiş olma özelliğinden dolayı çalışmamızda bunu esas aldık. Aşağıda tanıtacağımız Erzincan, nr. 00018-003 ve Ankara Adnan Ötüken, nr. 06 Hk 2319'da kayıtlı nüshalarla mukabele işlemini gerçekleştirdik.

2.2. Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan, nr. 00018-003 (Rumuz "س").

Süleymaniye Kütüphanesi'nde Erzincan koleksiyonunda 00018-003 numarayla kayıtlı olan bu mecmuada iki adet risale bulunmaktadır. *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* adlı risale, mecmuanın ikinci sırasında yer almaktadır. Toplamda 21 varaklık (31-51) yer kaplayan bu nüshanın her sayfasında 23 satır bulunmaktadır. Nesih hattıyla istinsah edilen bu nüshada ana metin siyah mürekkeple, konu başlıkları ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kenarlarının birçoğunda tashih ve minhüvât notları mevcuttur. Ferağ kaydında müellifin öğrencilerinden Hasbi Süleyman b. Ahmed b. Hasan b. Süleyman'ın Hâdim köyünde bulunduğu dönemde 1162 yılında istinsah ettiği belirtilmektedir.

Ferağ kaydı şöyledir:

تمّت العرائس عصمنا الله عن الدسائس من يد الفقير حسبي سليمان بن أحمد بن حسن بن سليمان حال كونه في قرية خادم في سنة ١١٦٢.

2.3. Milli Ktp, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktb, nr. 06 Hk 2319 (Rumuz "م").

Ankara Milli Kütüphanesi'nde Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda 06 Hk 2319 numarayla kayıtlı bir nüshadır. 32 varak ve 17 satırdan oluşan müstakil bir kitaptır. Unvan sayfasında müstensih tarafından kitabın adı *Kitab'u Arâ'isu'l Enzâr* (كتاب عرائس الأنظار) şeklinde verilmiştir. Talik hattıyla istinsah edilen bu nüshanın ana metni siyah mürekkeple, konu başlıkları ise kırmızı mürekkeple kaleme alınmıştır. Birçok sayfanın kenarlarında tashih ve minhüvât notları bulunmaktadır.

Bu nüshanın temel özelliği ise tespit ettiğimiz nüshalardan daha eski tarihte istinsah edilmiş olması ve üzerinde her ne kadar bilgi bulunmasa da müstensihin, müellifin öğrencelerinden biri olma ihtimalinin olmasıdır. Ferağ kaydında Numan Tarsusî tarafından 1151 yılında bir kuşluk vaktinde istinsah edildiği belirtilmektedir.

Ferağ kaydı şöyledir:

كتبه نعمان الطرسوسي عليه رحمة العلّام، تمّت هذه الرسالة وقت الضحى من الأيّام أحد وخمسون بعد مئة وألف من العامّ.

3. Diğer Nüshalar

Yukarıda bahsettiğimiz nüshalar, tahkik çalışmamızda esas aldığımız nüshalar olduğu için, bunları ayrıntılı bir şekilde tanıttık. Eserin nüshaları çok fazla olduğu için, diğer nüshaları iki ayrı tablo halinde, istinsah tarihi bilinen ve bilinmeyen nüshalar

olarak sunmaya karar verdik. Dolayısıyla istinsah tarihi bilinen nüshaları kronolojik sıraya göre vermeyi uygun bulduk.

1. 1. İstinsah Tarihi Bilinen Nüshalar

Yukarıda bahsettiğimiz üzere eserin nüshaları çok fazla olduğu için, tespit ettiğimiz nüshaları iki tablo halinde sunacağız. İlk önce bu iki tablodan biri olan istinsah tarihi bilinen nüshaları, kronolojik sıraya göre aşağıdaki tabloda kategorize edeceğiz.

NO	İSTİNSAH TARİHİ	KÜTÜPHANE VE KOLEKSİYON ADI	TAM / EKSİK	VARAK SAYISI	MÜSTENSİH	MUKABELE KAYDI
1.	1153/1740	Konya Bölge Yazma Eserler Ktp, Konya İl Halk Ktp nr. 42 Kon 2391/5	Tam Nüsha	42	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
2.	1155/1742	Süleymaniye, Antalya Tekiloğlu nr. 07 Tekeli 877/12	Tam Nüsha	34	Molla Muhammed	-
3.	1156/1743	Süleymaniye, Hacı Muhammed Efendi nr. 05817	Tam Nüsha	30	Ali b. Osman b. El-Hacı Muhammed Huri	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
4.	1158/1745	Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi Efendi nr. 00862	Tam Nüsha	25	Arif Abdullah b. Mustafa Efendi	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
5.		Süleymaniye,				Kenarlarında minhüvât

	1158/1745	Nafiz Paşa nr. 01348	Tam Nüsha	47	Mustafa b. Muhammed	notları mevcuttur.
6.	1159/1746	Priceton Üniversitesi Ktp, İslam Yazmaları nr. Garrett Y5310	Tam Nüsha	38	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
7.	1160/1147	Ankara Milli Ktp, Eski Şehir İl Halk Ktp nr. 26 Hk 1021/1	Tam Nüsha	14	Mehmed Sıddıkî	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
8.	1161/1148	Diyarbakır İl Halk Ktp. 21 Hk 49/1	Tam Nüsha	26	İbrahim Hüseyin Efendi	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
9.	1163/1150	Manisa İl Halk Ktp. 45 Hk 5568/1	Tam Nüsha	63	İsmail El-Feridi El-Ensari	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
10.	1165/1755	Süleymaniye, Kasidecizade Süleyman Sırrı Efendi nr. 00496	Tam Nüsha	35	Ali b. Hacı Muhammed b. Abdülkerim	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
11.	1167/1753	Manisa İl Halk Ktp, Manisa Akhisar Zeynelzade nr. 45 Ak Ze 5812	Tam Nüsha	30	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
12.	1168/1154	Manisa İl Halk Ktp, Manisa Akhisar Zeynelzade nr. 45 Ak Ze 1494/1	Eksik Nüsha	21	İbrahim b. Veliyüddin Harputi	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.

13.	1168/1154	Hacı Selim Ağa Ktp, Hüdai Efendi nr. 01869-007	Tam Nüsha	26	Abdullah b. Muhammed El-Hacı Mürteza b. Nur Muhammed	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
14.	1169/1155	Balıkesir İl Halk Ktp. 10 Hk 1044/4	Tam Nüsha	37	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
15.	1173/1759	Ankara Milli Ktp, Tokat Zile İlçe Halk Ktp nr. 60 Zile 221/5	Tam Nüsha	23	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
16.	1174/1760	Süleymaniye, Şehid Ali Paşa nr. 01800	Tam Nüsha	34	Şemseddin İbnu'l-Hacı Bilal	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
17.	1176/1762	Manisa İl Halk Ktp, Manisa Akhisar Zeynelzade nr. 45 Ak Ze 5722	Eksik Nüsha	24	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
18.	1177/1763	Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. 19 Hk 5079/2	Tam Nüsha	27	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
19.	1178/1764	Nadir Eserler Ktp, Arapça Yazma Eserler nr. NEKAY01293	Tam Nüsha	26	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
20.	1179/1765	Ankara Milli Ktp, Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Ktp nr. 50 Damad 398/3	Tam Nüsha	36	Ahmed b. Abdullah	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.

21.	1180/1766	Nadir Eserler Ktp, Arapça Yazma Eserler nr. NEKAY01480/08	Tam Nüsha	36	Ömer b. Hüseyin	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
22.	1184/1170	Manisa İl Halk Ktp, Manisa Akhisar Zeynelzade nr. 45 Ak Ze 1493/4	Tam Nüsha	23	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
23.	1184/1170	Süleymaniye, Serez nr. 03925-001	Tam Nüsha	31	Osman b. Hüseyin Rizevî	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
24.	1197/1182	Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, nr. B4446	Tam Nüsha	39	-	-
25.	1199/1784	Ankara Milli Ktp, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp nr. 06 Hk 2889/10	Eksik Nüsha	32	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
26.	1203/1788	Diyarbakır İl Halk Ktp. 21 Hk 479/5	Tam Nüsha	45	Osman El-Molla Kindi	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
27.	1208/1793	طنطا 198898. (منطق 2902)	Tam Nüsha	24	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
28.	1210/1795	Topkapı Sarayı Ktp, Emanet Hazinesi nr. 001972	Tam Nüsha	29	İsmail b. Süleyman b. İsmail El-Kirmânî	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
29.	1214/1799	Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. 19 Hk 2471/1	Tam Nüsha	30	Ahmed Gaydi Çorumî	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.

30.	1219/1804	Nadir Eserler Ktp, Arapça Yazma Eserler nr. NEKAY03888/12	Tam Nüsha	24	-	Kenarlarında tashih notları mevcuttur.
31.	1251/1835	Nadir Eserler Ktp, Arapça Yazma Eserler nr. NEKAY03509/06	Tam Nüsha	27	Mehmed Şerif El-Bulgarî	Kenalarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.

3.2. İstinsah Tarihi Bilinmeyen Nüshalar

Yukardaki tabloda tespit ettiğimiz nüshalardan istinsah tarihi bilinenleri sıraladık. Aynı şekilde, burada da istinsah tarihi bilinmeyen nüshaları tabloda tasnif edeceğiz.

NO	İSTİNSAH TARİHİ	KÜTÜPHANE VE KOLEKSİYON ADI	TAM / EKSİK	VARAK SAYISI	MÜSTENSİH	MUKABELE KAYDI
1.	-	Ankara Milli Ktp, Çankırı İl Halk Ktp nr. 26 Hk 274/8	Tam Nüsha	21	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
2.	-	Manisa İl Halk Ktp. 45 Hk 2031/4	Tam Nüsha	32	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
3.	-	Ankara Milli Ktp, Tokat Zile İlçe Halk Ktp nr. 60 Zile 535/2	Tam Nüsha	31	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
4.	-	Manisa İl Halk Ktp.	Tam Nüsha	32	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.

		45 Hk 2031/4				
5.	-	Manisa İl Halk Ktp. 45 Hk 6704/1	Tam Nüsha	22	Abdurrahman b. Mahmud	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
6.	-	Manisa İl Halk Ktp. 45 Hk 2993/11	Tam Nüsha	25	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
7.	-	Manisa İl Halk Ktp. 45 Hk 2930/9	Tam Nüsha	17	Himmet b. Musa b. Mehmed	Kenarlarında tashih notları mevcuttur.
8.	-	Ankara Milli Ktp, Samsun İl Halk Ktp nr. 55 Hk 297/2	Tam Nüsha	33	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
9.	-	Süleymaniye, Hafid Efendi Eki nr. 00030	Tam Nüsha	19	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
10.	-	Süleymaniye, Hasan Hüsnü Paşa nr. 01265	Tam Nüsha	33	Mustafa b. Abdullah	Kenarlarında tashih ve minhüvat notları mevcuttur.
11.	-	Diyarbakır İl Halk Ktp. 21 Hk 98/1	Tam Nüsha	21	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
12.	-	Konya Bölge Yazma Eserler	Tam Nüsha	33	-	-

		Ktp, Konya İl Halk Ktp nr. 42 Kon 2954/10				
13.	-	Konya Bölge Yazma Eserler Ktp, Konya İl Halk Ktp nr. 42 Kon 3580/2	Tam Nüsha	33	Muhammed b. Mustafa b. Cafer	-
14.	-	Konya Bölge Yazma Eserler Ktp, Konya İl Halk Ktp nr. 42 Kon 5138/1	Tam Nüsha	26	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları
15.	-	Konya Bölge Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler nr. BY00006071/2	Tam Nüsha	39	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
16.	-	Kayseri, Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Ktp, Râşid Efendi nr. 827/2	Tam Nüsha	29	-	Kenarlarında minhüvât notları mevcuttur.
17.	-	Bursa İnebey Ktp, Ulucami nr. 2386/11	Tam Nüsha	29	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
18.	-	Süleymaniye, Antalya Tekelioğlu İl Halk Ktp nr. 00896-006	Tam Nüsha	30	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.

19.	-	Süleymaniye, Laleli nr. 02682-001	Eksik Nüsha	32	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
20.	-	Ankara Milli Ktp, Milli Kütüphane Yamalar nr. 06 Mil Yz A 9694/6	Eksik Nüsha	31	-	-
21.	-	Konya Bölge Yazma Eserler Ktp, Gaziantep İl Halk Ktp nr. 27 Kilis 3421/9	Eksik Nüsha	32	-	-
22.	-	Konya Bölge Yazma Eserler Ktp, Isparta Yalvaç İlçe Halk Ktp nr. 32 Yalvaç 6/2	Eksik Nüsha	38	-	Kenarlarında tashih ve minhüvât notları mevcuttur.
23.	-	Süleymaniye, Serez nr. 03920-003	Eksik Nüsha	3	-	Kenarlarında tashih notları mevcuttur.

2. Tahkikte Kullanılan Yöntem

Tahkik çalışmamız İSAM tahkikli neşir kılavuzundaki esaslara uygun bir şekilde yapılmıştır. Okuyucuya kolaylık sağlamak için bu esasların maddelerini ve tahkik çalışmamız ile ilgili bazı hususları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Tahkik çalışmamızda Zeytinoğlu Kütüphanesinde bulunan nüsha (ز) harfiyle, Süleymaniye Kütüphanesi Erzincan koleksiyonunda bulunan nüsha (س) harfiyle ve Ankara Milli Kütüphanesi Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktüphanesi koleksiyonunda bulunan nüsha (م) harfiyle gösterilmiştir.

b. Okuyucuya kolaylık sağlamak için köşeli parantez içerisinde metne bazı eklemeler ve başlıklandırmalar yapılmıştır.

c. Çalışmamızda (جزؤ) ve (ثلثة) gibi kelimeler nüshalardaki yazımının tersine güncel Arapça imla kılavuzundaki esaslara uygun bir şekilde yazılmıştır.

d. Tahkik çalışmamızdaki mukabele işlemi, dipnotta nüsha rumuzlarını verdikten sonra eksik kelime veya ifadeler için (-), fazla olanlar için (+) ve nüsha farklılığı için ise| (:) işareti kullanılarak yapılmıştır.

e. Çalışmamızda esas aldığımız Zeytinoğlu Kütüphanesinde bulunan nüshanın sayfa numaralarını ve sayfanın ön ve arka yüzünü ifade etmek için [و] ve [ظ] işaretleri kullanılmıştır.

5. Müellifin Eserde Kullandığı Rumuzlar

المط. : المطلوب.

مط. : مطلوب.

المق. : المقصود.

مق. : مقصود.

فبط. : فباطل / فبطل.

بط. : باطل / بطل.

فظ. : فظاهر.

ظ. : ظاهر.

فح. : فحينئذ.

ح. : حينئذ

6. Tahkikte Kullanılan Nüshalardan Örnekler

Zeytinoğlu İlçe Kütüphanesi, Zeytinoğlu, nr. 43 Ze 846/4 (Rumuz "ز"), İlk Varak

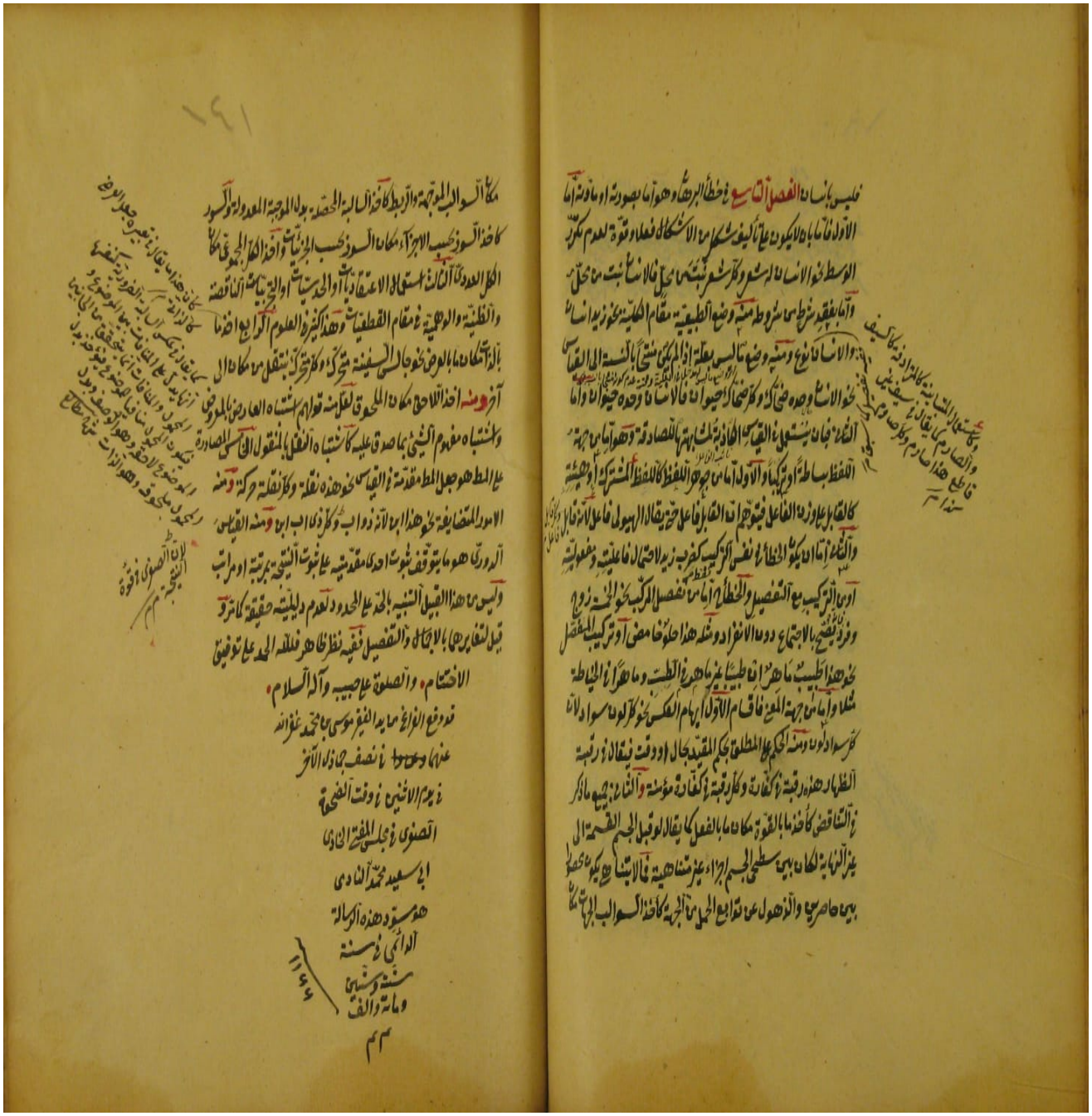

Zeytinoğlu İlçe Kütüphanesi, Zeytinoğlu, nr. 43 Ze 846/4 (Rumuz "ز"), Son Varak

Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan, nr. 00018-003 (Rumuz "س"), İlk Varak

Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan, nr. 00018-003 (Rumuz "س"), Son Varak

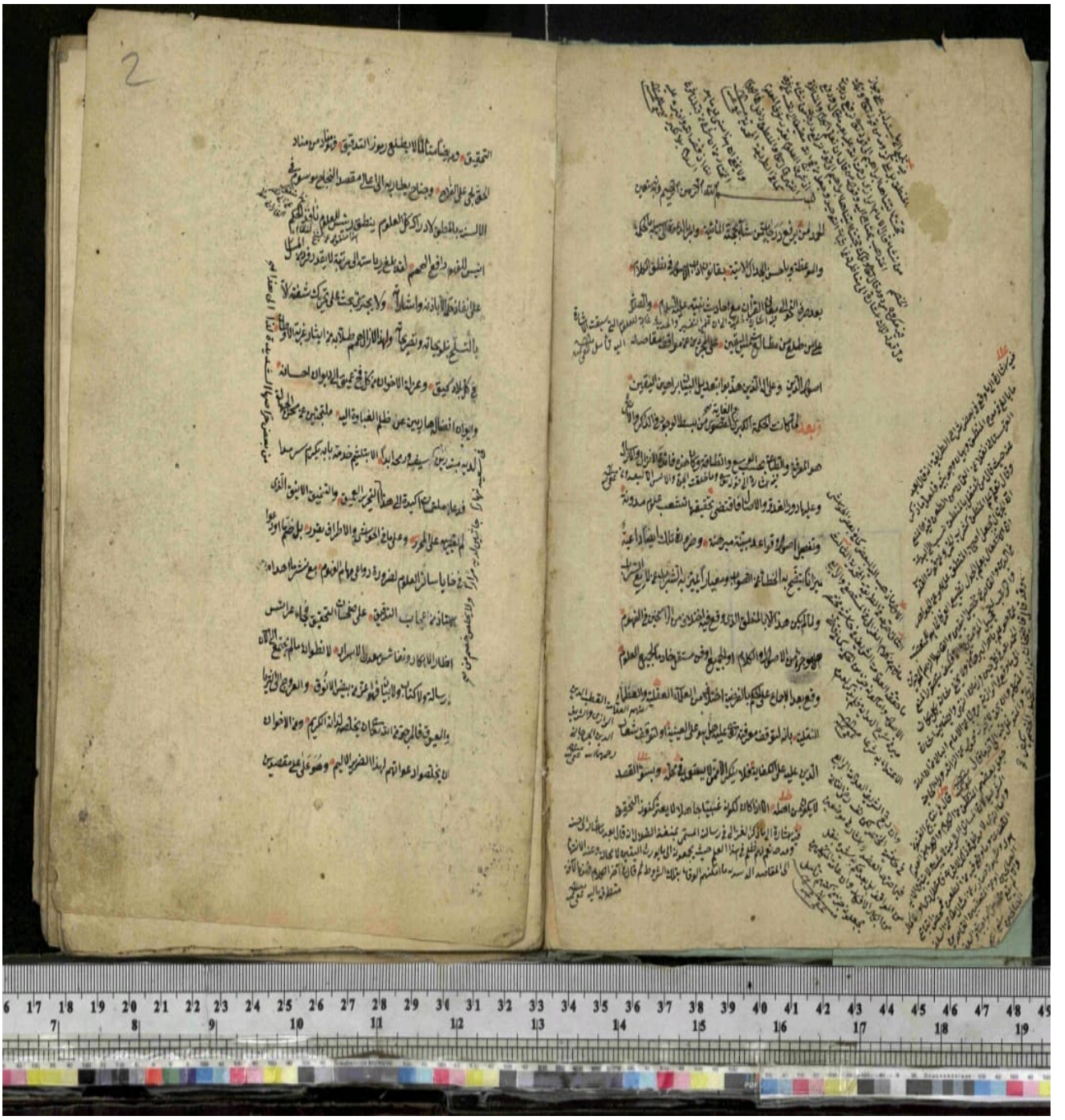

Milli Ktp, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktb, nr. 06 Hk 2319 (Rumuz "م"), İlk Varak

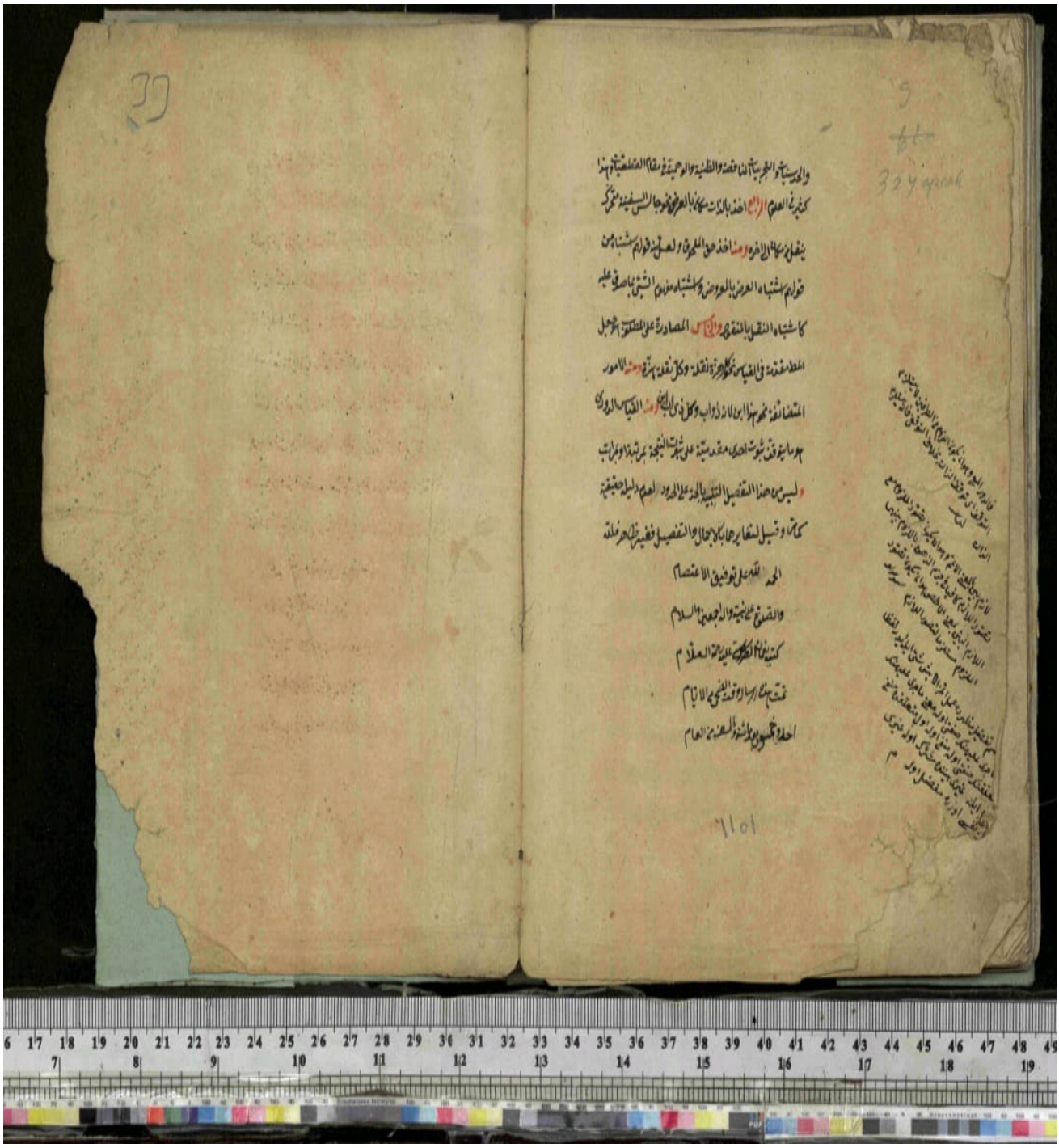

Milli Ktp, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktb, nr. 06 Hk 2319 (Rumuz "م"), Son Varak

SONUÇ

Bu çalışmada, 18. Yüzyıl İstanbul'unda yaşamış ve ilmiye sınıfının dışında kalmayı tercih ederek eğitim ve öğretim faaliyetlerine adanmış bir alim olan Ebû Saîd Hâdimî'nin mantık alanında yazdığı *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* adlı eserin tahkiki yapılmıştır.

Ebû Saîd Hâdimî (1701-1762), eğitim hayatına babası Kara Hacı Mustafa Efendi'nin yanında başlamış ve ardından İstanbul'daki Kazâbadî Ahmed Efendi'den ilim tahsil etmiştir. Hem öğrenim gördüğü dönemde hem de sonrasında, özellikle Hadim ve İstanbul bölgelerinde, seçkin bir ilmi kişilik olarak kabul görmüştür. Hâdimî'nin kaleme aldığı eserler, felsefe, mantık, tefsir, hadis ve fıkıh gibi geniş bir ilmi yelpazede onun derin bilgi birikimini ve entelektüel yetkinliğini göstermektedir.

Hâdimî, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* adlı eserinde mantığın faydası ve önemi konusunda Gazali'nin görüşünü benimsemiş ve mantık öğretiminin farz-ı kifâye olduğunu savunmuştur. Ayrıca, Mütekaddimin ve Müteahhirin) ekollerinin görüşlerine de yer vererek, bazı konularda Mütekaddimin görüşlerine, bazı konularda ise Müteahhirin görüşlerine katılmıştır. Bu durum, Hâdimî'nin hangi ekole ait olduğunun belirlenmesini zorlaştırmaktadır.

Hâdimî, deliller konusuna geniş bir perspektiften yaklaşmış, kıyasın yanı sıra analoji, istikra ve naklî deliller gibi farklı delil türlerine değinerek delil kavramını genişletmiştir. Kıyas türleri konusunda ise, Razî gibi, kıyas-ı mukassim ve kıyas-ı gayri mukassim şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Hâdimî, beş sanat meselesini ele alırken, delilleri aklî ve naklî olarak iki ana kategoriye ayırır. Özellikle aklî deliller bağlamında, en sağlam akıl yürütme metodunu tümdengelim olarak benimser. Hâdimî, analoji ve tümevarım yöntemlerinin kesin bilgiye ulaştırmada yetersiz kaldığını iddia eder. Klasik mantık eserlerindeki geleneksel yaklaşımlardan ayrılarak, Hâdimî, beş sanat meselesini kıyastan sonra değil, önermeler kısmından sonra ele alır. Hâdimî'nin eserinde, kıyas çeşitlerini beş sanattan sonra ele alması, yalnızca onun benimsediği özgün bir yöntem olarak karşımıza çıkar. Ayrıca Hâdimî, kıyasların birbirine dönüştürülmesi ve burhanın bazı yanlış olma durumları gibi konulara da değinmiştir. Hâdimî'nin eserinde atıfta bulunduğu isimler genellikle Kazvinî ve sonrasında yetişmiş olan âlimlerdir.

Hâdimî, eserinde mantık bilimine ilişkin çeşitli görüşleri kapsamlı bir şekilde ele alır. Aktardığı bu görüşler karşısında pasif bir tutum sergilemek yerine, kendi perspektifini de net bir biçimde ortaya koyar. Zaman zaman, bazı konuların detaylı incelenmesini, gerekli olmayan ayrıntılara girmek olarak nitelendirirken, diğer yandan bazı meseleleri, önceki çalışmalarda sadece özet olarak ele alınan konuları daha detaylı bir şekilde incelemiştir. Bu yaklaşımı, Hadimî'nin mantık konusundaki bilgileri sadece aktaran bir eğitimci olmaktan öte, eleştiren, değerlendiren ve seçici bir bilim insanı olduğunu göstermektedir.

Hâdimî'nin eserindeki üslup, dil açısından çok ağır olmayıp, genellikle bir meseleyi öz ve kısa cümlelerle açıkladıktan sonra "aksi ise şudur" şeklinde sonlandırmak gibi bir yöntem takip edilmiştir. Bu durum, okuyucuyu, metni dikkatli ve kritik bir şekilde okumaya, fikri ve gramatik yapıyı sıkı bir şekilde takip etmeye zorlamaktadır. Bundan dolayı bazı konuları anlamak zorlaşmaktadır. Ayrıca, Hadimî eserinde, genellikle önceki konularla ilişkili olduğunu düşündüğü konularda "tetmim" başlığı altında ek bilgiler sunarak, metni daha da genişletmektedir. Fıkıh konusunda önde gelen bir âlim olarak, seçtiği örneklerde bu alanın ağırlığını hissettirir. Delilleri ele alırken de, fıkıhçı kimliğinden kaynaklanan bir yaklaşımla, naklî delilleri mantık konuları arasına dahil etme eğilimi gösterir.

Sonuç olarak, Hâdimî sadece İslami ilimlerde değil, aynı zamanda mantık alanında da derin bilgiye sahib bir âlimdir. Gelenbevî gibi döneminin en önde gelen mantıkçılarından önce, *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu M'adeni'l-Esrâr* adında kapsamlı ve özgün bir mantık eseri kaleme almış ve daha sonra bu esere *Tecrîdu Feva'idi 'Ara'isi-enzâr* adında bir özet yazmıştır. Bu eser, daha önceki hiçbir çalışmada bulunmayan yenilikler içermese de, yöntem ve tertip bakımından diğer mantık eserlerinden farklı olması dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

Aydın, Mehmet. ‘‘Ebû Sâid Muhammed el-Hâdimî’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri.’’ Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

Akçura, Yusuf. Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Abdünnafi İffet Efendi. *Terceme-i Burhân-ı Gelenbevî*. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen ve Abdullah Demir tarafından yayına hazırlanmıştır. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Bilgi, Lutfullah Kerim. ‘‘18. Yüzyıl Osmanlı İlim Dünyasında Merkezi Bilen Taşralı Mutasavvıf Fakih Ebû Saîd Muhammed El-Hâdimî ve Fıkhî Meselelere Yaklaşımı.’’ Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2023.

Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1917.

Bingöl, Abdülkuddüs. *Klasik Mantık’ın Tanım Teorisi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

Cevdet, Ahmet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Çapak, İbrahim ve Ferruh Özpilavcı. “Bir Kıbrıslı Müderris Davud-i Karsî’nin el-Îsâgûcî el-Cedîd ve’d-Durri’l-Ferîd Adlı Risalesi.” Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi 1, no. 2 (2015).

Daşdemir, Yusuf. ‘‘Ottoman Logicians on the Parts of Propositions: Hadimi's Risalat Ajzā' al-Qadiyya.’’ İçinde *Osmanlı’da İlm-i Mantık ve Münazara*, editörler

Mehmet Özturan, Yusuf Daşdemir ve Furkan Kayacan, 213-245. İstanbul: İSAR Yayınları, 2022.

El-Rouayheb, Khaled. *İslam Mantığının Gelişimi (1200-1800).* Çev. Yusuf Daşdemir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.

Evmeş, Adem. "Gelenbevî'nin Îsâgûcî Şerhi Üzerine." Mantık Araştırmaları Dergisi 2, no. 1-2 (2020).

Gelenbevî, İsmail. *Burhân-ı Gelenbevî*. Dersaadet: Matbaa-ı Osmaniye, 1894.

Hâdimî, Ebû Saîd. *Arâ'isu Enzâri'l-Ebkâr ve Nefâ'isu Ma'deli'l Esrar*. Kütahya: Zeytinoğlu Kütüphanesi, Zeytinoğlu 43 Ze 846/4.

———. *Arâisü'n-Nefais Fi'l-Mantık*. Thk. Hasan Özer el-Konevi ve Muhammed Caba el-Konevi. İstanbul: Darü'l-İrşad; Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012.

———. *Risale Fi Meseleti'l-Vücudi'l-Mensube la Bazı's-Sufiyye Ve'l-Hükema*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 2983.

———. *Risâle fî vahdeti'l-vücûd*. Ankara Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 2172/5.

———. *Risale Fi'r-Ruh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3672.

Hadimioğlu, Numan. *Hâdim ve Hadimliler Bibliyografyası*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1983.

Kuşlu, Harun. "Aristoteles Mantığını Aşma ve Yeniden İnşa Etme Gerilimi: 17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Türk Mantık Tarihine Genel Bir Bakış." Beytulhikme: An International Journal of Philosophy 10 (2020): 1121-1133.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mucemu'l-müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-müsenna – Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

Koca, Ferhat. "Hâdimî, Abdullah." İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 15: 24. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kermeli-Ünal, Evgenia. "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma: Vanî Efendi ile Panagiotakis Nikousios'un Söyleşi." İçinde Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan, editör Ümit Ekin. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

Ortaylı, İlber. *Üç Kıtada Osmanlılar / Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek- 3*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.

———. "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar." İçinde Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, editör Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2009.

Özdil, Mahmut Sami. "Ebû Saîd Hadimî'nin Mantık Görüşleri." Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2023.

Özer, Hasan. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (V. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri." *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2, no. 3 (2017): 459-491.

Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

Özervarlı, M. Sait. "Osmanlı'nın Arayış ve Etkileşimler Döneminde Yanyalı Esad Efendi'nin İzini Sürmek." İçinde Dönemi ve İlim Çevresi Işığında Yanyalı Esad Efendi, editörler M. Sait Özervarlı, Cahid Şenel ve Harun Kuşlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2024.

Özcan, Abdülkadir. “Karlofça (Karlofça Antlaşması).” İçinde *DİA İslâm Ansiklopedisi*, 24: 507. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

———. “Lâle Devri.” İçinde *DİA İslâm Ansiklopedisi*, 27: 82. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Sarıkaya, Yaşar. *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

———. ‘‘Osmanlı Anadolu’sunda Parlayan Bir Eğitim Merkezi: Hâdimî Medresesi ve Kütüphanesi.’’ Osmanlı Araştırmaları Dergisi 42 (2013): 157-175.

Şahin, Bekir. *Osmanlı Ansiklopedisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Şimşek, Halil İbrahim. *Osmanlı’da Müderris Bir Sufî Muhammed Hâdimî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*. İstanbul: Enes Matbaası, 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Yayla, Mustafa. “Hadimi, Ebu Said.” İçinde *DİA İslâm Ansiklopedisi*, 15: 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

ARÂ'İSU ENZÂRI'L-EBKÂR

VE NEFaÂ'İSU M'ADENİ'L-ESRAR'IN

TAHKİKLİ METNİ

جامعة إستانبول المدنية

معهد العلوم الاجتماعية

قسم الفلسفة – فرع الفلسفة الإسلامية

عرائس أنظار الأبكار
ونفائس معدن الأسرار

لأبي سعيد محمد بن محمد بن مصطفى الخادمي

(ت. ١١١٣ – ١١٧٦هـ/١٧٠١ – ١٧٦٣م)

دراسة وتحقيق

رسالة مقدمة لنيل درجة الماجستر في الفلسفة الإسلامية

إعداد الطالب

عبد الولي قارلوق

إشراف

الأستاذ المشارك الدكتور هارون قوشلو

إستانبول – ٢٠٢٤

[المقدّمة]

/[١و] **بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين**[١]

الحمد لمن يرفع درجات من شاء بحجّته[٢] المأتيّة،[٣] وأمر[٤] بالدعوة إلى سبيله بالحكمة والموعظة،[٥] وبأحسن[٦] الجدال[٧] الآتية،[٨] بقانون آداب وأصول[٩] في نطق الكلام، بعد صرف النحو إلى معان القرآن مع أحاديث نبيّه عليه السلام، والصّلاة على من طلع من مطالع شمس[١٠] اليقين، على المجرّدين عن موافق[١١] مقاصد أصول الدين، وعلى آله الذين هذَّبوا بتعديل البيان[١٢] براهين اليقين.

وبعد: لما كانت الحكمة الكبرى والغاية القصوى، من بسط الوجود في الذكر والأنثى، هي[١٣] المعرفة والطاعة، بحسب مراتب[١٤] الوسع والطاقة، وكان هذه فائدة الإنزال والإرسال، «وعليها دور الغدوّ والآصال». فاقتضى تحقيقها تشعّب علوم مدوّنة وتفصيل أصول وقواعد مبيّنة مبرهنة، وضرورة تلك أيضا داعية ميزانا يتّضح[١٥] به الخطأ عن الصواب، ومعيارا يميّز[١٦] به

---

[١] س – وبه نستعين.

[٢] س: بالحجج.

[٣] س: الساطعة.

[٤] س: ويأمر.

[٥] س – بالدعوة إلى سبيله بالحكمة والموعظة.

[٦] س: بأحسن.

[٧] س: المجادلات لحفظه سفيّة شعائر الإسلام الواضحة.

[٨] س– الآتية.

[٩] س م: الأصول.

[١٠] س: الشمس.

[١١] س: من مواقف؛ م: عن مواقف.

[١٢] س: الاختصار.

[١٣] م: هو.

[١٤] م – مراتب.

[١٥] س: ليتضح.

[١٦] س: يتميز.

الشراب عن لامع /[١ظ] السراب. ولما لم يكن هذا إلا بالمنطق الذي وقع فيه[١٧] اختلاف من الراسخين في الفهوم، هل هو جزء من الأصول[١٨] والكلام، أو الجميع،[١٩] أو فنّ مستقلّ خادمًا لجميع العلوم؟

وقع بعد الإجماع على الحكم بالفرضيّة، اختلاف من العلماء العقلية والعظماء النقلية بأنّه لتوقّف معرفته تعالى هل هو[٢٠] على العينيّة، أو لتوقّف شعار الدين عليه على الكفاية؟

فلا ينكر إلا لمن[٢١] لا يستعمله في محله، وبسوء القصد لا يكون من أهله، إلا إذا كان لكونه غبيا جاهلا لا يعثر كنوز التحقيق،[٢٢] ومريضًا متألمًا لا يطلع رموز التدقيق. فهو مناد[٢٣] من مناد الحق بحي على الفلاح، وجناح يطار به إلى أعالي مقصد النجاح، موسوم في الألسنة بالمنطق لإدراك كل العلوم ينطق رئيس العلوم[٢٤] نافذ الحكم، أنيس للفهوم دافع الهمم.

لقد بلغ رياسته إلى مرتبة لا يقدر فرد من المسائل على إنفاذ حكمه إلا بإذنه وإشاراته ولا يجترئ[٢٥] بحث على تحريك شفته إلا بالتسلّح بتلويحاته وتصريحاته؛ ولهذا لا زال همم طلّابه من إيثار غربة[٢٦] الأوطان من كل بلاد سحيق، وعزلة[٢٧] الإخوان «من كل فج عميق»، إلى ديوان إحسانه، وإيوان أفضاله هاربين عن ظلم الغباوة /[٢و] إليه ملتجئين عن محن[٢٨] الجهالة لديه، مبتدرين في سعيه نهارا، ساهرين جاثين لديه مرارا، ولا يخلص خصم من سيفه ورمحه أبدا إلا بتلثيم خدمة بابه بكرم سرمدا.

---

[١٧] س: فيها.
[١٨] س – الأصول.
[١٩] س: والجميع.
[٢٠] س – هل هو.
[٢١] م: ممّن.
[٢٢] س: التحقّق.
[٢٣] س: ناد.
[٢٤] س م: للعلوم.
[٢٥] س – ولا يجترئ.
[٢٦] س: تجربة.
[٢٧] س: غزلة.
[٢٨] س: لحن.

فـدعاني ملتمسـات أكيـدة إلـى هـذا، مـن بعـض حراصـه الشـديدة لـذا، إلـى هـذ[٢٩] التحريـر العميـق، والتنميـق الأنيـق، الـذي لـم يقصـر فيـه علـى المحـرر، وعلـى مـا فـي الحواشـي[٣٠] والأطـراف يقـرر؛ بـل ضـمّ مـا أودعـوا فـي خبايـا سـائر العلـوم، لضـرورة دواعـي مهـام الفهـوم، مـع نشـر مـا أهـداه الأسـتاذ مـن عجائـب التـدقيق، علـى صـفحات التحقيـق،[٣١] فجـاء **عـرائس أنظـار الأبكـار ونفـائس معـدل**[٣٢] **الأسـرار** لانطوائـه مـا لـم يجتمـع إلـى الآن فـي رسـالة ولا كتـاب ولا بيـان، «فهـو أعـزّ مـن بيض الأنوق»،[٣٣] والعروج إلى الثريّا والعيُّوق.[٣٤]

فـالمرجو مـن الله تعـالى أن يخلصـه لذاتـه الكـريم، ومـن الإخـوان أن يخلصـوا دعـواتهم لهـذا الضرير الأليم.

وهو على مقصدين:

[٢٩] س – حرّاصه الشديدة لذا إلى هذا.

[٣٠] س: الحواش.

[٣١] س: التحقّق.

[٣٢] م: معدن.

[٣٣] س: الرق. | الأنوق: بمعنى الرَخَمَةِ، ومن نشائد الجوهريّ [ت. ٣٩٣هـ/١٠٠٣م]: «هو أعزّ من بيض الأنوق»، أي: تحرز بيض الأنوق «فلا يكاد يظفر به؛ لأنّ أوكارها في رؤوس القلل والمواضع الصعبة البعيدة، وهي تحمق مع ذلك». **تاج العروس** للزبيدي، «أنق».

[٣٤] س: العبوق. | العيُّوق: نجم أحمر. **كتاب الصحاح في اللغة والعلوم** للجوهريّ، «عوق».

[المقصد الأوّل]

الأوّل: في التعريفات وفيه ثلاثة فصول:

الفصل الأوّل

في الحقيقيّ والإسميّ

وفيه مقدّمة ومطلبان:

المقدّمة

في المبادئ

[المفهوم]

المفهوم: إما أن يجوز حمله على كثيرين متواطئة[٣٥] أو لا؛ الأوّل كليّ، والثاني جزئيّ.

[الكليّ]

والكلّيّ إما ذاتيّ: ما يكون محمولا يمتنع توهّم ارتفاعه /[٢ظ] مع بقاء الماهية «كارتفاع اللون مع بقاء السواد»؛ فإن تصوّر ارتفاعه معه ممتنع كنفسه. ويلزمه أن لا يكون ثبوته للماهية معلّلاً بعلّة، وأن يتقدَّم عليها في الوجودين مطلقا، وفي العدمين بالنسبة إلى واحد لا بعينه. ويقربه ما يقال إذا تصوّر في ماهية مفهومات فأقدمها ذاتيّ؟

أو عرضيّ: ما يكون محمولا يمكن تصوّر الماهية بالكنه بدونه، وإن ممتنعا في الخارج كزوجيّة الأربعة؛ إذ يمكن حصول الأربعة في الذهن بدون زوجيّة، ويقابله في المعنيين إذ ثبوت الزوجيّة لها معلّلة بماهيتها وإنها متأخّرة عنها.

[الذاتيّ]

والذاتيّ: إن جزء[٣٦] أعمّ للماهية مقولا على المختلف بالنوع فجنس، أو مميّزا مقولا في جواب أيّ شيء هو في جوهره ففصل.

---

[٣٥] س: مواطأ؛ م: مواطأة.

[٣٦] م: إن جزءًا.

[الجنس]

والجنس: إن تمام الجزء الأعمّ بأن يكون جوابا عن الماهية وعن بعض مشاركاتها عين الجواب عنها،[٣٧] وكلّ[٣٨] واحد من المشاركات فقريب وإلاّ فبعيد.

[الفصل]

والفصل: إن ميّز[٣٩] عن الجميع كما يميّز عمّا في الجنس القريب فقريب، وعن البعض كما في البعيد فبعيد. والذي نسب[٤٠] إلى الماهية التي يقوّمها فمقوّم، وإلى الجنس الذي هو قسم منه فمقسّم. والقريبان لا يتعدّدان بالنظر إلى ماهية ولا جزء لها غير الجنس والفصل، وقد يميّز بالجنس كالفصل.

[النوع]

وأمّا النوع: الذي هو تمام حقيقة الشيء، فإنّما هو لتكميل الصناعة أو لتوضيح الإخوة أو بعضه يجوز به التعريف أو أنّه معرّف.

[العرضي]

والعرضيّ: /[٣و] إن خارجا مساويًا مقولا على ما تحت حقيقة واحدة فقط فخاصّة، أو أعمّ مقولا عليها وعلى غيرها فعرض عامّ. وكلّ منهما ثلاثة ما يكون شاملاً لازما بيّنًا أو لا:[٤١] «كالضاحك والماشي»، وما يكون شاملاً مفارقاً كما بالفعل، وما يكون غير شامل «كالكاتب والأبيض» بالفعل للإنسان. والمنتفع هنا[٤٢] هو الخواصّ الشاملة الازمة البيّنة؛ إذ الإيضاح المطلوب هنا لا يكون بغيرها.

---

[٣٧] م – وعن بعض مشاركاتها عين الجواب عنها.

[٣٨] س: وعن كلّ.

[٣٩] م: يميّز.

[٤٠] م: ينسب.

[٤١] س – أو لا.

[٤٢] س م: ههنا.

[الخاصة]

والخاصة: إمّا أن تلتئم[٤٣] من أمور جملتها مختصّة بالماهية مع عمومية أحادها منها أولا: الأولى مسمّاة بالمركّبة، والثانية بالبسيطة.

اعلم: أنّ مدار هذه التقسيمات أنّما هو بالقياس إلى الجزئيّات الحقيقة، وأنّ تعريفات هذه المفهومات في الماهية الحقيقة في غاية الصعوبة؛ إذ تعريفاتها بخواصّ وبذلك لا يتميّز[٤٤] الأجناس الشّبيهة بالأعراض العامّة والفصول بالخواصّ كيف وأكثرها مشتركة بينها وبين الأعراض اللازمة.

وأمّا في الاعتبارية فسهل؛ لأنّه إذا وضع اسم بإزاء جملة معانٍ متعلّقة فالقدر المشترك فيها جنس، والمميّز فصل، والخارج الأعمّ عرض عامّ، والمساوي خاصّة. ومن الطرق المقرّبة إلى معرفتها القسمة. وقد يطلق الجنس على الشامل مطلقاً والفصل على المميّز كذلك.

المطلب /[٣ظ] الأوّل

في الحقيقي

هو[٤٥] ما يحصّل به الصورة الكلّية الحقيقة غير الحاصلة في الذهن، فالجزئيّ لاسيّماً الماديّ والمعدوم والمعلوم لا تعرّف[٤٦] به ابتداءً وهو أربعة؛ لأنّه إمّا أن يكون بمجرّد الذاتيّات فحدٌّ وإلّا فرسم، والأوّل: إن بجميعها فتامّ، وإلا فناقصٌ، والثاني إن مع الجنس القريب فتامّ، وإلّا فناقص.

---

[٤٣] س: إمّا تلتئم.

[٤٤] س م: لا تميّز.

[٤٥] س: وهو.

[٤٦] س: لا يعرّف.

[الحدّ التامّ]

الحـدّ التـامّ: مـا اشـتمل علـى جميـع ذاتيـات المحـدود مفصّـلة أي: مرتبـة فالمقصـود منـه، هو التوصّل إلى الكنه، لا التميّز عن الجميع.

وإن قيـل إنّـه مـا يميّـز الماهيـة عـن الكـلّ؛ ولـذلك لـزم تصـوّر أجزائـه بالكنـه، وإن تـوّهم بكفايـة التفصـيلية ولـو بدونـه. ولـزوم تقـدم الجـنس فيـه بحيـث يكـون التـأخّر ناقصـاً مـذهب الجمهـور، وعنـد الشـريف[٤٧] لا؛ بـل لأولويّتـه بنـاءً علـى كـون الهيئـة جـزءا أو خارجـاً لازمـاً وهـو بـالجنس والفصـل القـريبين فقـط؛ ولـذا قـالوا بعـدم جـواز تعـدّده إلّا بالتضـمّن والمطابقـة بوضـع حـدّ كـلّ أو واحـد[٤٨] منهمـا موضـع نفسـه، هـذا مبنـي علـى امتنـاع تركّـب الماهيـة مـن أمـرين متسـاويين، وإلّا فيجوز تركّب حدّ تامّ منهما، أو والخاصّة،[٤٩] أو والعرض[٥٠] العامّ مثلا.

ومـا نقـل عـن الشـيخ مـن أنّـه يجـوز التحديـد بالتـامّ مـن غيـر الجـنس والفصـل كـالأجزاء الغيـر المحمولـة الخارجيـة؛ وإنّ التحديـد بهمـا مخـتصّ بالمركّـب العقلـيّ البسـيط فـي الخـارج. ومـا نقـل عـن الـبعض مـن أنّ الماهيـة /[٤و] إذا أخـذت مـن حيـث هـي يحـدّ[٥١] بأجزائهـا فقـط، وإذا أخـذت علـى مـا هـي عليـه فـي الوجـود يحـدّ[٥٢] بأجزائهـا وعللهـا كالفاعـل والغايـة لـدخولها فـي هـذه الماهيـة، فمدفوع بعدم مدخلية الصناعة في الأجزاء الغير المحمولة لعدم الحركة الثاني وبجزئه الصوري.

---

[٤٧] عليّ بن محمّد بن عليّ [ت. ٧٤٠-٨١٦هـ/١٣٤٠-١٤١٣م]. فيلسوف من كبار العلماء بالعربية، كان معروفا بـ«السيد الشريف الجرجاني». له: **التعريفات**، و **شرح المواقف**، و **الحواشي على المطول للتفتا زاني**. انظر: **كتاب الأعلام** للزركلي، ٧/٥.

[٤٨] س م: كلّ واحد.

[٤٩] س م: أو الخاصّة.

[٥٠] س م: أو العر

[٥١] س: تحدّ.

[٥٢] س: تحدّ.

[الحدّ الناقص]

والحدّ الناقص: ما اشتمل[٥٣] على بعض ذاتيّات المحدود مفصّلة مطلقاً فيوصل[٥٤] به إلى وجهه الذاتيّ، وهو بالجنس[٥٥] البعيد مطلقاً مع الفصل القريب، أو بالقريبين مع تقدّم الفصل على وجه «كالجسم النامي الناطق مثلا والناطق الحيوان»، وكونه بالفصل وحده ليس بمعتبر عند الجمهور لقلته، وإن جاز في الأصل خلافا للآخرين لمدخلية الصناعة ولو في الجملة بناء على تفسير المتقدّمين النظر بالحركة الأولى، أو اكتفاء المتأخّرين بواحد من التحصيل والترتيب. وقد يقال لكونه مشتقّا أو لتركّبه مع القرينة وهذا مبنيّ على الخلاف في المفرد مطلقًا.[٥٦]

وأمّا المركّب من العرض العامّ والفصل القريب فليس بتعريف أصلا على مذهب المتأخّرين لعدم الاطّلاع والتميّز المقصودين منه، وحدّ ناقص أو رسم ناقص، أو رسم تامّ على الأقوال فيه على مذهب المتقدّمين لوجود التميّز ولو عن البعض ولإفادة[٥٧] تصوّر لا يحصل بدونه، والمفهوم عن البعض التفصيل، إن أعمّ من الجنس فلا يجوز /[٤ظ] لعدمهما، وإن مساويا فجائز في الرسوم لدلالته على الجنس التزاما. وكذا المركّب من الفصل والخاصّة حدّ ناقص، والمفهوم عن البعض رسم ناقص، وعن الآخرين التامّ كما سبق.

[الرسم التامّ]

والرسم التامّ: ما اشتمل على المشترك القريب مع الخارج المساوي، فهو مميّز عن الجميع بالعرضيّ.[٥٨] وقيل: هو الرسم المركّب الذي يكون بالذاتيّات والعرضيّات: ككون

---

[٥٣] س: مشتمل.

[٥٤] م: فيتوصل.

[٥٥] س: الجنس.

[٥٦] س – مطلقًا.

[٥٧] س: ولا فائدة.

[٥٨] س: بالعرض.

الناقص المفرد الذي يكون بالخواصّ والعوارض والمعلولات، وهو يفيد الوجه العرضيّ. وقد يفيد كنه الذات: ككون المركّب من القريبين والخاصّة مثلا رسما تامّا[٥٩] أكمل من الحدّ التامّ على أن اشتمال ما لا يكون له دخلٌ في الاطّلاع والامتياز كالتوضيح والتنبيه على شيء سائغ.

وقد فهم عن كلام البعض جوازه بالمميّز الخارجيّ مع أيّ جنس كان، وبنى تعدّده عليه وعدمه على الأوّل، لعلّ الوجه تعدّده مطلقاً لتعدّد الخواصّ؛ لكن بلا تنافٍ. وقد يقال بشرطيّة الترتيب فيه أيضا؛ لكنّ الأكثر عدمه.

[الرسم الناقص]

والرسم الناقص: ما اشتمل المشترك البعيد مع الخارج المساوي، أو الثاني فقط، فهو[٦٠] مميّز عن الجميع مع إفادة الوجه العرضيّ أيضا، وكذا المركّب من العرض العامّ والخاصّة، وكذا المركّب منهما،[٦١] والفصل البعيد على وجه. وما قيل: إنّه يفيد التميّز عن البعض كإفادة الرسم التامّ التميّز الكليّ فكأنّه مبنيّ على ما يجيئ.

ومنه التعريف بالمثال الذي لا يكون بالذاتيّات والعرضيّات؛ بل بالحقيقة[٦٢] تعريف بالمشابهة /[٥و] المختصّة التي يكون وجها في قوّة العرضيّ سواءً كان تعريفا للكليّات بالجزئيّات، أو للمعقولات[٦٣] بالمحسوسات؛ ولهذا لم يكن مناقشة معتدّة عند المحصّلين إلّا أن لا يوجد المشابهة رأسا.

---

[٥٩] س – تامّا.

[٦٠] س م – فهو.

[٦١] س: منها.

[٦٢] م: في الحقيقة.

[٦٣] م: المعقولات.

ومنه التعريف بالمقابلة فإنّه ينتقل الذهن من المقابل لخصوصيّة[٦٤] فيه كما ينتقل من المشابهة، ووجه المخالفة أمر عرضيّ أيضا نحو: «حرارة الصيف كبرودة الشتاء». وما قيل: من أنّه قد يكون شيء طريقاً إلى معرفة شيء آخر، ولا يكون تعريفا له: كالمثال الجزئيّ.

والتقسيم المشتمل على الشامل والمميّز لعدم معلوميّة لازم بين الثبوت والانتفاء فمورد عليه أنه وإن أمكن تصوّر ذلك عند عدم الانتقال اكتسابيّا كالانتقال عن تصوّرات الماهيات إلى لوازمها البيّنة؛ لكن خلاف ظاهر فيهما لِما اشتهر من اشتمال القسمة على تعريفات الأقسام.

ومن رجوع المثال إلى الرسميّ على أنّ مجرّد الانتقال منه إلى الملزوم بدون البينيّة[٦٥] كاف عند وجود الشمول والاختصاص. ومن ثَمّه[٦٦] قيل: من خاصّته كونه مشروطا بلازم ظاهر، ثم[٦٧] أنّه يشترط للتعريف المساوات[٦٨] مطلقاً عند المتأخّرين ليحصل التميّز التامّ، وإن تامّا عند المتقدمين؛ لأنّه كما يكون الاكتساب بالمساوي يكون بالأعمّ في مطلق التعريف، وبالأخصّ[٦٩] أيضا في الرسوم، قيل: وهو التحقيق. وما يقال: إنّ تصريح المتقدّمين أنّما هو في الأعمّ، لا الأخصّ، وإن لائم لِما فهم من تقرير بعض /[٥ظ] المحقّقين؛ لكنّه[٧٠] مخالف[٧١] لتصريح كثير من المدقّقين. والقول بأنّ ذلك الاشتراط للمتأخّرين للتامّ أيضا، لا للناقص، تركوا للمقايسة منظور فيه.

---

[٦٤] س: مخصوصيّة.

[٦٥] س: البيّنة.

[٦٦] س م: ثمّ.

[٦٧] م ـ ثمّ.

[٦٨] م: المساواة.

[٦٩] م: بالأخصّ.

[٧٠] م ـ لكنّه.

[٧١] م: فمخالف.

المطلب الثاني

في الإسمي

وهو ما يقصد به تفصيل صور المفهومات الاعتبارية اصطلاحيّةً أو لغويّةً، فيلزم معلوميّة المعنى قبل التعريف إجمالا. وإن فهم الاطلاق عن تعريف بعضهم فلا يجري في الفعل والحرف لعدم استقلال المعنى، ولو لاشتماله افتقار النسبة المخصوصة. ويلزم اختصاصه بالمعدومات، ولا يجري في الموجودات إلّا[٧٢]باعتبار[٧٣] كون الماهية الحقيقية مفهوم الاسم،[٧٤] ومتعقّل الواضع عند الوضع. وقد يكون ما يتعقّله الواضع غير نفس الحقيقة بأن يكون المدلول المطابقيّ للاسم من عوارض الحقيقة، فإنّه وإن كان رسما حقيقيّاً بالنظر إلى الحقيقة؛ لكنّه تعريف اسميّ بالنظر إلى الواضع، فإن كان تفصيلاً لنفس المدلول فحدّ إسميّ، وإلّا فرسم.

وقد يكون عينها فيتّحد في الحقيقي والإسمي وهو بعد معرفة وجود أفرادها، قد ينقلب[٧٥] حقيقيّا فتعريف المثلّث مثلا «بشكل يحيط به ثلاثة أضلاع» إسميّ، وبعد معرفة وجوده حقيقيّ. ومعني الوجود هنا كون ما صدق الكليّ موجودا، لا كون الماهية موجودا، واحتياج بعض الأجزاء إلى الأخرى ليس بلازم كالحقيقيّ.

ثمّ الإسمي إن علم مفهوم /[٦و] المركّب إجمالا وأريد معرفته، إن بتفصيل الأجزاء الداخلة في مفهومه اصطلاحًا أو لغةً، فحدّ إسميّ تامّ إن بجميعها، وناقص إن ببعضها، وإن بتفصيل[٧٦] الخارج العرضيّ اللازم فرسم تامّ، أو ناقص.[٧٧] وباقي أحواله[٧٨] على قياس ما سبق على التفصيل السابق.[٧٩]

---

[٧٢] س – إلّا.

[٧٣] س: الاعتبار.

[٧٤] م: الاسمي.

[٧٥] م: قد ينقلب.

[٧٦] م: وإن تفصيل.

[٧٧] س – إن ببعضها، وإن بتفصيل الخارج العرضيّ اللازم فرسم تامّ، أو ناقص.

[٧٨] س: وباق أقواله.

[٧٩] س – على التفصيل السابق.

الفصل الثاني

في اللفظي

وهو ما يقصد به تميّز صورة حاصلة عمّا عداها في كونه معني اللفظ، وهو بلفظ أظهر[٨٠] مرادفًا حقيقة نحو: «القضنفر[٨١] الأسد»، أو حكما وهو المركّب المستعمل عند تعسّر مفرد مشهور مقصودا به مجرّد تعيين المعني نحو: «الفائدة ما حصّلته من علم أو مال».

وأمّا جواز الأعمّ مع كونه مبنيّا على تقدّم معرفة العامّ على معرفة الخاصّ في الوجودين، أو على دخوله في الإسميّ فمردود عند المحققين، فضلاً عن الأخصّ المؤدّي إلى الأخفى مع كونه احداث اصطلاح[٨٢] فيه. وهو مختصّ ببيان الأوضاع اللغويّة عند بعض وعامّ لها، وللاصطلاحيّة عند آخر إذا قصد بها مجرّد التعيين.

وأمّا الاصطلاحيّة المقصودة منها التفصيل، فمن الاسميّات لعلّ هذا[٨٣] معنى ما حسن من أن اللفظيّ أشبه بالمباحث اللغوية، والإسميّ بالمطالب العلميّة.

والحاصل: أنّ الاصطلاحيات إن كانت معلومة وقصد بها بيان معاني الألفاظ \[٦ظ] وتميّزها فلفظيّة،[٨٤] وإلّا فإسميّة.[٨٥] فمن ههنا[٨٦] فهم جواز اختلاف التعريفات باختلاف المقامات والاعتبارات. والاختلاف في أنّ اللفظيّ هو من المطالب التصديقيّة كما هو عند الشريف، أو

---

[٨٠] س م: أشهر.

[٨١] م: الغضنفر.

[٨٢] س: اصطلاحا؛ م – اصطلاح.

[٨٣] م: هذه.

[٨٤] م: فلفظيّ.

[٨٥] م: فإسميّ.

[٨٦] م: هنا.

من التصوريّة كما هو عند التفتازاني؟[٨٧] كأنّه مبنيّ على دخوله في الحقيقيّ؛ بل الاسميّ وعدمه[٨٨] كدخوله في القول الشارح وعدمه، وجوازه بالأعمّ وعدمه، ومنافاته للبداهة وعدمها.

ومنه التعريفي التنبيهيّ: المفسّر بإحضار صورة حاصلة في الذهن على الأكثر، وإن اتّفق في عدم دخوله في القول الشارح[٨٩] مع الاختلاف في اللفظيّ.

ومن خواصّه: جواز اكتسابه حقيقة بالدليل نقلا من اللغة، أو الاصطلاح، أو بيان وجه استعمال مبهم،[٩٠] أو إرادة من اللافظ؛ بل عقلا أيضاً على بعض وإن ردّ، وجواز[٩١] كونه مقدّمة دليل وقابلاً للمنع ولو مجازا، وعمومه بالمعنى الحقيقيّ والمجازيّ، وعموم جريانه في الأسماء والأفعال والحروف، وكونه معلوماً مفصّلا قبل التعريف، وجواز الدور فيه، وجواز التعاكس، وكونه طريقا لبيان معاني[٩٢] الألفاظ الموضوعة للمعاني الجزئيّة، وجريانه في البديهيّات والموجودات الخارجيّة والاعتباريّة، وعدم جريانه عند عدم كون المعنى معلوما قبله، واتّحاده مع المعرّف مفهوما.

وممّا يشترك الجميع شرطيّة مطلق الجلاء والتميّز، وأيضا الاحتراز عن /[٧و] الألفاظ المجازيّة والمشتركة[٩٣] بلا قرينة واضحة، وبالجملة عن كلّ لفظ غير ظاهر الدلالة، وإن فهم اختصاص ما عدا اللفظيّ عن كلام أكثرهم، والاحتراز عن التكرير بلا حاجة ولا ضرورة، وجواز التعدد لفظًا.

الفصل الثالث

في التقسيمات

وهو ضربان:

---

[٨٧] سعد الدين، مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني [ت. ٧١٢-٧٩٣هـ/١٣١٢-١٣٩٠م] من أئمّة العربية والبيان والمنطق. له: **تهذيب المنطق**، و **المطول**، **و شرح عقائد النسفية**. انظر: **كتاب الأعلام** للزركلي، ٢١٩/٧.

[٨٨] س م: أو عدمه.

[٨٩] م – القول الشارح.

[٩٠] م: منهم.

[٩١] س: جواز.

[٩٢] س – معاني.

[٩٣] س: والمشترك.

الأوّل: تقسيم الكلّيّ إلى الجزئيّ، هو[٩٤] ضمّ قيود متباينة أو متخالفة غير مباينة[٩٥] إلى المفهوم الكلّيّ، فهو أيضا حقيقيّ يكون تمايز الأقسام بالتباين، واعتباريّ لمجرّد[٩٦] التغاير الاعتباريّ مع التصادق في نفسه كتقسيم الكلمة إلى أقسامه[٩٧] الثلاثة، وتقسيم الكلّيّ إلى أقسامه[٩٨] الخمسة.

فكلّ قسم أخصّ من المقسّم فيحمل عليه كما يصدق المقسّم عليه، ويجوز الترديد بين الأقسام ويلزم[٩٩] تباين الأقسام حقيقة، أو اعتبارا.[١٠٠] ولاعتبار الضمّ في مفهومه، يجب اعتبار المقسّم والحقيقيّ في كلّ فرد من قسمه؛ لكن لا يذكر غالبا وإن جزء مفهومه. فالقسم مطلقاً من حيث كونه قسما لا يكون مباينا ومساويا وأعمّ مطلقا، ومن وجه من مقسّمه[١٠١] كما لا يكون أخصّ ومساويا وأعمّ مطلقا، ومن وجه من قسيمه[١٠٢] فلا يجوز تداخل الأقسام وتصادقها[١٠٣] إلّا أن يكون اعتباريًا حاصلا منه المغايرة المقصودة.

ومن هذا إيراد من العامّ المقابل للخاصّ ما عداه، وما جوّز من العموم من وجه بين المقسم والأقسام فمسامحة ناشئة من عدم ملاحظة /[٧ظ] فيها، وهو يتضمن تعريفات الأقسام بحسب المقام، يعني: لو كان المقسّم جنسا، والقيد المضموم فصلاً قريباً، فحدّ تامّ وخاصّة،[١٠٤] فرسم تامّ على قياس ما سبق.

ومن شروطه أخذ المقسّم بالوحدة المناسبة بحال الأقسام؛ إذ في تقسيم الشيء إلى الأنواع يعتبر بالوحدة النوعية، وإلى الأصناف بالصنفيّة، وإلى الأشخاص بالشخصيّة؛ لئلا يلزم

---

[٩٤] م: وهو.

[٩٥] س م: متباينة.

[٩٦] م: بمجرّد.

[٩٧] م: أقسام.

[٩٨] م: أقسام.

[٩٩] س: ويلزمه.

[١٠٠] م: أو اعتبارا.

[١٠١] م: المقسم.

[١٠٢] س: قسمه.

[١٠٣] س: أو تصادفها.

[١٠٤] س: فخاصّة.

عـدم انحصـار[١٠٥] تقسـيم أصـلاً، وعـدم تقابـل بـين الأقسـام؛ إذ يجـوز أن يكـون مجمـوع القسـمين قسما ثالثا.

والثـاني: تقسـيم الكلـيّ إلـى أجـزاء،[١٠٦] هـو تحصـيل الكلّـي[١٠٧] وتفصـيله إلـى الأقسـام، فـلا ضمّ فيه أصلا، وهو **ضربان أيضا:**

خـارجيّ: كتقسـيم الكتـاب والبيـت والمعجـون إلـى أجزائهـا، فـلا صـدق ولا حمـل ولا تعريـف للأقسـام؛ لكنهـا معرّفـة إيـاه وداخلـة فـي ماهيتـه. وكـلّ قسـم مبـاين للآخـر قطعًـا مطلقًـا، وإمّـا للمقسّم فحملا أيضا، وإمّا تحققا، فأعم بلا حيثيّة جزئه وبه مساوٍ.

وعقلـيّ: إمـا حقيقـيّ: كتقسـيم الإنسـان إلـى الحيـوان والنـاطق وغيرهـا مـن المركّبـات الحقيقيّـة، **أو اعتبـاريّ:** كتقسـيم الكلمـة إلـى الوضـع والمفـرد وغيرهـا مـن الاعتباريـة. والجـزء فيـه كـالجزء فـي الخـارجيّ إن اعتبـر الحيثيّـة، وإلّا فيخـالف فـي أكثرهـا: كجريـان النسـب بـين أقسـامها، والحمـل علـى مقسـمها. /[٨و] ومـن ثمّـه[١٠٨] يقـال: لأجزائـه الأجـزاء المحمولـة كمـا لـلأوّل الغيـر المحمولـة، والكـلّ فيـه بسـيط فـي الخـارج دون الأوّل، ومجمـوع الأجـزاء حـدّ تـامّ فـي الأوّل دون الثـاني؛ فإنّـه بحسـب تقسـيمه، وكـلّ قسـم[١٠٩] منهمـا لا يوجـد فيمـا يوجـد الآخـر، وتمـام تفصـيله ممّـا لا يسع عهدتنا.

وكـلّ تقسـيم الكـلّ إلـى الأجـزاء يجـوز إرجاعـه إلـى الكلـيّ بتأويـل نحـو مـا يتضـمّنه[١١٠] الكـلّ، أو مسـمّى بـه، أو مـا يطلـق.[١١١] ومطلـق التقسـيم يتضـمّن الحصـر بمعنـي أنّـه لـيس لـه فـرد آخـر، أو جزء آخر ما لم يقارن بقرينة عدم قصده: كأداة التبعيض والتقليل.

---

[١٠٥] س: اتّحاد.

[١٠٦] س: الأجزاء؛ م: أجزائه.

[١٠٧] س م: وهو تحليل الكلّ.

[١٠٨] س: ثمّ.

[١٠٩] س ـ قسم؛ م: قسيم.

[١١٠] س: ما يضمنه؛ م: ما تضمنه.

[١١١] س + عليه.

وهـو **إمّـا عقلـيّ**: مـردّد بـين النفـي والاثبـات يجـزم العقـل بالانحصـار بمجـرّد ملاحظـة مفهومـه بـلا ضـمّ مقدّمـة أجنبيّـة، وهـذا مخـتصّ بتقسـيم الكلـيّ. فشـرطه أن لا يجـوّز العقـل قسـما آخر.

أو اسـتقرائيّ: لا يكـون كـذلك؛ بـل بـالتتبّع[١١٢] والاسـتقراء سـواءً فـي الجزئيّـات: كانحصـار الدلالـة اللفظيّـة فـي الثلـث، أو فـي الأجـزاء: كانحصـار الجسـم المركّـب فـي أجزائـه مـن العناصـر؛ لكـن قـد يـردّد أيضـا ابتـداءً تقريبـا إلـى الفهـم، وتقلـيلا للانتشـار؛ لكـن قـد يرسـل[١١٣] بعـض أقسـامه للفـرق. فشـرطه ألا يوجـد قسـم آخـر فـي الواقـع وإن جـوّز العقـل والبرهـان. ويقـال هنـا قسـم آخـر: وهـو القطعـيّ مـا لـم يكـف فيـه مفهـوم التقسـيم، ولا تعلّـق لـه بالاسـتقراء؛ بـل يسـتعان /[٨ظ] فيـه تنبيـه أو برهـان يعنـي: بملاحظـة مقدّمـة أجنبيـة غيـر الاسـتقراء: كحصـر الشـيء إلـى الوجـود والعـدم بـدليل امتنـاع كـون الشـيء موجـودا[١١٤] بوجـود غيـره. فشـرطه عـدم الـدليل علـى وجـود قسـم آخـر وإن جـاز عقلاً.

وأمّـا الجعلـيّ: الممثّـل بمثـل انحصـار الكتـاب إلـى أبوابـه، فلعلّـه داخـل فـي القطعـيّ بالنسـبة إلى مصنّفه، أو في الاستقرائيّ[١١٥] بالنسبة[١١٦] إلى غيره.

وهـو مـن المبـادئ التصـوّرية عنـد الشـريف وهـو الأكثـر، ومـن التصـديقيّة علـى مـا نقـل عـن التفتـازاني.[١١٧] لعلّـه إن اشـتمل تعريـف الأقسـام أو تعريـف المقسّـم فمـن التصـوّرية، وإلّا فمـن التصديقيّة.

---

[١١٢] س: بالتبع.

[١١٣] س م: قد يرسل.

[١١٤] س: موجودة.

[١١٥] س م: وفي الاستقراء.

[١١٦] س ـ بالنسبة.

[١١٧] س: من التفتازاني.

فبه[١١٨] يحصل فرق التقسيم عن الترديد الانفصالي والمردّدة المحمول لاشتمالهما على الحكم[١١٩] دونه. وأمّا الفرق بينهما في كون الموضوع مشخّصا ومسوّرا[١٢٠] فظاهر، وفي الإهمال بقصد[١٢١] الحمل وعدمه. **والله الموفّق.**

المقصد الثاني

في التصديقات وفيه فصول

الفصل الأوّل

[مبادئ التصديقات]

في المبادئ: وهي القضايا وأحكامها. القضيّة: مركّب خبري بشرط التصديق ولو ظنّا، وأمّا الشكّ والوهم؛ بل التخييل فليس بتصديق، فليس بقضية.

وإنّ أجزائها هل هي الموضوع، والمحمول، والحكم فقط، أوهي مع النسبة الحكمية؟ مذهبان كما أنّه هل هو إذعان الحكم /[٩و] فقط، أو مع التصوّرات الثلاثة المذكورة، أو الإدراك المقارن للحكم؟ مذاهب.

والحكم فيها إن بثبوت[١٢٢] أمر لأمر أو بنفيه[١٢٣] عنه فحمليّة موجبة أو سالبة، الأول[١٢٤] موضوع، والثاني محمول. وقد يدلّ على النسبة بشيء ويسمّي رابطة، وإلّا سواء كان بثبوت أمر

---

[١١٨] س: فيه.

[١١٩] س: في الحكم؛ م: الحكم.

[١٢٠] س: أو مسوّرا.

[١٢١] م: يقصد.

[١٢٢] س: ثبوت.

[١٢٣] م: أو نفيه.

[١٢٤] س: والأوّل.

عند أمر[١٢٥] آخر، أو بمباينة[١٢٦] إيقاعا أو انتزاعا فشرطيّة متصلة ومنفصلة،[١٢٧] مقدم وتال، وهو في الحمليّة هل هو قائم بالمحمول، أو بالنسبة؟ وفي الشرطيّة هل هو[١٢٨] بين المقدم والتالي، أو في التالي فقط؟ بعد ما اتفق[١٢٩] اتّحاده فيهما ذاتا مذاهب.

والموضوع إن[١٣٠] جزئيّا حقيقيّا بتشخّص خارجيّ، أو ذهنيّ فشخصيّة، وإن كلّيا فإن لم يذكر السور فمهملة.

ومنه[١٣١] ما بيّن كميّة أفراده[١٣٢] بوجه خاصّ نحو: «عشرون حاضرون». ففي البرهانيات جزئيّة البتّة، وفي الجدليات يصلح كلّيا.

وأمّا في المسائل فعلى أحد تأويلات كلام الشيخ: أنّ مهملات العلوم كلّيات كلّية، وإن ذكر كلّا أو بعضا بشرط كونهما إفراديّا لا مجموعيّا وإلّا فمخصوصة، أو مهملة فمحصورة فيهما نحو: «كلّ الرمّان مأكول، بعض الرمّان مأكول». لعلّ سور الكلّيّة عامّة ألفاظ العامّ المذكور في الأصول، فلا يختصّ أن يكون[١٣٣] بلفظ كالنكرة الواقعة في سياق النفي، ولا بحقيقة كالإضافة الاستغراقية. /[٩ظ] وتفاصيل الأسوار ممّا لا حاجة هنا.

وأما الطبيعيّة المفسّرة بما حكم فيها على الطبيعيّة سواء على نفس الطبيعة نحو: «الإنسان حيوان ناطق»، أو على الطبيعة المقيّدة بالعموم المسمّات[١٣٤] عند بعض بالعامّة نحو: «الحيوان جنس»، فقيل: بدخولها في الشخصيّة، وقيل: في المهملة، وقيل: بكونها[١٣٥] قسما مستقلّا.

---

[١٢٥] م – أمر.

[١٢٦] س م: أو مباينة.

[١٢٧] س: أو منفصلة.

[١٢٨] م – هو.

[١٢٩] س – اتفق.

[١٣٠] س + كان.

[١٣١] س م: ومنها.

[١٣٢] س: أفرادها.

[١٣٣] م – أن يكون.

[١٣٤] س م: المسماة.

[١٣٥] س: لكونها.

والمعتبر[١٣٦] في العلوم على الاطلاق هو[١٣٧] المحصورات. واعتبار المخصوصة إمّا لكونها نتائج المسائل، أو لاعتبارها[١٣٨] في ضمن المحصورات، أو لصحّة قيامها ولو في الظاهر مقام الكلّية سيّما في كبرى الأوّل، أو لوقوعها في الصغرى. والمهملة مع تلازمها مع الشخصيّة قد عرفت أنّها جزئيّة أو كلّية.

والطبيعة: قد يبحث عنها في غير العلوم الحكمية نحو: «كلّ جنس موصل بعيد» والحدّ التامّ موصل إلى كنه الشيء؛ بل فيها أيضا.

وههنا قضيّة أخرى: تسمّي منحرفة لانحرافها عن الوضع الطبيعي، وهي التي اقترن[١٣٩] السور بمحمولها أو بموضوعها المشخّص نحو: «كلّ زيد كاتب، والإنسان لا شيء من الحجر». ثمّ الموضوع إن كان نوعا، أو فصلا، أو خاصّة يراد منه الأفراد الشخصيّة فقط، وإن جنسا، أو عرضا عامّا، فالشخصيّة والنوعيّة، وعند بعض هو الشخصيّة مطلقا.

فالقضيّة بحسب هذه الأفراد ثلاثة أقسام؛ لأنّها إن كانت مطلقة ذهنيّة كانت، /[١٠و] أو خارجيّة محقّقة أو مقدّرة فتسمّي حقيقة، وإن مختصّة بالخارجيّة محقّقة أو مقدّرة[١٤٠] فخارجيّة، وإن مختصّة بالذهنيّة فذهنيّة. ففي صدق الموجبة لا بدّ من احدى هذه الوجودات حال ثبوت[١٤١] المحمول للموضوع واتّحاده معه، إن وقتًا فوقت، وإن دائمًا فدائم؛ ومن هذا يقال صدق الموجبة يستلزم وجود الموضوع، وفي السالبة قد يصدق بعدمه؛ ومن هذا يقال أيضا صدق السالبة لا يستلزمه؛ لكن تحقّق مفهومها في الذهن يستلزم وجوده فيه حال الحكم فقط، إلّا أنّ موجبة السالبة[١٤٢] المحمول، وسالبتها مخصّصة[١٤٣] منهما لكونهما على العكس فيهما.

---

[١٣٦] س م: والمعتبرة.

[١٣٧] س: هي.

[١٣٨] س + هذا.

[١٣٩] م: اقتران.

[١٤٠] س: أو مقدّرا.

[١٤١] س – ثبوت.

[١٤٢] س: سالبة.

[١٤٣] س: مختص.

فـاعلم: أنّ السـلب إن كـان متعلّقـا بالنسـبة بـأن يحكـم بالسـلب فسـالبة بسـيطة، وإن حكـم بثبـوت[١٤٤] سـلب المحمـول عـن الموضـوع للموضـوع فموجبـة سـالبة المحمـول، وإن بثبـوت[١٤٥] عـدم أمـر وجـوديّ للموضـوع فموجبـة المعدولـة. فـالأوّلان متلازمـان فـلا يقتضـي الثـاني أيضـا وجـود الموضـوع بخـلاف الثالـث وجهـه. إنّ مآلهـا فـي الحقيقـة هـو السـلب، ومـآل المعدولـة حقيقـة الشـمول علـى الإيجـاب، ولا يضـرّها كـون صـفتها المثبتـة عدميّـة، وعنـد بعـض مقتضـيّة إيّـاه /[١٠ظ] كالمعدولة لكون رابطتها بالإثبات؛ بل لا فرق بينهما عنده.

ثمّ نسبة المحمول للموضوع أو سلبه عنه:

إمّـا أن يكـون بالفعـل، وإمّـا بالضـرورة عنـد دوام ذات الموضـوع فضـروريّة نحـو: «كـلّ إنسـان حيـوان»، أو بشـرط كـون وصـف الموضـوع علّـة للحكـم بالضّـرورة فمشـروطة عامّـة نحـو: «كلّ كاتب يتحرّك الأصابع ما دام كاتبا».

وإمّـا بالـدوام عنـده فدائمـة نحـو: «كـلّ فلـك متحـرّك دائمـا»، أو بشـرط اتصـاف ذات الموضوع بالوصف فعرفيّة كالمثال السابق أيضا.

وإمّـا بالفعـل فـي وقـت مـا، أو لـم يتعـرّض للوقـت فمطلقـة عامّـة نحـو: «كـلّ إنسـان متـنفّس» بالإطلاق العامّ.

وإمّـا بالضّـرورة أيضـا فـي وقـت معـيّن فوقتيّـة مطلقـة نحـو: «كـلّ قمـر منخسـف وقـت الحيلولة»، أو غير معيّن فمنتشرة مطلقة نحو: «كلّ ذي رِئَةٍ متنفّس» في وقت ما بالضّرورة.

---

[١٤٤] س: ثبوت.

[١٤٥] س: ثبوت.

وإمّـا أن يكـون بالإمكـان فـإن صـدق دائمـا فممكنـة دائمـة، أو مـا دام الوصـف فممكنـة وصـفيّة، أو فـي بعـض أحيانـه فممكنـة حينيّـة، أو فـي وقـت معـيّن فممكنـة وقتيّـة، أو فـي وقـت مـا فممكنة عامّة على ما وقع[١٤٦] في **التعديل**[١٤٧] – رَوَّحَ رُوح صاحبه-.[١٤٨]

[المركّبات]

وأمّـا المركّبـات والنسـب فمعلومـة فـي المبسـوطات. ومـنهم مـن أرجـع إلـى الثلـث، وقـال: صـدق المحمـول علـى الموضـوع /[١١و] ثبوتـا أو سـلبا، إمّـا أن يكـون واجبـا أو لا، الثـاني: الممكنـة، والأوّل: إمّـا أن يكـون الوجـوب فـي جميـع الأوقـات فضـروريّة، أو فـي وقـت مـا معـيّن فمطلقـة. ومـا يقـال: برجـوع جميـع القضـايا عنـد ابـن الحاجـب[١٤٩] إلـى الضـروريّة، فقـد ردّه المحقّـق الشريف.

[التناقض]

التنـاقض: هـو رفـع حكـم القضـيّة علـى وجـه يقتضـي صـدق احـديهما كـذب الأخـرى، ففـي المخصوصـة يلـزم اتحادهمـا فـي الموضـوع، والمحمـول، والزمـان، والمكـان، والجـزء، والكـلّ، والشـرط، والإضـافة، والقـوّة، والفعـل، وفـي المحصـورة فـي هـذه الوحـدات أيضـا مـع اختلافهمـا فـي الكميّة.

---

[١٤٦] س م – وقع.

[١٤٧] للفاضل العلّامة صدر الشريعة الأصغر، عبيد الله بن مسعود بن محمود بن أحمد المحبوبي البخاري الحنفي [ت. ؟-٧٤٧هـ/؟-١٣٤٦م]. جعله على قسمين: الأوّل: في المنطق، والثاني: في الكلام. انظر: **الأعلام** للزركلي، ٩٧/٤؛ **كشف الظنون** ٤١٩/١.

[١٤٨] س م – روح روح صاحبه.

[١٤٩] عثمان بن عمر بن أبي بكر بن يونس، أبو عمر جمال الدين ابن الحاجب [ت. ٥٧٠-٦٤٦هـ/١١٧٤-١٦٤٩م]. فقيه مالكيّ من كبار العلماء بالعربية. له: **الكافية**، و **الشافية**، و **مختصر الفقه**. انظر: **الأعلام** للزركلي، ٢١١/٤.

فنقيض الموجبة الكليّة السالبة الجزئيّة، ونقيض الموجبة الجزئيّة السالبة الكليّة. وأمّا نسب البواقي فالموجبة[١٥٠] الكليّة أخصّ مطلقًا من الموجبة الجزئيّة، وضدّ السالبة[١٥١] الكليّة، والسالبة الجزئيّة أعمّ مطلقا من السالبة الكليّة.

ومن وجه من الموجبة الجزئيّة لتصادقهما عند عموم الموضوع، والثاني فقط عند خصوص الموضوع، والأوّل فقط عند مباينة المحمول للموضوع. هذا عند اتحاد طرفيهما. وأمّا عند تغايرهما فمحمول احديهما بالنسبة إلى محمول[١٥٢] الأخرى، إمّا مناف صدقا، أو كذبا، أو صدقا و كذبا، أو أعمّ، أو أخصّ مثلا /[١١ظ] وموضوعهما أيضا كذلك.[١٥٣] فالنسبة كثيرة موجبة[١٥٤] لا يساعده[١٥٥] عهدتنا.

وأمّا التصوّرات: فقيل: لها نقائض لئلّا يبطل كثيرة[١٥٦] من قاعدتهم كنقائض أطراف القضايا وعكس النقيض، وقيل: لا، لعدم التمانع الذاتي المعتبر بينهما.

وأُوِّلَ نقائض الأطراف إمّا باعتبار نسب الأطراف إلى الذات تقييدا إيجابا، أو سلبا فيكون بمعني السلب، أو بضمّ حرف السلب إلى الأطراف بحيث يكون شيئا واحدا فيكون نقيضا بمعني العدول، وقيل: التحقيق، أنّه إن[١٥٧] عرّف أنّهما[١٥٨] متمانعان لذاتهما فلا نقيض،[١٥٩] وإن بأنّهما متنافيان لذاتهما الذي هو حاصل ما اشتهر أنّ نقيض كلّ شيء رفعه، إمّا في التحقيق[١٦٠] والانتفاء كما في القضايا أو في المفهوم بأن يكون كلّ واحد منهما أشدّ بعدًا من

---

[١٥٠] س: في الموجبة.

[١٥١] س م: للسالبة.

[١٥٢] س: المحمول.

[١٥٣] م – كذلك.

[١٥٤] س – موجبة؛ م: فالنسبة موجبة لكثرة.

[١٥٥] س م: لا يسعه.

[١٥٦] س م: كثير.

[١٥٧] س: إذا.

[١٥٨] س: بأنّهما.

[١٥٩] س – نقيض.

[١٦٠] م: التحقق.

الآخر فلها نقائض أيضا. ومن هنا[١٦١] جوّز ارتفاعهما فيها[١٦٢] بخلاف القضايا؛ فالقول باتّحاد نقائضهما في الحقيقة ليس بتحقيق.[١٦٣]

ثمّ النقيض لا يتمّ بمجرّد الرفع؛ بل بشرط كونه مفهوما يمكن حمله مواطأة لئلّا يلزم عدم تفرّع الأمور المبنيّة عليها من القياسات والعكوس: «فلا إنسان ليس نقيضا للإنسان؛ بل ما ليس بإنسان الذي» بمعني هذا المفهوم.

[العكس]

العكس: هو تبديل كلّ من عنوان طرفي القضيّة إلى الآخر /[١٢و] على وجه يبقي صدق الأصل فيلزم[١٦٤] بقاء الكيف أيضا، أو القضيّة المتحصّلة بهذا التبديل وهو المراد ههنا. فعكس الموجبة الكليّة موجبة جزئيّة، والسالبة الكليّة مثلها كالموجبة الجزئيّة مثلها.

وأمّا السالبة الجزئيّة لعدم بقاء الصدق عند عموم الموضوع فلا عكس لها كليّا، هذا إنّما هو بعدم ملاحظة الجهة، أو باعتبار الأكثريّة والكثرة، وإلّا فالموجبتان الممكنتان لا تنعكسان كالسوالب السبع الكليّة التي أخصّها الوقتيّة. والسالبة الجزئيّة تنعكس إلى سالبة جزئيّة إذا كانت إحدى الخاصّتين.

ومنه عكس النقيض: هو تبديل كلّ من نقيض طرفي القضيّة إلى الآخر مع بقاء الكيف والصدق، وتفصيل العكوس فيه كما في المستوي، إلّا أنّ حكم الموجبات كالسوالب. فالموجبة الكليّة تنعكس مثلها، والجزئيّة لا تنعكس، وبالعكس فالسالبة ولو جزئيّة تنعكس سالبة جزئية. وأريد بنقيض الطرف ما هو بمعني السلب، لا العدول لدفع ما أورده المتأخرون عليهم، هذا هو المستعمل في العلوم، وعندهم: هو جعل نقيض[١٦٥] الجزء الثاني من الأصل أوّلا، وعين الجزء الأوّل ثانيا مع المخالفة في الكيف، فنقيض «كلّ إنسان حيوان لا شيء ممّا ليس حيوانا بإنسان».

---

[١٦١] س م: ههنا.

[١٦٢] س: فيهما.

[١٦٣] س: بتحقق.

[١٦٤] س: فيلزمه؛ م: فلزمه.

[١٦٥] س: نقيضه.

وأمّا في الشرطيّة: /[١٢ظ] إن كان الحكم فيها بالاتصال والانفصال[١٦٦] لملاحظة علاقة فلزوميّة، أو عناديّة، أو لا لملاحظتها فاتفاقيّة. ثمّ العناد إن كان[١٦٧] في الصدق فقط فمانعة الجمع، أو في الكذب فقط فالخلوّ، أو فيهما معا فحقيقيّة. وقد تتركّب من أكثر من جزئين نحو: «إمّا أن يكون الكلمة اسما، أو فعلا، أو حرفا»؛ لكنّ التحقيق[١٦٨] فيها عدم كونها منفصلة واحدة. ثمّ الحكم في الشرطيّة بالاتصال والانفصال[١٦٩] إن على جميع تقادير المقدّم فكليّة، أو بعض مطلق فجزئيّة، أو معيّن فشخصيّة، وإلّا فمهملة.

وقد يظنّ كون هذه الأقسام بحسب الأجزاء، فالكليّة مثلا: «إن كان كلّ إنسان حيوانا فكلّ كاتب حيوان» وليس كذلك؛ لأنّ الكليّة والجزئيّة ليستا بحسب الأطراف؛ بل بحسب الحكم كما في الحمليّة. فتركيبها[١٧٠] إمّا من حمليّتين، أو متصلتين، أو منفصلتين، أو حملية ومتصلة، أو حملية ومنفصلة، أو متصلة ومنفصلة.

وكلّ من الثلاثة الأخيرة لانقسامه على قسمين: باعتبار ما كان مقدّما في احديهما يكون تاليا في الأخرى يكون الأقسام تسعة؛ لكن لعدم التأثير في الاختلاف في المنفصلات تبقي ستة نحو: «كلّما كان الشيء إنسانا فهو حيوان فكلّما لم يكن حيوانا لم يكن إنسانا». وصدق الشرطيّة لا يتوقّف على صدق أطرافها؛ لكن يختصّ بالجدليّات.

---

[١٦٦] س: أو الانفصال.

[١٦٧] م – كان.

[١٦٨] س: التحقق.

[١٦٩] م: أو الانفصال.

[١٧٠] س م: وتركيبها.

/[١٣و] **الفصل الثاني**

في الأدلّة

هـو: قضـايا يحصـل عنـه قضـيّة أخـرى، وحيـث اعتبـر بالحصـول اللـزوم بيّنـا، أو غيـر بـيّن، أو غيـر اللـزوم كمـا هـو المتبـادر يتنـاول جميـع الصـناعات الخمـس،[١٧١] وأيضـا الاسـتقراء والتمثيـل،[١٧٢] وحيث خصّ باللزوم الذاتي يختصّ بالبرهان منها.

وعنـد الأصـوليين: هـو مـا يمكـن التوصّـل بصـحيح النظـر فيـه إلـى مطلـوب خبـريّ، وحيـث أريـد مـن النظـر فـي نفسـه أو فـي أحوالـه[١٧٣] وصـفاته يشـمل[١٧٤] علـى مشـهورهم الـذي هـو المفـرد، وتحقـيقهم الـذي هـو المنقسـم إليـه وإلـى المركّـب مـن المقـدّمات المترتّبـة بشـرط عـروض الهيئـة، وإلى المتفرّقة.

فالتركيـب لازم فـي الجميـع؛ لكـن بكونـه شـرطا فـي المشـهوري، وعامّـا فـي التحقيقـي، ثـمّ هو ثلاثة؛

لأنّـه إمّـا بـالكليّ علـى الجزئـيّ كمـا يسـتدلّ بـالحيوان علـى الإنسـان، ويـدخل فيـه مـا هـو استدلال بأحد المتساويين على الآخر ظاهرا وهو القياس وهو العمدة.

وإمّـا بـالجزئيّ علـى الكلـيّ وهـو الاسـتقراء فهـو اثبـات الحكـم الكلـيّ لثبوتـه فـي جزئيّاتـه، إمّـا كلّهـا فيسـمّي[١٧٥] اسـتقراءً تامّـا وقياسـا مُقَسَّـمًا نحـو: «كـلّ جسـم ذو وضـع»؛ لأنّ الجسـم إمّـا بسـيط أو مركّـب، وكـلّ منهمـا ذو وضـع فيفيـد اليقـين؛ ومـن ثمّـه[١٧٦] يقـال بـدخول هـذا القسـم فـي القيـاس، أو أكثرهـا فناقصـا /[١٣ظ] فإنّمـا يفيـد الظـنّ نحـو: «كـلّ حيـوان يحـرّك فكّـه الأسـفل عنـد المضـغ»؛ لأنّ

---

[١٧١] في نسخة م جملة «كما هو المتبادر» بعد «يتناول جميع الصناعات الخمس»، أي: فيها تقديم وتأخير.

[١٧٢] م – وأيضا الاستقراء والتمثيل.

[١٧٣] م: أو أحواله.

[١٧٤] س م: ليشمل.

[١٧٥] س: ويسمّي.

[١٧٦] س: ومن ثمّ.

الفرس وغيره كذلك. لعلّ من هذه القبيل ما يسمّي تصوير البرهان الكليّ في المثال الجزئيّ، وهو الذي يوجد الحكم في جزئيّ يمكن أجزائه في جميع الجزئيّات.

وإمّا بالجزئيّ على الجزئيّ الآخر وهو التمثيل وهو المسمّى بالقياس الفقهيّ، فهو الحكم على الجزئيّ بمثل ما في جزئيّ آخر يوافقه في معنى جامع. فله **أركان أربعة**؛ لأنّ المشبّه يسمّي فرعا، والمشبّه به أصلا، والجامع علّة، وما فيه التشبيه حكما. وهذا أيضا إنّما يفيد الظنّ لعدم لزوم الاشتراك في جميع المعاني[١٧٧] من اشتراكهما في معني واحد.

وأمّا الذي علم قطعا كون علّته مؤثرا في الأصل كما في قطعيات المجرّبات فبعد تسليم قطعيّته أيضا في الفرع، فداخل في القياس أيضا لدخول ذلك الفرع والأصل تحت ذلك العلّة، وهو حجّة في العقليات والشرعيات سوي الصفات والأفعال، وكذا اللغات خلافا لبعض وإن نفاها بعضهم مطلقا، وبعضهم في الشرعيّات فقط؛ ومن ثمّه يقال: قياس الغائب على الشاهد، وكذا العكس من الطرق الضعيفة. فههنا طرق ضعيفة؛ بل فاسدة قد[١٧٨] يحتجّ بها.

منها: قولهم ما لا دليل عليه يجب نفيه، ردّ بإيجابه الجزم عند عدم دليل /[١٤و] الطرفين.

ومنها: التمسّك بالأدلّة النقليّة في المباحث العقليّة التي يطلب بها اليقين، وجهه[١٧٩] ظاهر.

ومنها: التقليد وهو اتباع من لم يدلّ الدليل على وجوب اتباعه كالمجتهدين، وردّ بما سبق.

ومنها عدم القائل بالفصل،[١٨٠] قال في **التلويح**[١٨١] وغيره[١٨٢] بعدم وقوع الاتفاق على قبوله؛ بل يختصّ بالجدليّ للإلزام، ووجهه أيضا ظاهر. هذا في العقلية.

---

[١٧٧] م: في جميع الوجوه.

[١٧٨] م – قد.

[١٧٩] م: وجه الضعف.

[١٨٠] س: بالفعل.

[١٨١] **التلويح على التوضيح** للعلّامة التفتازاني.

[١٨٢] م – وغيره.

وأمّا في النقليّة فكثيرة أيضا؛ لكن أشهرها المفهوم[١٨٣] المخالفة الذي هو أن يثبت للمسكوت عنه حكم مخالف لحكم المذكور، وله أنواع كثيرة:

ومنه: مفهوم اللقب اسما أو علما نحو: «زيد موجود».

ومنه: الصفة نحو: «سائمة الغنم، وليّ الواجد». وأدخل في هذا النوع كلّ ما يكون قيدا في الذات كظرف الزمان نحو: ﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ﴾ [البقرة ١٩٧/٢]، والمكان نحو: ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ﴾ [البقرة ١٩٨/٢]، والحال نحو: ﴿وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ﴾ [البقرة ١٨٧/٢] وغيرها.

ومنه: الشرط؛ لأنّ[١٨٤] عدم الشرط يوجب عدم المشروط.

ومنه: الغاية نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِن بَعْدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾ [البقرة ٢٣٠/٢].

ومنه: الاستثناء «فإنّ لا فاضل إلّا زيد» يدلّ على كون زيد فاضلا.

ومنه: "إنّما" نحو: «إنّما الأعمال بالنيّات»[١٨٥] فإنّه يفهم منه عدم صحّة العمل بلا نيّة.

ومنه: العدد نحو: قوله /[١٤ظ] تعالى: ﴿طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾ [النساء ٣/٤].

ومنه: الحصر مثل: «العالم زيد، والكرم في العرب»، هذا وإن لم يؤثر في الدليل عندنا غير إيراث الشبهة، إلّا أنّه معتبر في الروايات كمفهوم التصنيف، وكذا المعاملات عند بعض علمائنا وهي مكالمة الناس، والعقوبات كدرء العقوبة. هذا البحث هنا عرضيّ فتمامه يطلب من محلّه.

---

[١٨٣] س: بالمفهوم.

[١٨٤] م: أنّ.

[١٨٥] لروايات الحديث المختلفة انظر: **صحيح البخاري**، بدء الوحي ١؛ **صحيح مسلم**، كتاب الإمارة ٤٥؛ **سنن أبي داود**، كتاب الطلاق ١١؛ **سنن ابن ماجه**، كتاب الزهد ٢٦.

الفصل الثالث

في موادّ الأقيسة

اعلم أوّلا: الدليل إمّا عقليّ، أو نقليّ بأن يكون جميع مقدّماته بالسماع نحو: «تارك المأمور به عاصٍ» كقوله[١٨٦] تعالى:[١٨٧]﴿أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي﴾ [طه ٩٣/١٦]، «وكلّ عاصٍ مستحقّ للنار» لقوله تعالى: ﴿وَمَن يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ﴾ [الجن ٢٣/٢٩]، فالمراد بكونها بالسماع بنائها عليه. والظاهر فيه ما ذكر الأستاذ المحقّق في نظائره كأن يقال: «تارك المأمور به شيء ورد في حقّه ﴿أَفَعَصَيْتَ﴾[١٨٨] وكلّ كذا فهو عاصٍ».

وقيل: أو مركّب منهما إن[١٨٩] بعضها بالعقل وبعضها بالنقل نحو: «الوضوء عمل وكلّ عمل بالنيّة» لقوله عليه السلام: «إنّما الأعمال بالنيّات».[١٩٠] واختلف في جواز إفادته القطع أو لا، والحقّ جواز

ثمّ العقليّ:[١٩١] إمّا أن يكون المقدّمات والاستلزام قطعيّة، وهو البرهان أو لا، فإن كانت مسلّمة أو مشهورة مطلقا فجدل، وإن مقبولة أو مظنونة فإمارة وخطابة، وإن مخيّلة فشعر، وإن وهميّة /[١٥و] مشابهة بالأوليّات، أو المشهورات فمغالطة.

[البرهان]

وأمّا البرهان فستّة:

---

[١٨٦] م: لقوله.

[١٨٧] س – كقوله تعالى.

[١٨٨] انظر إلى السابق.

[١٨٩] س + يكون.

[١٩٠] انظر إلى السابق.

[١٩١] م: ثمّ العقليّة.

الأوّل[١٩٢] **الأوليّات:** ما يحكم العقل بمجرّد ملاحظة الطرفين سواء بدهيّين،[١٩٣] أو كسبيّين، أو مختلفين،[١٩٤] شخصيّة «كعلم الإنسان بأنّه موجود»، أو كليّة "كعلمه" بأنّ النقيضين[١٩٥] يصدق أحدهما.

الثاني[١٩٦] **قضايا:**[١٩٧] قياساتها معها قضايا يكون تصوّرات أطرافها ملزومة لقياس يوجب الحكم[١٩٨] بينهما نحو:[١٩٩] «الأربعة زوج»؛ لأنّها منقسمة بمتساويين. وقد تدرج في الأوليّات فتكون بديهيّة، وقيل: لكونها مستفادة من القياس نظريّة.

الثالث المشاهدات: ما يحكم العقل بمجرّد الحسّ إما ظاهر كما بالحواسّ الظاهرة نحو: «الشمس موجودة ومضيئة»، ويسمّي محسوسات، وإمّا باطن كما بالحواس الباطنة، وهي التي نجدها بنفوسنا أو بآلاتها الباطنة الخمسة:[٢٠٠] كالحكم «بأنّ لنا لذّة وأنّ لنا خوفا وغضبا» ويسمّي وجدانيّات. والقضايا فيه شخصيّة ونحو: «كلّ نار حارّة» مستفادة من إحساس جزئيّاته[٢٠١] الكثيرة مع الوقوف[٢٠٢] على العلّة، وبعد الاتّفاق في اشتراك حصول الطرفين في هذين القسمين العقلاء والبهائم اختلف في حصول الحكم في أنّه هل يشتركان فيه أيضا كما مال إليه الشريف، أو في الثاني[٢٠٣] /[١٥ظ] فقط كما مال إليه عضد،[٢٠٤] أو لا اشتراك أصلا؛ بل

---

[١٩٢] س – الأوّل.

[١٩٣] س: بديهيتين.

[١٩٤] م: أو مختلفتين.

[١٩٥] م: نقيضين.

[١٩٦] س: والثاني.

[١٩٧] م: القضايا.

[١٩٨] م: الحكمة.

[١٩٩] س: كالأربعة.

[٢٠٠] م – كما بالحواس الباطنة، وهي التي نجدها بنفوسنا أو بآلاتها الباطنة الخمسة.

[٢٠١] س: جزئيات.

[٢٠٢] س: الوقوع.

[٢٠٣] م: في الثاني.

[٢٠٤] م: العضد. | عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار، أبو الفضل، عضد الدين الإيجي [ت. ؟-٧٥٦هـ/؟-١٣٥٥م]. هو عالم بالأصول والمعاني والعربية. له: **المواقف**، و **شرح المختصر**، و **المدخل في علم المعاني والبيان والبديع**. انظر: **الأعلام** للزركلي، ٢٩٥/٣.

هـو مخـتصّ للعقـلاء كمـا مـال إليـه الـبعض. والمفهـوم مـن كـلام الشـريف أنّ عـدم العقـل لا ينـافي الحكم الجزئيّ والتصوّر الكليّ فليتأمّل.

الرابـع المجرّبـات: مـا يحكـم بـه العقـل بواسـطة الحـسّ مـع التكـرار. وشـرطه أن يكـون لـه قيـاس إجمـاليّ هـو أنّ مـا تكـرّر[٢٠٥] علـى نهـج واحـد دائمـا أو أكثـر لا بـدّ لـه مـن سـبب، ولا يضـرّه عـدم معلوميّتـه نحـو: «السـقمونيّات مسـهل». فـالحكم فبـه محتـاج إلـى عـادة مـن غيـر علاقـة عقليّـة خاصّـة كحكم الطبيب «بإسهال المسهلات»، أو عامّة كحكم العامّة بأنّ «الخمر مسكر».

الخـامس الحدسـيّات: قضـايا مبـدئ الحكـم بهـا حـدس قـويّ يـزول معـه الشـكّ نحـو: «نـور القمـر مسـتفاد مـن الشـمس». وشُـرِطَ[٢٠٦] لـه أيضـا القيـاس الخفـيّ بتكـرار المشـاهدة، وقـد لا يشـترط التكـرار كمـا وقـع مـن الـرازي،[٢٠٧] هـذا مـع كونـه ممّـا أجمـع عليـه المنطقيّـون، وعـدّه علّامـة العضـد مـن القطعيّـات فـي **المواقـف**،[٢٠٨] عـدّه فـي **شـرح المختصـر**[٢٠٩] مـن الظنّيـات الصـرفة، فكـأنّ لـه قسـم ظنّي، كما يجوّز العقل نقيضها في هذا المثال تدبّر.

السـادس المتـواترات: مـا يحصـل بمجـرّد كثـرة المخبـرين بحيـث يسـتحيل تـوافقهم علـى الكذب، فخبر قوم يستحيل كذبه بقرينة خارجيّة خارج.

وأمّـا اشـتراط القيـاس الخفـيّ فاضـطرب /[١٦و] فيـه قـول المحقّـق الشـريف فـي **حاشـية المختصـر**[٢١٠] و**شـرح المواقـف**[٢١١] فـلا بـدّ مـن تأمّـل. ويشـترط اسـتناده إلـى المشـاهدة وإلّا لكـان مـن الأوليّـات، وكونـه ممكنـا وإلّا فـلا يحصـل علـم وإن أخبـر أهـل العـالم، فقضـاياه شخصـيّة؛ فلـذلك[٢١٢]

---

[٢٠٥] س: ما يتكرر.

[٢٠٦] م: والشرط.

[٢٠٧] محمد (أو محمود) بن محمد الرازي أبو عبد الله [ت. ٦٩٤-٧٦٦هـ/١٢٩٥-١٣٦٥م]. عالم بالحكمة والمنطق، كان معروفا بـ«قطب الدين». له: **المحاكمات**، و **تحرير القواعد المنطقية في شرح الشمسية**، و **لوامع الأسرار في شرح مطالع الأنوار**. انظر: **الأعلام** للزركلي، ٣٨/٧..

[٢٠٨] لعضد الدين الإيجي.

[٢٠٩] لعضد الدين الإيجي.

[٢١٠] للسيّد الشريف الجرجاني.

[٢١١] للسيّد الشريف الجرجاني.

[٢١٢] س: فكذلك.

لا يقع في العلوم بالذات كالمحسوسات. والحقّ أنّ الحاصل به يقينيّ وضروريّ،[٢١٣] وقيل: استدلاليّ، وقيل: ليس بيقينيّ؛ بل[٢١٤] ظنّي.

والأصحّ أنّه لا يشترط فيه عدد معيّن نحو: «خمسة، أو اثنان،[٢١٥] أو اثني[٢١٦] عشر، أو عشرين، أو أربعين، أو سبعين» على ما قيل؛ لكن التحقيق أنّ كلّا من الإحساس والتجربة والتواتر قد يكون كلاما يفيد القطع، وقد يكون ناقصا يفيد الظنّ فقط، هذا هو المشهور.

وأمّا الوهميّات في المحسوسات نحو: «كلّ جسم في جهة» كما في **المواقف** فلعلّه داخل في الوجدانيّات بناء على ما ذكروا في إثبات الحواسّ الباطنة أنّ المدرك فيها هو الوهم.

والمناقشة على الحصر بالعاديات ليس بشيء لدخولها في الحدسيّات. ثمّ المراد بالحصر ما هو ضروريّ[٢١٧] لدفع الدور والتسلسل لا الكلّ؛ إذ بعض موادّ البرهان قد يكون نظريّا كما في البواقي في الصناعات؛ إذ النظرية لا تنافي الضروريّة.

والعمدة هو الأوليّات، ثمّ الفطريّات.[٢١٨] وأمّا البواقي فلا يكون[٢١٩] حجّة على الغير فلا يقنع[٢٢٠] منكرها /[١٦ظ] إلّا عند مشاركته[٢٢١] في الأمور المقتضية بها؛[٢٢٢] لكن لكون الاطّلاع[٢٢٣] على المشاركة[٢٢٤] في المحسوسات[٢٢٥] أيسر يقينا تُعَدُّ[٢٢٦] على الإطلاق من العمدة، ولكون الاطّلاع على وجدان الغير معني في نفسه صعبا وقع في المشهور أنّ الوجدان لعدم الاشتراك

---

[٢١٣] م: ضروري.

[٢١٤] م – ليس بيقيني؛ بل.

[٢١٥] س – أو اثنان.

[٢١٦] واثني.

[٢١٧] س: الضروري.

[٢١٨] س: النظريات.

[٢١٩] س: فلا تكون.

[٢٢٠] س: فلا يقع.

[٢٢١] س: إلّا إذا شاركه؛ م: مشاركة.

[٢٢٢] م – بها.

[٢٢٣] س: لكونها الاطلاق.

[٢٢٤] س: المشارك.

[٢٢٥] م – في المحسوسات.

[٢٢٦] م: يعدّ.

فيها[٢٢٧] لا يقوم حجّة على الغير. وقد يقال: إنّ هذا نوع منه لا يشترك فيه الغير؛ بل يختصّ بنفسه «كجوعه وعطشه»، والذي يمكن الاشتراك «كخوفه وغضبه» نوع آخر. وقد يجعل هذا استدلاليّا بالآثار.

[الجدل]

وأمّا الجدل فاثنان:

مسلّمات: قضايا تؤخذ من الخصم مسلّمة فيبنى[٢٢٨] عليها كلّ كلامه[٢٢٩] في دفع الآخر حقّة أو باطلة.

ومشهورات: قضايا يحكم العقل بها باعتراف عموم الناس بها، إمّا لمصلحة عامّة نحو: «العدل حسن»، أو لسبب رقّة نحو: «مواساة الفقراء محمودة»، أو حميّة، نحو: «كشف العورة مذمومة»، أو لسبب عادات وشرائع وآداب نحو: «شكر المنعم واجب».

صرّح المحقّق التفتازاني بأنّ بعضها قطعيّة. وأطلق بعضهم عدّها مع المقبولات من اليقينيات، وهو كما يختلف بتفاوت العادات والآداب والصناعات يختلف بتفاوت الرقّة والحميّة وعدمها،[٢٣٠] فلا يحتجّ بها على الغير ما لم يشاركا. والغرض منه إقناع القاصرين عن درجة البرهان، وإلزام الخصم وإفحامه.[٢٣١]

[الخطابة]

وأمّا الخطابة /[١٧و] **فاثنان أيضا:**

---

[٢٢٧] س م: فيه.

[٢٢٨] م: فيتبني.

[٢٢٩] م: كلام.

[٢٣٠] م – وعدمها.

[٢٣١] س: وإفهامه.

المقبولات: قضايا تؤخذ[٢٣٢] عمّن يعتقد فيه الجمهور لأمر سماويّ، أو زهد، أو علم، أو رياضة إلى غير ذلك من الصفات المحمودة كالأقوال المأخوذة من العلماء، بخلافه من الأنبياء فإنّه من النقليّة[٢٣٣] كما في **شرح المواقف** فتأمّل.

والمظنونات:[٢٣٤] قضايا يحكم العقل بسبب الظنّ منه[٢٣٥] ما يحكم بالقرائن نحو: «فلان يطوف بالليل فهو سارق». والغرض منه[٢٣٦] ترغيب الجمهور إلى الخير وتنفيرهم[٢٣٧] من الشرّ.

[الشعر]

وأمّا الشعر:

فهو المخيّلات: قضايا إذا أوردت على النفس تؤثر عجيبا من قبض أو بسط نحو: «الخمر ياقوتة سيّالة والعسل مرّة مهوّعة». والغرض منه انفعال النفس بالترغيب والتنفير.

[المغالطة]

وأمّا المغالطة فاثنان:

الوهميّات: قضايا كاذبة يحكم بها الوهم في غير الحسّيات نحو: «كلّ موجود مشار إليه» ولو لم يدفعها العقل والشرع ليعدّ[٢٣٨] من الأوليّات.

---

[٢٣٢] م: يؤخذ.

[٢٣٣] م: العقليّة.

[٢٣٤] س: المظنونات.

[٢٣٥] س – منه.

[٢٣٦] في هامش «أي من الخطابة». لعلّ الصواب [منها].

[٢٣٧] س: وتنفير.

[٢٣٨] م: لعدّت.

والمشبّهات[٢٣٩] **بغيرها:** قضايا يحكم العقل بها على اعتقاد أنّها أوليّة، أو مشهورة، أو مقبولة، أو مسلّمة لاشتباهها بشيء منها لفظا أو معنى كما ستعرفه. والغرض منه تغليط الخصم ودفعه. وأعظم فائدتها الاجتناب.

ثمّ أنّه كلّما وجد القياس البرهاني يوجد الموادّ من[٢٤٠] اليقيني بدون[٢٤١] العكس لجواز[٢٤٢] كون الاستلزام ظنّيا فيكون أيضا ظنّيا، وكلّما وجد من تلك الغير اليقينيّات يكون القياس غير يقينيّ على حسبه؛ لكن إن ركّب من /[١٧ظ] النوعين.

فالظاهر أنّ أدناه بدون العكس أيضا؛ لكن وقع[٢٤٣] في **شرح المواقف** أنّ الجزئيّات المظنونة المندرجة تحت أصل قطعيّ الحكم يجب اندراجها في ذلك الحكم مثل: «أن يعرف الإنسان أنّ كلّ مسموم يجب اجتنابه، ثمّ يظنّ هذا الطعام مسموم»؛ فإنّ العقل الصريح يوجب اجتنابه.

واعلم:[٢٤٤] أنّ المطلوب إمّا ممّا يجوز ثبوته ونفيه عقلا نحو:[٢٤٥] «جلوس غراب الآن على منارة الإسكندرية» فإثباته بالنقل فقط، أو ممّا يتوقّف عليه النقل فقط مثل: «وجود الصانع» فبالعقل فقط، أو ما عداهما نحو: "الحدوث" فيجوز بأيّهما.

واعلم:[٢٤٦] أنّ المطلوب من البرهان كما يكون قضيّة ضروريّة يكون ممكنة ووجوديّة، فلكلّ نوع مقدّمات يخصّه[٢٤٧] فيستعمل في كلّ باب ما يليق به، ولا يلتفت إلى من يقول المبرهن لا يستعمل إلّا المقدّمات الضرورة، إلّا أن يحمل على كون صدقها ضروريّا واجب القبول وإن ممكنة.

---

[٢٣٩] س م: المشبّهات.

[٢٤٠] س م – من.

[٢٤١] م: دون.

[٢٤٢] م – لجواز.

[٢٤٣] م – وقع.

[٢٤٤] س – واعلم.

[٢٤٥] م: مثل.

[٢٤٦] م – واعلم.

[٢٤٧] س م: تخصّه.

الفصل الرابع

في صورة الأقيسة

وهي: اقترانيّ[٢٤٨] أو استثنائيّ؛[٢٤٩] لأنّه[٢٥٠] إمّا أن لا يذكر النتيجة أو نقيضه فيه بالفعل أو لا: **الأوّل اقترانيّ،[٢٥١] والثاني استثنائيّ.[٢٥٢]**

[القياس الاقتراني]

الأوّل: أقسام ستة[٢٥٣] وأربعة أشكال؛ لأنّ الوسط[٢٥٤] إن محكوما به في الصغرى ومحكوما[٢٥٥] عليه في الكبرى فهو الشكل الأوّل، وإن عكسه فيهما فالرابع، وإن في الكبرى فقط فالثاني، وإن في الصغرى فقط فالثالث.

[أقسام القياس الاقتراني]

القسم الأوّل: ما يتركّب من حمليتين وهو الأصل فيها؛ لأنّ ما عداه قليل الجدوى وكثير الشُعَبِ[٢٥٦] وبَعُدَ أكثره عن الطبع،[٢٥٧] حتى قيل: بعدم يقينية انتاجه، ولذا /[١٨و] لم يذكر[٢٥٨] المتقدمون.

---

[٢٤٨] س: هي اقتراني.

[٢٤٩] س: واستثنائي.

[٢٥٠] م: أنّه.

[٢٥١] م: الاقتراني.

[٢٥٢] م: الاستثنائي.

[٢٥٣] في نسخة س «ستة أقسام»، أي: فيها تقديم وتأخير؛ م: خمسة أقسام.

[٢٥٤] س: الأوسط.

[٢٥٥] م: محكوما.

[٢٥٦] م: التعب.

[٢٥٧] س: عن الطبعي.

[٢٥٨] س: لم يذكره.

اعلـم: أنّ الشـرط المخصـوص لكـلّ نـوع مـذكور فـي فصـله والشـرط[٢٥٩] علـى العمـوم،[٢٦٠] التقريـب، وتكـرّر الوسـط ولـو حكمـا، وكـون المقـدّمات مـن القضـايا المتعارفـة. أمّـا[٢٦١] الأوّل فهـو[٢٦٢] سـوق الـدليل علـى وجـه يسـتلزم المطلـوب فـإذا كـان النتيجـة أو عكسـه عـين المـدّعي أو مسـاويا إيّاهـا أو أخصّ مطلقا. فالتقريب تامّ بخلاف سائر النسب، وأمّا الآخران فسيعرّفان.

[الشكل الأوّل]

أمّـا الشـكل[٢٦٣] **الأوّل**: شـرطه إيجـاب الصـغرى ولـو حكمـا، وقيـل: هـو للخارجيّـات والحقيقيّـات فقـط، وفعليتهـا أيضـا، وقيـل: عنـد اعتبـار مـذهب الفـارابي[٢٦٤] فـي عقـد الوضـع لا يلـزم هـذا الشـرط، وكليّـة الكبـرى، قيـل: قـد[٢٦٥] يكـون شخصـيّة ظـاهرا. فـالمفهوم مـن هـذه الشـرائط[٢٦٦] جواز كون الصغرى أيّة قضيّة كانت؛ ومن ثمّه يقال لا مشاحة في الصغرى.

فإذن له **أربعة ضروب:**[٢٦٧]

الأوّل: مـوجبتين كلّيتـين ينـتج موجبـة كليّـة نحـو: «كـلّ وضـوء عبـادة، وكـلّ عبـادة بنيّـة، فكـلّ وضوء بنيّة».

الثـاني: كليتـين؛ لكـن الكبـرى سـالبة ينـتج[٢٦٨] سـالبة كليّـة:[٢٦٩] «كـلّ وضـوء عبـادة، وكـلّ عبـادة لا تصـحّ بـدون النيّـة، فكـلّ وضـوء لا تصـحّ بـدون النيّـة». قيـل: يجـوز اسـتنتاج الجـزئيّتين أيضـا

---

[٢٥٩] م – والشرط.

[٢٦٠] س: على عموم؛ م: وعلى العموم.

[٢٦١] س: وأمّا؛ م – أمّا.

[٢٦٢] س م: وهو.

[٢٦٣] س م: فالشكل.

[٢٦٤] محمد بن محمد بن طرخان بن أوزلغ، أبو نصر الفارابي [ت. ٢٦٠-٣٣٩هـ/٨٧٤-٩٥٠م]. أكبر فلاسفة المسلمين، كان معروفا بـ«المعلم الثاني». له: **إحصاء العلوم**، و**آراء أهل المدينة الفاضلة**، و**مبادئ الموجودات**. انظر: **الأعلام** للزركلي، ٢٠/٧.

[٢٦٥] س م: وقد.

[٢٦٦] م: الشرطيّة.

[٢٦٧] س: فإنّ الأربعة ضروب.

[٢٦٨] س م – سالبة ينتج.

[٢٦٩] س + نحو.

من هذين الضربين، **أقول:** لكون الكليّة أخصّ مطلقا يستلزم الجزئيّة كما سبق.[٢٧٠] فعلى هذا[٢٧١] يجوز[٢٧٢] استنتاج الجزئيّة[٢٧٣] من الضروب المنتجة للكليّة في بواقي الأشكال.

الثالث: الموجبة الجزئيّة مع الموجبة الكليّة ينتج موجبة جزئيّة:[٢٧٤] /[١٨ظ] «بعض الوضوء عبادة، وكلّ عبادة بنيّة، فبعض الوضوء بنيّة».

الرابع: موجبة جزئيّة مع سالبة كليّة ينتج سالبة جزئيّة:[٢٧٥]«بعض الوضوء عبادة، وكلّ عبادة لا تصحّ بدون النيّة، فبعض الوضوء لا تصحّ بدون النيّة».

ومن خواصّه: إنتاج الموجبة الكليّة والمطالب الأربعة، وكونه أبين الأشكال، وانحصار الإنتاج في نفس الأمر له؛ ولذلك يتوقّف البواقي في الإنتاج على الرجوع إليه وملاحظة ولو إجمالا بحيث لا يقدر العقل على تفسيره،[٢٧٦] وتلخيص العبارة فيه كما في الردّ بالخلف.

ثمّ المراد بحكم الإيجاب السالبة الملحوظة فيها الإيجاب الذي استلزمته؛[٢٧٧] إذ كلّ سالبة مستلزمة للإيجاب. فالسالبة المختصّة[٢٧٨] بعدم تلك الملاحظة لا تصلح الصغرى،[٢٧٩] وتصلح بها فاندفع الإيراد بلزوم ضياع الاشتراط على هذا، وكون الشيء مشروطا بالنقيضين. وظهر أنّ مراد[٢٨٠] من اكتفي بالإيجاب التعميم للمطابقة والالتزام.

---

[٢٧٠] م – كما سبق.

[٢٧١] م + أيضا.

[٢٧٢] م – يجوز.

[٢٧٣] س – كما سبق. فعلى هذا يجوز استنتاج الجزئيّة.

[٢٧٤] س + نحو.

[٢٧٥] س + نحو.

[٢٧٦] س: في تفسيره.

[٢٧٧] م: استلزمه.

[٢٧٨] س: الجزئيّة.

[٢٧٩] س م: صغرى.

[٢٨٠] س: وظهر الأمر أنّ.

وقد قال بعض المحقّقين: الصغرى السالبة مطلقا مع الكبرى السالبة الموضوع ينتج المطالب الأربعة نحو: «لا شيء من (ج ب)،[٢٨١] أو ليس بعضه (ب)،[٢٨٢] وكلّ ما ليس (ب د)[٢٨٣] فكلّ (ج د)[٢٨٤] أو بعضه (د)،[٢٨٥] أو لا شيء ممّا ليس (ب د)،[٢٨٦] فلا شيء من (ج د)،[٢٨٧] أو بعضه ليس (د)».[٢٨٨]

وقيل: اشتراط كليّة الكبرى مختصّ باليقينيّات، فإنّ ما عداها ينتج مع جزئيّتها، لا سيّما عند كونها أكثريّا كالاستقراء الناقص. ومن ثمّه يقال في العرف والشرع: إنّ المفرد يلحق بالأعمّ الأغلب؛ لأنّ ثبوت الأكبر لبعض الأوسط سيّما لأكثره[٢٨٩] /[١٩و] لا جرم يحصّل الظن لثبوت الأكبر للأصغر نحو: «هذا حيوان، وأكثر الحيوان يحرّك فكّه الأسفل» ينتج ظنّا «هذا يحرّك فكّه الأسفل»، وإلّا يلزم أن لا يفيد الاستقراء شيئا، مع أنّهم[٢٩٠] اتّفقوا بإفادة الظنّ؛ ولذا قيل: مثله في التحقيق من قبيل الاستقراء الناقص.

وقيل: إنّ الصغرى السالبة الكليّة مع الكبرى الموجبة الجزئيّة المقصور[٢٩١] على موضوعها محمولها ينتج سالبة كليّة في هذا الشكل نحو: «لا شيء من الحجر بحيوان، وبعض الحيوان هو الصهّال، فلا شيء من الحجر بصهّال». فأبطل[٢٩٢] به انحصار ضروبه إلى الأربعة وشرطيّة الإيجاب والكليّة وتبعيّة النتيجة بأخسّ المتقدّمتين. ولا يخفى أنّه من قبيل خصوص

---

[٢٨١] س – (ج ب).
[٢٨٢] س – (ب).
[٢٨٣] س – (ب د).
[٢٨٤] س – (ج د).
[٢٨٥] س – (د).
[٢٨٦] س – (ب د).
[٢٨٧] س – (ج د).
[٢٨٨] س – (د).
[٢٨٩] س: لأكثرة؛ م: لأكثر.
[٢٩٠] س – أنّهم.
[٢٩١] س: المقصورة.
[٢٩٢] س: وأبطل.

المادّة، ولا ينفعه التقييد بما هو خارج عن مفهوم القضيّة كالقصر كما لا ينفع التساوي[٢٩٣] في انعكاس الموجبة الكليّة كليّا.

ونقل عن الشيخ: أنّ الصورة المذكورة؛ لكن بلا تقييد قصرها ينتج: «بعض الصهّال ليس بحجر». وردّ: أنّه إن قيس إلى نسبة "الحجر إلى الصهال" فشكل رابع، وإلى نسبة "الصهال إلى الحجر" فأوّل غير منتج؛ ولهذا أشير أنّ ما يكون شرطا لإنتاج الأدلّة أنّما هو لكليّته واطّراده، وإلّا فقد ينتج بانتفائه وإن ردّ بمثل ما ذكر. لعلّ الأوفق في هذا المقام أن يقال: إن كان الدليل برهانيّا فيجب رعاية شرائطه، وإلّا فلا إلّا أن يعلم منافيه وإن كان الأولى فيه[٢٩٤] /[١٩ظ] رعايته أيضا.

[الشكل الثاني]

الشكل الثاني: شرطه اختلاف مقدّمتيه بالكيف وكليّة كبراه، وبحسب الجهة **أمران:**

الأوّل:[٢٩٥] إمّا أن يكون الصغرى ضروريّة أو دائمة، أو يكون الكبرى من القضايا الستّ[٢٩٦] المنعكسة السوالب.

الثاني: أنّ الممكنة إن كانت صغرى لا يستعمل إلّا مع الضروريّة المطلقة أو المشروطتين، وإن كبرى لا يستعمل إلّا مع الضروريّة المطلقة.

فضروبه أربعة:

الأوّل: كليّتان والكبرى سالبة والنتيجة سالبة كليّة[٢٩٧] نحو: «كلّ (ج ب)[٢٩٨] ولا شيء من (أ ب) فلا شيء من (ج أ)»[٢٩٩] بيانه بعكس الكبرى وهو ظاهر، أو بالخلف وهو في هذا

---

[٢٩٣] م – التساوي.

[٢٩٤] س – فيه.

[٢٩٥] س م – الأوّل.

[٢٩٦] س: الستة.

[٢٩٧] س – كليّة.

[٢٩٨] س – (ج ب).

[٢٩٩] س – (أ ب) فلا شيء من (ج أ).

الشكل أن يجعل نقيض النتيجة صغرى لكبراه ليحصّل شكلا أوّلا منتجا لمحال لتنافيه بالصغرى، بأن يقال مثلا: لو لم يصدق النتيجة لصدق نقيضه، ولو صدق النقيض[٣٠٠] للزم صدق النقيضين؛ لأنّه مع كبرى القياس الأوّل ينتج نقيض صغراه المفروض صدقها. هكذا: «بعض (ج أ) ولا شيء من (أ ب) فبعض (ج) ليس (ب) وقد كان كلّ (ج ب)». ثمّ أنّه لو لم يكن هذا الفساد من الصغرى، فإمّا من الكبرى أوالصورة، والتاليان منتفيان لكون الأولى مفروض الصدق، والثانية بيّن الإنتاج.

الثاني: كليّتان والصغرى سالبة ينتج سالبة كليّة:[٣٠١] «لا شيء من (ج ب) وكلّ (أ ب) فلا شيء من (ج أ)»، بعكس الصغرى وجعلها كبرى، ثمّ عكس النتيجة، وبالخلف.

الثالث: موجبة جزئيّة صغرى وسالبة كليّة كبرى ينتج سالبة جزئيّة: «بعض (ج ب) ولا شيء من (أ ب) فليس بعض (ج أ)» بعكس /[٢٠و] الكبرى، وبالخلف وبالافتراض.[٣٠٢]

وحاصله هنا[٣٠٣] أن يُحَصَّلَ عقد[٣٠٤] الحمل والوضع في الصغرى كليّا مرتّبا، ويجعل الأولى صغرى لكبرى القياس لينتج[٣٠٥] من أوّل هذا الشكل، ثمّ يجعل عكس الثانية صغرى للنتيجة لينتج من الشكل الأوّل المطلوب. فنقول: «كلّ (د ب) وكلّ (د ج)»، ثمّ نقول: «كلّ (د ب) ولا شيء من (أ ب) ينتج لا شي من (د أ)»،[٣٠٦] ونقول: «بعض (ج د) ولا شيء من (د أ) فبعض (ج) ليس (أ)» والافتراض أبدًا من قياسين من ضرب أجلى هذا الشكل والشكل الأوّل.

الرابع: سالبة جزئيّة صغرى موجبة كليّة كبرى ينتج سالبة جزئيّة: «بعض (ج) ليس (ب) وكلّ (أ ب) فبعض (ج) ليس (أ)» بالخلف فقط. وقد يكون بالافتراض إذا كانت السالبة الجزئيّة مركّبة ليتحقّق وجود الموضوع. وقيل: أو بسيطة غير خارجيّة سواء كانت حقيقيّة أو

---

[٣٠٠] م: ولو لم يصدق النقيض.

[٣٠١] م + نحو.

[٣٠٢] س: والافتراض.

[٣٠٣] س: ههنا.

[٣٠٤] م: عقدي.

[٣٠٥] م: ينتج.

[٣٠٦] س: (د ب).

ذهنيّة؛ لأنّ أفرادها حينئذ موجودة بحسبهما[٣٠٧] ويبيّن[٣٠٨] أيضا بعكس نقيض الكبرى وهو: «كلّ ما ليس (ب) ليس (أ)»؛ لكن يشترط فيه تأويل الصغرى بموجبة سالبة المحمول.

وقيل: لا يعتبر به في الإنتاجات لتغيّر حدود القياس؛ لكن المحقّق الشريف بالجواز بناء على لزومه للأصل ولزوم الرعاية تحكّم، على أنّهم استعملوه في اقترانيّات الشرطيّة.

وقيل: بعدم احتياج شيء من البيانات؛[٣٠٩] لأنّ الأوسط[٣١٠] لمّا ثبت لأحد الطرفين وسلب عن الطرف الآخر يلزم[٣١١] المباينة بين الطرفين والعلم به /[٢٠ظ] ضروريّ.

ثمّ قيل: الجمل الفعليّة بلا تأويل أنّما[٣١٢] تستعمل في هذا الشكل نحو: «ضحك إنسان وما ضحك شيء من الفرس»، والمفهوم من البعض إطلاق التأويل. لعلّ التحقيق أن التأويل لدواعي معنى الحمل فالكلّ فيه مساوٍ، وإلّا فإن أريد الإطلاق فالكلّ مشترك أيضا، وإن وقوعها في كلا المتقدّمتين، فالثالث أيضا كذلك نحو: «ضحك كلّ إنسان وما نهق كلّ إنسان»، إلّا أن يلاحظ تعذّر النتيجة حينئذ بلا تأويل.

[الشكل الثالث]

الشكل الثالث: شرطه إيجاب الصغرى ولو حكما وكليّة إحدى المقدّمتين وفعليّة الصغرى أيضا. ومن خواصّه انحصار نتيجته على الجزئيّة.

فضروبه ستّة:

---

[٣٠٧] م: بحسبها.

[٣٠٨] س: وبيّن.

[٣٠٩] م: البيّنات.

[٣١٠] س: الوسط.

[٣١١] س: بلزوم.

[٣١٢] م: أنّها.

الأوّل: موجبتين كليّتين ينتج موجبة جزئيّة:[٣١٣] «كلّ (ب ج) وكلّ (ب أ) فبعض (ج أ)» بعكس الصغرى، وبالخلف هو في هذا الشكل أن يجعل نقيض النتيجة كبرى وصغرى القياس صغرى[٣١٤] فينتج من الشكل الأوّل نقيض الكبرى.

الثاني: كليّتين والكبرى سالبة ينتج سالبة جزئيّة: «كلّ (ب ج) ولا شيء من (ب أ) فبعض (ج) ليس (أ)»، بعكس[٣١٥] الصغرى،[٣١٦] وبالخلف أيضا، وعدم[٣١٧] إنتاجهما الكليّة لجواز كون الأصغر أعمّ من الأكبر، وامتناع حمل الأخصّ على كلّ أفراد الأعمّ إيجابا أو سلبا فليقس عليه ما سبق.

الثالث: موجبتين والكبرى كليّة ينتج موجبة جزئيّة: «بعض (ب ج) وكلّ (ب أ) فبعض (ج أ)»، بالعكس، والخلف، وبالافتراض[٣١٨] من الصغرى:[٣١٩] «فكلّ (د ب) وكلّ (د ج)»، فتجعل الأولى صغرى لكبرى القياس فينتج من الشكل الأوّل: «كلّ (د أ)»[٣٢٠] نجعله[٣٢١] كبرى للمقدّمة /[٢١و] الثانية ينتج من أوّل هذا الشكل: بعض «(ج أ)» وهو المطلوب.

الرابع: موجبتين والكبرى جزئيّة ينتج موجبة جزئيّة: «كلّ (ب ج)[٣٢٢] وبعض (ب أ) فبعض (ج أ)» بعكس الكبرى[٣٢٣] وجعلها صغرى لصغرى القياس، ثمّ عكس النتيجة، والخلف، وبالافتراض من الكبرى «فكلّ (د ب) وكلّ (د أ)[٣٢٤] ثمّ كلّ (د ب) وكلّ (ب ج) فكلّ (د ج) وكلّ (د أ)[٣٢٥] فبعض (ج أ)».

---

[٣١٣] س + نحو.
[٣١٤] س – صغرى.
[٣١٥] م: إمّا بعكس.
[٣١٦] م – الصغرى.
[٣١٧] م: وبعدم.
[٣١٨] س: والافتراض.
[٣١٩] م: في الصغرى.
[٣٢٠] م – كلّ (ب ج).
[٣٢١] س: تجعل.
[٣٢٢] س: (د ج).
[٣٢٣] م: الصغرى.
[٣٢٤] م: فكلّ (د ل).
[٣٢٥] م: وكلّ (د ل).

الخامس: موجبة جزئيّة صغرى وسالبة كليّة كبرى ينتج سالبة جزئيّة: «بعض (ب ج) ولا شيء من (ب أ) فليس بعض (ج أ)» بعكس الصغرى، والخلف، والافتراض.

السادس: موجبة كليّة صغرى وسالبة جزئيّة كبرى ينتج سالبة جزئيّة: «كلّ (ب ج) وبعض (ب) ليس (أ) فبعض (ج) ليس (أ)»، بالخلف، والافتراض في الكبرى.

وقيل:[٣٢٦] إن كانت مركّبة، وأمّا العكس فالمشهور لا يمكن لعدم انعكاسه وعدم صلاحيته لصغرى الشكل الأوّل أو لتأدّية جزئيّة المقدّمتين فيه؛ لكن قيل: يمكن[٣٢٧] بتأويل الكبرى بموجبة سالبة المحمول، ثمّ يجعل صغرى للصغرى فينتج موجبة جزئيّة سالبة[٣٢٨] المحمول فيعكس وتأوّل بالسالبة.

[الشكل الرابع]

الشكل الرابع: قيل: إنّه بعينه شكل أوّل بناء على أنّ الأوّل كون الوسط محمولا في احدى المقدّمتين وموضوعا في الأخرى مطلقا. وقيل: بناء على قلب المقدّمتين. وقيل: ليس بمعتبر أصلا لكونه بعيدا عن الطبع؛ لكن الحقّ الذي عليه الجمهور شكل برأسه.

فشرطه إيجاب المقدّمتين[٣٢٩] مع كليّة الصغرى،[٣٣٠] أو اختلافهما[٣٣١] بالكيف مع كليّة احديهما.

فضروبه خمسة:

الأوّل: /[٢١ظ] من موجبتين كليّتين ينتج موجبة جزئيّة: «كلّ (ب ج) وكلّ (أ ب) فبعض (ج أ)» بعكس الترتيب، ثمّ عكس[٣٣٢] النتيجة.

---

[٣٢٦] س: قيل.

[٣٢٧] س + عكس الكبرى.

[٣٢٨] س + عكس؛ م + عكس الكبرى.

[٣٢٩] م: للمقدّمتين.

[٣٣٠] س: الكبرى.

[٣٣١] م: واختلافهما.

[٣٣٢] م: ثمّ نعكس.

الثاني:[٣٣٣] من موجبتين والكبرى جزئيّة ينتج موجبة جزئيّة: «كلّ (ب ج) وبعض (أ ب)» بعكس الترتيب كما مرّ.

الثالث:[٣٣٤] من كليّتين والصغرى سالبة[٣٣٥] كليّة: «لا شيء من (ب ج) وكلّ (أ ب) فلا شيء من (ج أ)» بما مرّ أيضا.

الرابع: من كليّتين والصغرى موجبة ينتج سالبة جزئيّة: «كلّ (ب ج) ولا شيء من (أ ب) فبعض (ج) ليس (أ)» بعكس المقدّمتين.

الخامس: من موجبة جزئيّة صغرى وسالبة كليّة كبرى ينتج سالبة جزئيّة: «بعض (ب ج) ولا شيء من (أ ب) فبعض (ج)) ليس (أ)» بما مرّ آنفا.

والجميع يمكن بالخلف أيضا هو هنا ضمّ نقيض النتيجة إلى احدى المقدّمتين لينتج ما ينعكس إلى نقيض الأخرى، وبالافتراض أيضا يطلب تفصيله من المطوّلات كالضروب الثلاثة الباقية المختلفة فيها.

تتميم: قد يستنتج الشرطيّ من الحمليّ نحو: «كلّ حيوان جسم، وكلّ جسم متحيّز، ينتج كلّما كان كلّ إنسان حيوانا فكلّ إنسان متحيّز»؛ لأنّ الصغرى مستلزم للمقدّم والكبرى للتالي.

[القسم الثاني]

القسم الثاني: من المتّصلتين وذا[٣٣٦] ثلاثة؛ لأنّ الوسط[٣٣٧] إمّا جزء تامّ منهما، أو غير تامّ منهما، أو غير تامّ من احديهما وتامّ من الأخرى.[٣٣٨]

---

[٣٣٣] س: والثاني.

[٣٣٤] س: والثالث.

[٣٣٥] م + ينتج سالبة.

[٣٣٦] س: فذا.

[٣٣٧] س: الأوسط.

[٣٣٨] س: في الأخرى.

فالأوّل: إن كان الوسط تاليا في الصغرى مقدّما في الكبرى[٣٣٩] فالشكل الأوّل،[٣٤٠] وإن بالعكس /[٢٢و] فالرابع، وإن تاليا فيهما فالثاني، وإن مقدّما فيهما فالثالث فهذا كالحمليّات[٣٤١] في جميع الشروط والأحوال.

والثاني: أربعة؛ لأنّ الوسط[٣٤٢] إمّا جزء من مقدّمين،[٣٤٣] أو تاليين،[٣٤٤] أو من مقدّم[٣٤٥] الصغرى وتالي الكبرى، أو بالعكس.

وينعقد الأشكال الأربعة في كلّ قسم بحسب المتشاركين،[٣٤٦] ونتيجة التأليف الحاصل من ذلك المتشاركين مع الطرف الغير المشارك[٣٤٧] من الصغرى أصغر، ومع الغير المشارك[٣٤٨] من الكبرى أكبر. واتّصاله بالأصغر هو النتيجة في جميع الأقسام، والطرف الغير المشارك على أيّ وضع وقع في القياس يقع في النتيجة كذلك. فتكون[٣٤٩] مركّبة من متّصلتين: احديهما: من الطرف الغير المشارك من الصغرى ونتيجة التأليف. وثانيهما: من الغير المشارك من الكبرى ومن نتيجة التأليف؛ لكن شُرِطَ[٣٥٠] إيجاب المقدّمة المشاركة التالي، هذا إن اشتمل المتشاركان[٣٥١] على تأليف[٣٥٢] منتج في كلّ شكل، وإلّا فله تفصيل يطلب من محلّه.

---

[٣٣٩] م: مقدّما في الشكل الأوّل.

[٣٤٠] م – فالشكل الأوّل.

[٣٤١] م: كالتاليات.

[٣٤٢] س: الأوسط.

[٣٤٣] س: من المقدّمتين؛ م: من المقدّمين.

[٣٤٤] م: أو التاليين.

[٣٤٥] م: أو مقدّم.

[٣٤٦] م: المشاركين.

[٣٤٧] س: المتشارك.

[٣٤٨] س: المتشارك.

[٣٤٩] س م: فيكون.

[٣٥٠] س م: بشرط.

[٣٥١] س: المشاركان؛ المتشاركات.

[٣٥٢] س: التأليف.

مثـال الأوّل: «كلّمـا كـان كـلّ (ج ب) فـ(د هـ) فكلّمـا[٣٥٣] كـان كـلّ (ب أ) فـ(و ز)) ينـتج كلّما كان كلّ (ج أ) فـ(د هـ) فكلّما كان كلّ (ج أ) فـ(و ز)».

والثـاني: «كلّمـا كـان (د هـ) فكـلّ (ج ب) وكلّمـا كـان (و ز) فكـلّ (ب أ)[٣٥٤] ينـتج كلّمـا كـان (د هـ) فـ(ج أ) فإذا كان (و ز) فـ(ج أ)».

والثالـث: «إذا كـان كـلّ (ج ب) فـ(د هـ) وإذا كـان (و ز) فـ(ب أ) ينـتج إذا كـان كـلّ (ج أ) فـ(د هـ) فيكون إذا كان (و ز) فـ(ج أ)».

والرابـع: «إذا كـان (د هـ) فكـلّ (ج ب) وإذا كـان كـلّ (ب أ) فـ(و ز)[٣٥٥] ينـتج إذا كـان (د هـ) فـ(ج أ) /[٢٢ظ] فيكون (إذا كان (ج أ) فـ(و ز)».[٣٥٦]

والثالـث لا بـدّ فيـه أن يكـون أحـد طرفـي احـدى المتّصـلتين شـرطيّة، وهـي والمقدّمـة[٣٥٧] الأخـرى يتشـاركان[٣٥٨] فـي أحـد طرفيهمـا. وتلـك الشـرطيّة إمّـا متّصـلة، أو منفصـلة، وعلـى التقـديرين إمّا أن يكون مقدّم الصغرى، أو تاليها، أو مقدّم الكبرى، أو تاليها.

فهـذه ثمانيـة أقسـام: وينعقـد الأشـكال الأربعـة فـي كـلّ قسـم، نحـو: «كلّمـا كـان (ج د) فكلّمـا كـان (أ ب) فـ(و ز) وكلّمـا كـان (و ز) فـ(ط هـ)[٣٥٩] ينـتج كلّمـا كـان (ج ب)[٣٦٠] فكلّمـا كـان (أ ب) فـ(ط هـ)».[٣٦١] وحكمه حكم المؤلَّف من الحمليّة والمتّصلة في شرائط الإنتاج وعدد الضروب.

---

[٣٥٣] س م: وكلّما.

[٣٥٤] س – فكلّ (ب أ).

[٣٥٥] س: فـ(د ز).

[٣٥٦] س: فـ(د ز).

[٣٥٧] س: وهي المقدّمة.

[٣٥٨] س: يشاركان.

[٣٥٩] س م: فـ(د هـ).

[٣٦٠] س م: (ج د).

[٣٦١] س م: فـ(د هـ).

[القسم الثالث]

القسم الثالث: من المنفصلتين هو ثلاثة أيضا؛ لأنّ الوسط إمّا جزء تامّ منهما، أو غير تامّ منهما، أو تامّ من احديهما غير تامّ من الأخرى.

الأوّل ستّة؛[٣٦٢]

لأنّهما إمّا حقيقتان، أو حقيقة مع مانعة الجمع، أو مانعة الخلو، أو مانعتا الجمع، أو مانعتا[٣٦٣] الخلو، أو مانعة الجمع والخلو؛ ولعدم تمايز الأوضاع والحدود هنا لا يتمايز الأشكال.

فالأوّل: إن كانتا موجبتين كليّتين أنتجتا[٣٦٤] متّصلتين؛ لأنّ كلّا منهما مستلزم نقيض الوسط المستلزم للآخر، وسالبتين مانعة الجمع من الطرفين ومانعتي[٣٦٥] الخلو وحقيقتين، نحو: «دائما إمّا الشمس طالعة أو الكواكب ظاهرة، ودائما إمّا الكواكب ظاهرة أو النهار موجود،[٣٦٦] فكلّما كانت الشمس[٣٦٧] طالعة فالنهار موجود، وكلّما كان النهار موجودا فالشمس طالعة». /[٢٣و] وإن كانت احديهما جزئيّة فمتّصلتين جزئيّتين، مقدّم احديهما طرف الجزئيّة، وتاليها الكليّة والأخرى عكس الأولى. وإن كانتا[٣٦٨] جزئيّتين فلا إنتاج، وإن سالبتين فلا إنتاج أيضا. وإن احديهما سالبة أنتج احدى متّصلتين سالبتين جزئيّتين لا على التعيين نحو: «الاثنان إمّا فرد، أو زوج، وليس البتّة إمّا زوج، أو لا فرد، فليس إن كان الاثنان فردا فليس بفرد».

والثاني، والثالث: إن موجبتين كليّتين لزم متّصلة كليّة، مقدّمها من مانعة الجمع[٣٦٩] وتاليها من الحقيقة في الأوّل، ومقدّمها من الحقيقة وتاليها من مانعة الخلو في الثاني. وإن كانت إحدي المقدّمتين الموجبتين جزئيّة فالنتيجة متّصلة جزئيّة من الطرفين كيف كان مقدّمها، إلّا أنّ

---

[٣٦٢] س: والأوّل.

[٣٦٣] م: أو مانعة.

[٣٦٤] س + موجبتين.

[٣٦٥] س: ومانعة.

[٣٦٦] س + فالشمس طالعة.

[٣٦٧] س: وإن كانت الشمس.

[٣٦٨] س م – كانتا.

[٣٦٩] س م: مقدّمها من غير الحقيقة.

الحقيقة مع مانعة الجمع الكليّة لا يلزم منه بالذات إلّا متّصلة جزئيّة[٣٧٠] من نقيض الطرفين.[٣٧١] وإن كانت سالبة فهي إن حقيقة لا ينتج، وإن مانعة الجمع أو الخلو فمتّصلة سالبة جزئيّة مقدّمها من مانعة الجمع في الأوّل، ومن الحقيقة في الثاني نحو: «ليس البتّة إمّا أن يكون (أ ب) أو (ج د)» مانعة الجمع، «ودائما إمّا أن يكون (ج د) أو (هـ ز) فقد[٣٧٢] لا يكون إذا كان (أ ب) فـ(هـ ز)».

والرابع، والخامس: إن[٣٧٣] موجبتين كلّيّتين،[٣٧٤] أو احديهما كليّة[٣٧٥] فمتّصلة موجبة جزئيّة من الطرفين في الثاني،[٣٧٦] ومن نقيض الطرفين /[٢٣ظ] في الأوّل،[٣٧٧] نحو: «دائما إمّا أن يكون هذا الشيء[٣٧٨] لا حيوانا أو لا شجرا، أو دائما إمّا أن يكون لا شجرا أو لا حجرا فقد يكون إذا كان هذا لا حيوانا فلا حجر».[٣٧٩] وإن كانت احديهما[٣٨٠] سالبة فسالبة جزئيّة من الطرفين، مقدّمها من الموجبة في الثاني،[٣٨١] ومن السالبة في الأوّل[٣٨٢] نحو: «دائما إمّا (أ ب) أو (ج د) وليس البتّة إمّا (ج د)[٣٨٣] أو (هـ ز)» مانعتي الخلو، «فقد لا يكون إذا كان (أ ب فـ(هـ ز)» أو مانعتي الجمع، «فقد لا يكون إذا كان (هـ ز) فـ(أ ب)».

والسادس: إن كانتا موجبتين كليّتين فمتّصلة كليّة من الطرفين مقدّمها من مانعة الجمع وتاليها من مانعة الخلو، وإن كانت احديهما جزئيّة، فإن مانعة الجمع فمتّصلة جزئيّة من

---

[٣٧٠] س: لزوميّة.

[٣٧١] م – إلّا متّصلة جزئيّة من نقيض الطرفين.

[٣٧٢] م: قد.

[٣٧٣] م – إن.

[٣٧٤] س – كليّتين.

[٣٧٥] م – كليّة.

[٣٧٦] م: في الأوّل.

[٣٧٧] م: في الثاني.

[٣٧٨] م – الشيء.

[٣٧٩] س – فقد يكون إذا كان هذا لا حيوانا فلا حجر؛ م: فحجر.

[٣٨٠] س – احديهما.

[٣٨١] م: في الأوّل.

[٣٨٢] م: في الثاني.

[٣٨٣] س – وليس البتّة إمّا (ج د).

الطـرفين، وإن مانعـة الخلـو فمتّصـلة مـن نقيضـي الطـرفين، وإن كانـت احـديهما سـالبة فـلا ينـتج ككونها سالبتين أو جزئيّتين في جميع الأقسام.

وقـد علـم ممّـا ذكـر أنّـه يشـترط فـي هـذا البـاب إيجـاب احـدي المقـدّمتين، وكليتـه، وكـون السالبة منافية للموجبة.

والثـاني: مـن المنفصـلتين[٣٨٤] لـه أربعـة شـروط:[٣٨٥] إيجـاب المقـدّمتين، وصـدق منـع الخلـو بـالمعني[٣٨٦] الأعـمّ، وكليّـة احـديهما، واشـتمال المتشـاركين[٣٨٧] علـى تـأليف منـتج. والنتيجـة منفصـلة مانعـة الخلـو مـن الجـزء الغيـر المشـارك ومـن نتيجـة[٣٨٨] التـأليف بـين المتشـاركين، وإن لـم يكـن شـيء من طرفي المقدّمتين غير مشارك[٣٨٩] فالنتيجة من نتائج التأليفات.

وهو خمسة:

الأوّل: مشـاركة[٣٩٠] /[٢٤و] جـزء واحـد مـن احـديهما جـزءا واحـدا مـن الأخـرى نحـو: «كـلّ (أ) إمّـا (ب) وإمّـا (ج) وإمّـا كـلّ (ج د) وإمّـا كـلّ (د هـ) ينـتج كـلّ (أ) إمّـا (ب) وإمّـا (د) وإمّـا كـلّ (د هـ)» فهي من الطرفين الغير المتشاركين ونتيجة التأليف.

الثـاني: مشـاركة واحـد مـن احـديهما بـاثنين[٣٩١] مـن الأخـرى نحـو: «كـلّ (أ) إمّـا (ب) وإمّـا (ج) وكـلّ (ج) إمّـا (د) وإمّـا (هـ) فكـلّ (أ) إمّـا (ب) وإمّـا (د) وإمّـا (هـ)» فمـن الغيـر المشـارك ونتيجتـي التأليفين.

---

[٣٨٤] س: من منفصلتين.

[٣٨٥] س – شروط.

[٣٨٦] س – بالمعني.

[٣٨٧] س: المتشاركين.

[٣٨٨] س م: من نتيجة.

[٣٨٩] م: غير متشارك.

[٣٩٠] س: مشارك.

[٣٩١] م: من اثنين.

الثالث: مشاركة واحدٍ واحدًا والآخرِ الآخرَ نحو: «إمّا كلّ (أ ب) وإمّا كلّ (ج د) وإمّا كلّ (ب هـ) وإمّا كلّ (د ز)» ينتج نتيجتين باعتبار المشاركين: احديهما: «إمّا كلّ (أ ب) وإمّا كلّ (ب هـ) وإمّا كلّ (ج ز)». والثانية: «إمّا كلّ (أ هـ)[٣٩٢] وإمّا كلّ[٣٩٣] (ج د)[٣٩٤] وإمّا كلّ (د ز)».[٣٩٥]

الرابع: مشاركة كلّ جزء[٣٩٦] كلّ جزء نحو: «إمّا كلّ (أ ب)[٣٩٧] وإمّا كلّ (ب ج)[٣٩٨] وإمّا كلّ (ج أ)[٣٩٩] وإمّا كلّ (ب د)[٤٠٠] ينتج إمّا بعض (ب ج)[٤٠١] وإمّا كلّ (أ د)[٤٠٢] وإمّا كلّ (ب أ)[٤٠٣] وإمّا بعض (ج د)»[٤٠٤] فمن أربعة أجزاء هي نتائج التأليفات.

الخامس: مشاركة جزء من احديهما كلّا من جزئي الأخرى والجزء الآخر احدى جزئي الأخرى[٤٠٥] فقط نحو: «إمّا كلّ[٤٠٦] (أ ب) وإمّا كلّ (ج د) وإمّا كلّ (د هـ) وإمّا كلّ (د أ)» ينتج نتيجتين: احديهما: «إمّا كلّ (أ ب) وإمّا كلّ (ج هـ) وإمّا كلّ (ج أ)». و**الثانية:** «إمّا بعض (ب د) وإمّا كلّ (ج أ) وإمّا كلّ (د هـ)». فهي[٤٠٧] مركّبة من الجزء الغير المتشارك[٤٠٨] ومن نتيجتي[٤٠٩] التأليفين.

---

[٣٩٢] س – (أ هـ).
[٣٩٣] م: وكلّ.
[٣٩٤] س – (ج د).
[٣٩٥] س – (د ز).
[٣٩٦] س: جزئيّة.
[٣٩٧] س – (أ ب).
[٣٩٨] س – (ب ج).
[٣٩٩] س – (ج أ).
[٤٠٠] س – (ب د).
[٤٠١] س – (ب ج).
[٤٠٢] س – (أ د).
[٤٠٣] س – (ب أ).
[٤٠٤] س – (ج د).
[٤٠٥] م: الآخر.
[٤٠٦] س: إن كلّ.
[٤٠٧] س: فهو.
[٤٠٨] س: المشارك.
[٤٠٩] م: نتيجتين.

ثـمّ أنّ الأشـكال الأربعـة ينعقـد فـي الأقسـام الخمسـة ويتميّـز الصـغرى مـن الكبـرى بحسـب /[٢٤ظ] الجـزئين المتشـاركين. ونقـل عـن الشـيخ: اسـتنتاج الحمليّـة مـن الشـكل الثـاني نحـو: «كـلّ (أ) إمّـا (ب) وإمّـا (ج) ولا شـيء مـن (د) إمّـا (ب) وإمّـا (ج) ينـتج لا شـيء مـن (أ د)». وردّ: بـأنّ إنتاجه ذلك إنّما هو باعتبار إرجاع المنفصلتين إلى الحمليّة الشبيهة للمنفصلة، وإلّا فَتَحَكُّمٌ.

والثالـث: مـن المنفصـلتين يشـترط[٤١٠] كـون أحـد طرفـي احـدي المقـدّمتين شـرطيّة مشـاركة للمنفصـلة الأخـرى فـي جـزء تـامّ. فحكـم هـذا القيـاس حكـم المركّـب مـن المتّصـلة والمنفصـلة إن كانـت الشـرطيّة متّصـلة، والمنفصـلتين إن كانـت منفصـلة. والنتيجـة فيـه منفصـلة مانعـة الخلـو مـن الجزء الغير المشارك ونتيجة التأليف بين تلك الشرطيّة والمنفصلة.

[القسم الرابع]

القسـم الرابـع: مـن الحمليّـة والمتّصـلة والمشـارك للحمليّـة، إمّـا تـال المتّصـلة، أو مقـدّمها،[٤١١] وعلـى التقـديرين[٤١٢] الحمليّـة، إمّـا صـغرى، أو كبـرى. **فهـذه أربعـة؛** إذ الشـركة لـيس إلّا في جزء غير تامّ من المتّصلة. وانعقاد الأشكال الأربعة باعتبار وضع الأوسط.

والأوّل، والثـاني: إن كـان متّصـلتهما موجبـة يشـترط[٤١٣] اشـتمال المتشـاركين علـى تـأليف منـتج مراعـى فيـه كـون الحمليّـة كبـرى فـي الأوّل، وصـغرى فـي الثـاني، وإن سـالبة فالشـرط إنتـاج نتيجـة التـأليف مـع الحمليّـة تـالي السـالبة. والنتيجـة فيهمـا متّصـلة مقـدّمها مقـدّم المتّصـلة، وتاليهـا نتيجة التأليف بين الحمليّة والمتّصلة.

مثـال الأوّل: «إن كـان كـلّ (ج د) فكـلّ (أ ب)[٤١٤] وكـلّ (ب هـ) /[٢٥و] فـإن كـان كـلّ (ج د) فكلّ (أ ه)».

---

[٤١٠] س: يشرط.

[٤١١] م: ومقدّمها.

[٤١٢] س م – وعلى التقديرين.

[٤١٣] م: بشرط.

[٤١٤] س – فكلّ (أ ب).

ومثال[٤١٥] **الثاني:** «كلّ[٤١٦] (هـ ب) وكلّما كان كلّ[٤١٧] (ج د) فكلّ (ب أ) فإن كان كلّ (ج د)[٤١٨] فكلّ (هـ أ)».

والثالث، والرابع: ينعقد الأشكال الأربعة بين المتشاركين فيهما، والنتيجة بينهما متّصلة مقدّمها نتيجة التأليف من الحمليّة صغرى ومقدّم المتّصلة كبرى في الأوّل، أو بالعكس[٤١٩] في الثاني وتاليها تالي المتّصلة. ثمّ المتشاركان إن اشتملا على تأليف منتج فعلا، أو قوّة بأن يكون المتّصلة كليّة ومقدّمها جزئيّ مثلا أنتج مطلقا، وإلّا فيشترط أمران: كليّة المتّصلة واحد الأمرين، إمّا كون الحمليّة مع نتيجة التأليف منتجة لمقدّم المتّصلة الكليّة، وإمّا كون الحمليّة مع كليّة[٤٢٠] عكس نتيجة التأليف منتجة لمقدّمها.

مثال الأوّل من الأوّل: «لا شيء من (ج ب) وكلّما كان بعض (ب) ليس (أ) فـ(و ز) ينتج (كلّما كان كلّ (ج أ) فـ(و ز)».

مثال الثاني من الثاني: «كلّما كان كلّ (ج ب) فـ(و ز) وكلّ (أ ب) ينتج كلّما كان كلّ (ج أ) فـ(و ز)».

[القسم الخامس]

القسم الخامس: من الحمليّة والمنفصلة، وهو قسمان: قياس مقسّم وهو المنتج للحمليّة. فله شرط؛ لكونه مقسّما، وشرط؛ لكونه منتجا.

الأوّل: خمسة: [الأوّل:] اشتراك أجزاء الانفصال في أحد طرفي النتيجة، [والثاني:] واشتراك الحمليّات في الطرف الآخر من النتيجة، [والثالث:] وأن يكون عدد الحمليّات بعدد أجزاء الانفصال، [والرابع:] واتّحاد التأليفات في النتيجة. فيحصل من كلّ حمليّة مع ما

---

[٤١٥] س م – مثال.

[٤١٦] م – وكلّ.

[٤١٧] س – كلّ.

[٤١٨] م – فكلّ (ب أ) فإن كان كلّ (ج د).

[٤١٩] س: وبالعكس.

[٤٢٠] س – كليّة.

تشتركه[٤٢١] من المنفصلة قياس حمليّ منتج للحمليّة المطلوبة، إمّا من شكل واحد نحو: «إمّا أن يكون كلّ /[٢٥ظ] (أ ب) أو كلّ (أ د) أو كلّ (أ هـ) وكلّ[٤٢٢] (ب ج) وكلّ[٤٢٣] (د ج) وكلّ[٤٢٤] (هـ ج) فكلّ (أ ج)»، أو من أشكال متعدّدة نحو: «إمّا أن يكون كلّ (أ ب) أو كلّ (أ د) أو لا شيء من[٤٢٥] (هـ أ)[٤٢٦] ولا شيء من[٤٢٧] (ب ج) ولا شيء من[٤٢٨] (ج د) وكلّ (ج هـ) فلا شيء من (أ ج)».

والخامس: كون الوسط في كلّ قياس مغايرا لوسط الآخر، ثمّ الصغرى إن كانت منفصلة فالأوساط محمولات المنفصلات وموضوعات الحمليّات في الأوّل، والعكس في الرابع، وإن حمليّة[٤٢٩] فبالعكس من ذلك. وأمّا في الثاني فمحمولاتهما فيهما، والثالث موضوعاتهما[٤٣٠] أيضا.

وأمّا شرط إنتاجه فأربعة: [الأوّل:] اشتمال كلّ شكل في كلّ[٤٣١] قسم شرائطه المعتبرة،[٤٣٢] [الثاني:] وصدق الانفصال على مانعة الخلو، [الثالث:] وكون المنفصلة موجبة، [الرابع:] وكونها[٤٣٣] كليّة. وبرهانه أنّ الواقع لا يخلو من أحد أجزاء الانفصال فيصدق مع ما يشاركه من الحمليّات وينتج المطلوب.

---

[٤٢١] س م: يشتركه.
[٤٢٢] س م: أو كلّ.
[٤٢٣] س: أو كلّ.
[٤٢٤] س: أو كلّ.
[٤٢٥] م – من.
[٤٢٦] م: (هـ ج).
[٤٢٧] م – من.
[٤٢٨] من – من.
[٤٢٩] م: إن حمليّة.
[٤٣٠] م: موضوعها منها.
[٤٣١] س – كلّ.
[٤٣٢] م: المعتبر.
[٤٣٣] س م: وكونه.

والثاني:[٤٣٤] غير المقسم فالمنفصلة إن كانت مانعة الخلو فالحمليّات:

إمّا بعدد الانفصال بحيث يتألّف من مشاركة كلّ جزء من الحمليّة بأجزاء من المنفصلة قياس لا يتّحد[٤٣٥] النتيجة. فإن كانت المغايرة في كلّ النتائج فالنتيجة مانعة الخلو من تلك النتائج نحو: «إمّا كلّ (أ ب) أو كلّ (د هـ) وكلّ (ب ج) وكلّ (هـ ط)، فدائما إمّا كلّ (أ ج) أو كلّ (د ط)». وإن كانت في بعضها[٤٣٦] مع الاتّحاد في البعض فجميع المتّحدات[٤٣٧] جزء واحد في النتيجة نحو: «إمّا كلّ (أ ب) أو كلّ (أ ج) أو كلّ (هـ ز) وكلّ (ب ط) وكلّ (ج ط) وكلّ (ز د)، فإمّا كلّ (أ ط) أو كلّ (هـ د)».

أو زائدة على الانفصال، /[٢٦و] فلا أقلّ من مشاركة جزء من الانفصال لحمليتين؛[٤٣٨] فينتج باعتبار مشاركته مع إحدي الحمليّتين نتيجة، وباعتبار مشاركته[٤٣٩] مع الحمليّة الأخرى نتيجة أخرى،[٤٤٠] وباعتبار مشاركتهما معا نتيجة ثالثة، نحو: «إمّا كلّ (أ ب) أو كلّ (أ د) وكلّ (ب ج) ولا شيء من (ب هـ) ولا شيء من[٤٤١] (د ط)»،[٤٤٢] ينتج باعتبار[٤٤٣] الأوّل:[٤٤٤] «إمّا كلّ (أ ج) أو لا شيء من (أ ط)»، وبالثاني: «إمّا لا شيء من (أ هـ) أو لا شيء من (أ ط)»، وبالثالث: «إمّا كلّ (أ ج)[٤٤٥] أو لا شيء من (أ هـ) وإمّا لا شيء من (أ ط)».

أو ناقصة[٤٤٦] وليكن الحمليّة واحدة والمنفصلة ذات جزئين. فإذا كانت المشاركة في جزئين فالنتيجة مانعة الخلو من النتيجتين نحو: «إمّا كلّ (أ ب) أو كلّ (ج ب) وكلّ (ب هـ) فإمّا

---

[٤٣٤] م: في الثاني.

[٤٣٥] م: لا يتحدّد.

[٤٣٦] م – بعضها.

[٤٣٧] م: المتّحداد.

[٤٣٨] س: للحمليتين.

[٤٣٩] س – مع إحدى الحمليّتين نتيجة، وباعتبار مشاركته.

[٤٤٠] م – نتيجة أخرى.

[٤٤١] م – من.

[٤٤٢] م: (د هـ).

[٤٤٣] م: بالاعتبار.

[٤٤٤] م + ينتج.

[٤٤٥] م: (أ ب).

[٤٤٦] س: وناقصة.

كـلّ (أ هـ) أو كـلّ (ج هـ)»، وإلّا فمـن نتيجـة التـأليف ومـن الجـزء الغيـر المشـارك نحـو: «إمّـا كـلّ (أ ب) أو كلّ (أ د) وكلّ (ب هـ) فإمّا (أ هـ) أو (أ د)».

وإن كانـت مانعـة الجمـع فالمشـاركة مـع جزئيّـة أو مـع أحـدهما،[٤٤٧] وأيّـا مـا كـان إمّـا مشـتملة علـى شـرائط إنتاجـه أو لا. وعلـى الثـاني يعتبـر[٤٤٨] كـون نتيجـة التـأليف المفروضـة مـع الحمليّـة منتجـة للطـرف المشـارك مـن المنفصـلة. فنتيجـة القيـاس فيمـا يكـون المشـاركة فـي جـزء مانعـة الجمـع مـن نتيجـة التـأليف ومـن الطـرف الغيـر المشـارك نحـو: «إمّـا لا شـيء مـن (أ ب) أو كـلّ (ج د) وكـلّ (ب هـ) فإمّـا لا شـيء مـن (أ هـ) أو كـلّ (ج د)»، ومـن نتيجتـي[٤٤٩] التـأليفين فيمـا يكـون فـي جـزئين نحـو: «إمّـا[٤٥٠] لا شـيء مـن (أ ب) أو كـلّ[٤٥١] (ج ب) وكـلّ /[٢٦ظ] (ب هـ)، فإمّـا لا شـيء مـن (أ هـ) أو كـلّ[٤٥٢] (ج هـ)». وعلـى الأوّل النتيجـة متّصـلة سـالبة جزئيّـة مقـدّمها نتيجـة التـأليف وتاليهـا الطـرف الآخـر فيمـا يكـون فـي جـزء واحـد نحـو: «دائمـا إمّـا كـلّ (ج ب) وإمّـا (هـ ز) وكـلّ (ب أ) فلـيس كلّمـا كـان كـلّ[٤٥٣] (ج أ) ف(هـ ز)». وبحسـب[٤٥٤] كـلّ مشـاركة متّصـلة سـالبة جزئيّـة فـي مشـاركة الجـزئين، هـذا فـي الموجبـة. وأمّـا فـي السـالبة فحكـم مانعـة الخلـو السـالبة حكـم الجمـع الموجبـة، وبـالعكس؛ لكن النتيجة سالبة.

وإن كانـت حقيقـة موجبـة ينـتج حيـث ينـتج الموجبـة المانعـة الجمـع تلـك النتيجـة بعينهـا،[٤٥٥] وينـتج حيـث ينـتج الموجبـة المانعـة الخلـو تلـك النتيجـة بعينهـا، ثـمّ أنّـه لا فـرق[٤٥٦] بـين كـون الحمليّـة صـغرى أو كبـرى،[٤٥٧] إلّا فـي منفصـلة موضـع أجزائهـا هـو الوسـط ومـورد انفصـالها

---

[٤٤٧] س: احديهما.

[٤٤٨] س: تعبير.

[٤٤٩] س: نتيجتين.

[٤٥٠] س – إمّا.

[٤٥١] س: وكلّ.

[٤٥٢] س: وكلّ.

[٤٥٣] س – كلّ.

[٤٥٤] م: ويجب.

[٤٥٥] س – ينتج حيث ينتج الموجبة المانعة الجمع تلك النتيجة بعينها.

[٤٥٦] م: ثمّ أنّه الفرق.

[٤٥٧] م + هو.

كلّ واحد من ذلك الموضوع وهي كبرى فحينئذ ينتج كالكبرى في الكيف والجنس نحو: «كلّ (ج ب) وكلّ (ب) إمّا (أ) أو[٤٥٨] (هـ) فكلّ (ج) إمّا (أ) أو (هـ)»؛ لكن هذا أشبه بالقياس الحمليّ[٤٥٩] والمنفصلة بالحمليّة.

[القسم السادس]

القسم السادس: من المتّصلة والمنفصلة، وهو ثلاثة:

الأوّل: ما يكون الوسط جزءا[٤٦٠] تامّا منهما؛ فلعدم[٤٦١] امتياز مقدّم المنفصلة عن تاليها لا يعتبر إلّا حال المتّصلة، فحال الوسط لا يعتبر إلّا في المتّصلة، فإذن له أربعة أقسام؛ لأنّ المتّصلة إمّا صغرى، أو كبرى، وعلى التقديرين الوسط إمّا مقدّمها أو تاليها. شرط الجميع بعد كون إحدى المقدّمتين كليّة واحديهما موجبة.[٤٦٢]

إن كانت المتّصلة موجبة يكون الوسط تاليها مع مانعة الجمع ومقدّمها /[٢٧و] مع الخلو، وبالعكس إن المنفصلة سالبة، والنتيجة كالمنفصلة كيفا وجنسا نحو: «كلّما كان (أ ب) فـ(ج د) ودائما إمّا (ج د) أو (هـ ز)» مانعة الجمع، «فإمّا (أ ب) أو (هـ ز)»، ونحو: «أو[٤٦٣] ليس البتّة إمّا (أ ب) أو (هـ ز)، فليس البتّة إمّا (ج د) أو (هـ ز)».

وإن كانت المتّصلة سالبة، فإمّا كون المتّصلة كليّة أو كون[٤٦٤] الوسط مقدّمها مع مانعة الجمع وتاليها مع الخلو. ثمّ المنفصلة إن مانعة[٤٦٥] الخلو الكليّة فمع المتّصلة الكليّة ينتج نتيجتين مانعة الجمع ومانعة الخلو موافقتين للمتّصلة كمّا وكيفا نحو: «ليس البتّة إذا كان (أ ب) فـ(ج د) ودائما إمّا (ج د) أو (هـ ز) فليس البتّة إمّا أن يكون (أ ب) أو (هـ ز)» مانعة جمع أو

---

[٤٥٨] س – إمّا.

[٤٥٩] س – الحمليّ.

[٤٦٠] م – جزءا.

[٤٦١] س: لعدم.

[٤٦٢] س + جزئيّة.

[٤٦٣] س – أو.

[٤٦٤] م: أو يكون.

[٤٦٥] س م: إمّا مانعة.

خلو،[٤٦٦] ومع المتّصلة الجزئيّة ينتج مانعة جمع كذلك نحو: «قد لا يكون إذا كان (أ ب) فـ(ج د) ودائما إمّا (ج د) أو (هـ ز)، فقد لا يكون إمّا (أ ب) أو (هـ ز)»، وإن غير مانعة الخلو الكليّة مطلقا ينتج سالبة جزئيّة الخلو نحو: «قد لا يكون إذا كان (ج د) فـ(أ ب) ودائما إمّا (ج د) أو (هـ ز)» مانعة الجمع، «فقد لا يكون إمّا (أ ب) أو (هـ ز)» مانعة الخلو.

والثاني: ما يكون الوسط جزء غير تامّ منهما وهو ستّة عشر؛ لأنّ المنفصلة إمّا مانعة خلو أو جمع، وعلى التقديرين إمّا موجبة أو سالبة، وعلى الأربعة فالمتّصلة صغرى، أو كبرى، وعلى الثمانية فالوسط مقدّمها أو تاليها. وينعقد الأشكال الأربعة في كلّ منها، وينتج نتيجتين: **احديهما:** متّصلة مركّبة /[٢٧ظ] من الطرف الغير المشارك من المتّصلة ومن منفصلة[٤٦٧] من نتيجة[٤٦٨] التأليف ومن الغير المشارك من المنفصلة. **والأخرى:** منفصلة مركّبة من الطرف الغير المشارك من المنفصلة ومن متّصلة من نتيجة التأليف من المتشاركين ومن الطرف الغير المشارك من المتّصلة.

وشرائط الإنتاج غير خفيّة[٤٦٩] بعد ملاحظة ما سبق نحو: «كلّما كان (أ ب) فـ(ج د) ودائما إمّا كلّ (د هـ) أو كلّ (و ز)» مانعة الخلو ينتج «كلّما كان (أ ب) فدائما إمّا (ج هـ) أو (و ز) ودائما إمّا (و ز) وإمّا كلّما كان (أ ب) فكلّ (ج هـ)». والأمثلة من جميع الأشكال؛ بل من جميع ضروبها غير خافية أيضا.

والثالث: ما يكون تامّا من احديهما[٤٧٠] غير تامّ من الأخرى، ويشترط فيه كون أحد طرفي احدي المقدّمتين شرطيّة ليشترك مع المقدّمة الأخرى في جزء تامّ. والوسط الجزء التامّ إن من المتّصلة.[٤٧١]

---

[٤٦٦] م: و خلو.

[٤٦٧] س: والمنفصلة؛ م: ومنفصلة.

[٤٦٨] س: من النتيجة.

[٤٦٩] س م: خفيّ.

[٤٧٠] س: في احديهما؛ من أحدهما.

[٤٧١] م: إن من المنفصلة.

فحكمه حكم القياس المركّب من الحمليّ والمنفصليّ[٤٧٢] والمتّصلة مكان الحمليّة. فالنتيجة منفصلة من الغير المشارك من المنفصلة ومن نتيجة التأليف نحو: «كلّما كان (أ ب) فـ(ج د) ودائما إمّا كلّما كان (ج د) فـ(و ز) وإمّا (ج ط) ينتج دائما إمّا كلّما كان (أ ب) فـ(و ز)[٤٧٣] أو (ج ط)». وإن من المنفصلة فكالمركّب من الحمليّة والمتّصلة والمنفصلة مكان الحمليّة، فالنتيجة متّصلة من الغير المشارك من المتّصلة ومن نتيجة التأليف نحو: «كلّما كان (أ ب) فإمّا (ج د) أو (هـ ز)» مانعة الجمع، «ودائما إمّا (هـ ز)[٤٧٤] أو (ج ط)» مانعة[٤٧٥] خلو، «فكلّما كان (أ ب) فكلّما كان (ج د) ف(ج ط)».

/[٢٨و] **تذييل:** في استنتاج الحمليّة من الشرطيّات، **وهو ثمانية:**

الأوّل: من المتّصلتين، والشركة في جزء تامّ منهما وغير تامّ منهما. فشرطه ثلاثة: [الأوّل] اختلاف المقدّمتين في الكيف، [الثاني] واشتمالهما على تأليف منتج بالنسبة إلى الجزء التامّ، [الثالث] وإنتاج نقيض نتيجة التأليف بين الطرفين المتشاركين مع الطرف الموجبة للطرف السالبة والحمليّة المطلوبة هي نتيجة التأليف نحو: «كلّما كان كلّ[٤٧٦] (ج ب) ف(هـ ز) وليس البتّة إذا كان (هـ ز) فليس كلّ (ب أ) فينتج ((كلّ (ج أ))».[٤٧٧]

الثاني: من المتّصلتين، والشركة في جزء غير تامّ. وشرطه[٤٧٨] ثلاثة أيضا: [الأوّل] كون المقدّمتين سالبتين، [الثاني] وكون طرفي كلّ متّصلة متشاركين على وجه يكون نتيجة التأليف مع مقدّم تلك المتّصلة منتجا لتاليها، [الثالث] واشتمال نتيجتي التأليفين على تأليف منتج

---

[٤٧٢] م: فالمنفصليّ.

[٤٧٣] س – وإمّا (ج ط) ينتج دائما إمّا كلّما كان (أ ب) ف(و ز).

[٤٧٤] م: (أ ب).

[٤٧٥] س م – مانعة.

[٤٧٦] س – كلّ.

[٤٧٧] م: (ج هـ).

[٤٧٨] س: وشرائطه.

للحمليّة المطلوبة نحو: «ليس كلّما كان كلّ (ج ب) فليس كلّ (ب أ)[٤٧٩] وليس كلّما كان كلّ (أ د) فليس كلّ (د هـ) فينتج كلّ (ج هـ)».

الثالث:[٤٨٠] من المنفصلتين، والشركة في جزء[٤٨١] تامّ منهما.[٤٨٢] وشرطه كليّة احدي المقدّمتين واختلافهما بالكيف واتّحادهما بالجنس، وإنتاج نقيض نتيجة التأليف مع الطرف الموجبة الطرف السالبة في مانعتي الخلو، وبالعكس في مانعتي الجمع نحو: «دائما إمّا كلّ (ج ب) أو (هـ ز) وليس دائما إمّا (هـ ز) أو بعض (أ ب) فلا شيء من (ج أ)».

الرابع: منهما، والشركة في جزء[٤٨٣] غير تامّ. وشرطه سلب المنفصلتين، وإنتاج نقيض نتيجة التأليف بين طرفي /[٢٨ظ] مانعة الخلو مع نقيض أحدهما[٤٨٤] لعين الآخر وبين طرفي مانعة الجمع مع عين أحدهما لنقيض الآخر. ثمّ اشتمال نتيجتي التأليفين على تأليف منتج للحمليّة المطلوبة نحو: «ليس دائما إمّا ليس كلّ (ج ب) وإمّا ليس كلّ (ب أ)» مانعة الخلو، «وليس دائما إمّا[٤٨٥] (أ د) وإمّا[٤٨٦] (د هـ)» مانعة الجمع ينتج «كلّ (ج هـ)».

الخامس: من المتّصلة والمنفصلة، والشركة في جزء[٤٨٧] تامّ منهما وغير تامّ منهما. وضبطه أن يكون مانعة الجمع الذي تستلزمه[٤٨٨] المتّصلة مع مانعة الجمع على شرائط إنتاج مانعتي الجمع الحمليّة، وكذا الخلو فحينئذ يرجع هذا القياس إلى المركّب من مانعتي الجمع أو الخلو[٤٨٩] نحو: «كلّما كان ليس كلّ (ج ب) فـ(هـ ز) وليس دائما إمّا (هـ ز) أو بعض (ب أ)» مانعة الخلو ينتج «لا شيء من (ج أ)».

---

[٤٧٩] س: (أ ب).

[٤٨٠] س: والثالث.

[٤٨١] س م – جزء.

[٤٨٢] س + أو غير تامّ منهما.

[٤٨٣] س م – جزء.

[٤٨٤] م: أحدها.

[٤٨٥] س م + كلّ.

[٤٨٦] س م + كلّ.

[٤٨٧] م – جزء.

[٤٨٨] س م: يستلزمه.

[٤٨٩] س: والخلو.

السادس: منهما، والشركة في جزء غير تامّ. وضبطه استلزام كلّ مقدّمة حمليّة ينتظم من هذين الحمليّتين قياس منتج للحمليّة المطلوبة نحو: «ليس كلّما كان كلّ (ج ب) فليس كلّ (ب أ) وليس دائما إمّا كلّ (أ د) وإمّا كلّ (د هـ) فكلّ (ج هـ)».

السابع: من الحمليّة والمتّصلة.

الثامن: منها[٤٩٠] ومن المنفصلة. وضبطه فيهما استلزام الشرطيّة حمليّة ينتج مع الحمليّة الأخرى الحمليّة المطلوبة نحو: «ليس[٤٩١] كلّما كان[٤٩٢] (ج ب) فليس كلّ (ب أ) وكلّ (أ هـ) فكلّ (ج أ)»،[٤٩٣] ونحو: «ليس دائما ليس[٤٩٤] كلّ (ج ب) أو ليس كلّ (ب أ) أو كلّ (أ هـ) فكلّ (ج هـ)».

تتمّة: قيل: إن شيئا من الاقترانيّات الشرطيّة ليس بمفيد لليقين، وقيل مفيد له؛ لكن /[٢٩و] جميع الأشكال نظريّ، فكون إنتاج الشكل الأوّل بديهيّا مختصّ[٤٩٥] منها.

[القياس الاستثنائيّ]

وأمّا الاستثنائيّ: فمركّب من شرطيّة متّصلة أو منفصلة، ومن قضيّة أخرى دالّة على وضع أحد جزئيها أو رفعه حمليّة أو شرطيّة على اعتبار تركّب[٤٩٦] الشرطيّة من حملتين أو شرطيّتين أو حمليّة وشرطيّة. وشرطه ثلاثة: كليّة الشرطيّة مطلقا أو كليّة الاستثناء أو اتّحاد وقتهما بعينه،[٤٩٧] ولزوميّة الشرطيّة أو عناديتها وموجبتها أيضا. **وهو ضربان:**

---

[٤٩٠] س – منها.

[٤٩١] س – ليس.

[٤٩٢] م + كلّ.

[٤٩٣] س م: (ج هـ).

[٤٩٤] م – ليس.

[٤٩٥] م: فخصّ.

[٤٩٦] م: على اعتبار ذكر.

[٤٩٧] س – أو كليّة الاستثناء أو اتّحاد وقتهما بعينه.

الأوّل: ما يكون الشرطيّة متّصلة. فشرطه استثناء عين مقدّمها لإنتاج عين تاليها، واستثناء نقيض تاليها لنقيض مقدّمها. وأمّا استثناء عين التالي لعين المقدّم ونقيض المقدّم لنقيض التالي،[٤٩٨] فلا يصحّ لجواز كون الازم أعمّ نحو: «إن كان هذا إنسانا فهو حيوان؛ لكنّه إنسان فهو حيوان، أو لكنّه ليس بحيوان فليس[٤٩٩] بإنسان، وأمّا لكنّه حيوان فإنسان أو ليس بإنسان فليس بحيوان»،[٥٠٠] فباطل[٥٠١] ضرورة.

وأمّا فيما قدّر التلازم من الطرفين، وإن لزم النتائج الأربعة كالمنفصلة الحقيقيّة؛ فلكنّه بخصوص مادّة؛ بل هو متّصل آخر استثني فيه عين مقدّمه و نقيض تاليه فهناك اتّصالان وبحسب كلّ نتيجتان؛ لكنّ الأستاذ المحقّق مال إلى قياسيته مطلقا في الجدليّات.

نقل عن الإمام: بأنّ[٥٠٢] استثناء نقيض التالي عند كونه مطلقة عامّة نحو: «إن كان هذا إنسانا فضاحك» بالإطلاق العامّ لا ينتج،[٥٠٣] وردّ بأنّ نقيض /[٢٩ظ] المطلقة دائمة.

الثاني: ما تكون[٥٠٤] منفصلة إن حقيقة. فله أربعة نتائج: اثنان باستثناء عين كلّ نقيض الآخر، واثنان رفع كلّ عين الآخر نحو: «إمّا أن يكون العدد زوجا، أو فردا؛ لكنّه زوج فليس بفرد؛ لكنّه[٥٠٥] فرد فليس بزوج؛ لكنّه[٥٠٦] ليس بفرد فزوج لكنّه[٥٠٧] ليس بزوج ففرد». وإن[٥٠٨] مانعة جمع[٥٠٩] فالأوّلان، وإن خلوّا فالأخيران.

---

[٤٩٨] س – التالي.

[٤٩٩] س: ليس.

[٥٠٠] س + فقط.

[٥٠١] س – فباطل.

[٥٠٢] س م: أنّ.

[٥٠٣] م: بالإطلاق العامّ ينتج.

[٥٠٤] س: ما يكون.

[٥٠٥]س: أو لكنّه.

[٥٠٦] س: أو لكنّه.

[٥٠٧] س: أو لكنّه.

[٥٠٨] س + كان.

[٥٠٩] م: وإن مانعة الجمع.

تنبيه: المتّصلة المستثناة[٥١٠] فيها عين المقدّم بديهيّ كالشكل الأوّل، وما عداه نظريّ. أمّا المتّصلة المستثناة فيها نقيض التالي فأنّما ينتج بواسطة استلزام نقيض التالي لنقيض المقدّم. والمنفصلات أنّما ينتج[٥١١] بواسطة المتّصلات[٥١٢] اللازمة، فالحقيقة مستلزمة[٥١٣] لمتّصلات أربع، والأخيران[٥١٤] لمتّصلتين. وأو رد عليه بأنّ بين[٥١٥] تلك الاستثنائيّات فيها والمتّصلات التي هي[٥١٦] عكس نقيضها فرقا. إنّ **الأولى:** إخبار بحسب نفس الأمر أو اعتراف[٥١٧] الخصم. **والثانية:** أنّما تدلّ[٥١٨] على فرض وقوع أحد الطرفين، ولا يلزم من هذا ذاك.[٥١٩]

والنتيجة في الاستثنائيّ حمليّة أو متّصلة[٥٢٠] أو منفصلة على حسب أخذ الشرطيّة والاستثناء فيه.[٥٢١]

الفصل الخامس

في القياس المركّب والخلف

[القياس المركّب]

الأوّل: قياس مركّب من مقدّمات نتيجة مقدّمتين منها مع المقدّمة الأخرى ينتج نتيجة أخرى، وهكذا إلى أن ينتهي إلى المقدّمات الضروريّة المنتجة للمطلوب. فإن صرّح النتائج

---

[٥١٠] س: للمستثناة.

[٥١١] س: تنتج؛ م – بواسطة استلزام نقيض التالي لنقيض المقدّم. والمنفصلات أنّما ينتج.

[٥١٢] س: المنفصلات.

[٥١٣] س: مستلزم.

[٥١٤] س: والأخران.

[٥١٥] س – بين.

[٥١٦] س م – هي.

[٥١٧] س م: واعتراف.

[٥١٨] س م: يدلّ.

[٥١٩] م: ذلك.

[٥٢٠] س – أو متّصلة.

[٥٢١] س م: فيها.

فموصـول النتـائج، وإلّا فمفصـول النتـائج نحـو: «كـلّ (ج ب) وكـلّ (ب د) فكـلّ (ج د) ثـمّ كـلّ (ج د)[٥٢٢] وكـلّ (د أ) فكـلّ (ج أ) ثـمّ كـلّ (ج أ)[٥٢٣] وكـلّ (أ هـ) /[٣٠و] فكـلّ (ج هـ)»، ونحـو: «كـلّ (ج ب) وكلّ (ب د) وكلّ (د أ) وكلّ (أ هـ) فكلّ (ج هـ)».

ويجـوز تركيبـه مـن النـوعين والثلاثـة، إمّـا اقترانـيّ[٥٢٤] محـض، أو اسـتثنائيّ[٥٢٥] محـض، أو مركّب منهما. فالاحتمالات تسعة.

[الخلف]

وأمّا الخلف: فهو إثبات المطلوب بإبطال نقيضه، وأبدا[٥٢٦] مركّب من قياسين:

أحـدهما: اقترانـيّ مـن المتّصـلتين، أو مـن[٥٢٧] متّصـلة وحمليّـة. فالمتّصـلة الأولـى ملازمـة بـين المطلـوب علـى أنّـه لـيس بحـقّ ونقيضـه وهـذه بديهيّـة، والأخـرى ملازمـة بـين نقـيض المطلـوب على أنّه حقّ وبين أمر محال. فهذه ربّما يحتاج إلى بيان.

وثانيهمـا: اسـتثنائيّ مـن نتيجـة القيـاس الأوّل ومـن اسـتثناء نقـيض تاليهـا. فحاصـله لـو لـم يكـن المطلـوب حقّـا لكـان نقيضـه ثابتـا ولـو كـان النقـيض ثابتـا لكـان المحـال ثابتـا فلـو لـم يكـن المطلوب حقّا لكان المحال ثابتا؛ لكن التالي باطل فالمطلوب[٥٢٨] حقّ.

وقيـل:[٥٢٩] بسـيط اسـتثنائيّ متّصـل مقـدّمها نقـيض المطلـوب وتاليهـا أمـر محـال. وقـد يحتـاج بيـان الملازمـة إلـى قضـيّة مسـلّمة فليكن المطلـوب «ليس كـلّ (ج ب)؛ لأنّـه لَـو كـان كـلّ (ج ب) فكـلّ

---

[٥٢٢] م – ثمّ كلّ (ج د).

[٥٢٣] م: (أ د).

[٥٢٤] س: اقتران.

[٥٢٥] س: استثناء.

[٥٢٦] س م: وهو أبدا.

[٥٢٧] م – من.

[٥٢٨] م: والمطلوب.

[٥٢٩] م + الخلف.

(ج د) لكـن لـيس كـلّ (ج د) فلـيس كـلّ (ج ب)»، بيـان الملازمـة «لمّـا كـان كـلّ (ب د) فلـو كـان كـلّ (ج ب) فكلّ (ج د)»؛ لكنّ المقدّم حقّ.[٥٣٠]

والتعريف الجامع بينهما هو إثبات الشيء بإبطال نقيضه؛ لكنّهما[٥٣١] متنافيان مفهوما.

تكميـل: تحصـيل المطالـب التصـديقيّة ثلاثـة: [الأوّل:] إثباتـه ابتـداء بـأن ينسـاق[٥٣٢] النظـر /[٣٠ظ] فيـه إلـى نفـس المطلـوب وهـو ظـاهر، [الثـاني:] وإثباتـه[٥٣٣] بإبطـال نقيضـه؛ لأنّـه يلـزم منـه صدقه قطعا في الخلف، [الثالث:] وإثباته بواسطة إثبات ملزومه لأنّه يلزم من صدقه صدقه.

الفصل السادس

[الحدّ الأوسط]

فـي الحـدّ الأوسـط: وهـو مـا يشـترك[٥٣٤] فيـه مقـدّمتا القيـاس لتحصـيل[٥٣٥] العلـم بالنسـبة المجهولـة فـي المطلـوب، بمعنـي أن يجعـل مـا هـو وصـف ومفهـوم فـي الصـغرى وصـفا عنوانيّـا فـي الكبـرى. ويشـترط[٥٣٦] أن يكـون ثبـوت الأكبـر لـه أجلـى مـن ثبوتـه للأصـغر كالحـدود، ولا يشـترط إفراده؛ بل قد يكون جملا متعدّدة؛ لكن متقيّد[٥٣٧] بعضها ببعض.

ومعنـى الاشـتراك فـي المشـهور: هـو تكـرّر نفـس الوسـط؛ لكـن ينبغـي أن يصـحّ الاشـتراك بتكـرّر لازمـه، مثـل أن يحكـم بـالأكبر علـى مسـاوي مـا حكـم بـه علـى الأصـغر نحـو: «زيـد إنسـان وكـلّ نـاطق حيـوان فزيـد حيـوان»، أو أعـمّ مثـل أن يحكـم بـالأكبر علـى أعـمّ ممّـا يحكـم بـه علـى الأصـغر

---

[٥٣٠] س + فالتالي مثله.

[٥٣١] م: لكونهما.

[٥٣٢] س: يساق.

[٥٣٣] م + بواسطة.

[٥٣٤] س م: ما يشارك.

[٥٣٥] م: ليحصل.

[٥٣٦] م: وشرطه.

[٥٣٧] س: متقيّدة.

نحو: «زيد إنسان وكلّ حيوان ماش فزيد ماش»، أو بتكرّر[٥٣٨] عينه بتأويل نحو: «لا شيء من الإنسان بفرس، ولا شيء من غير الفرس بصاهل،[٥٣٩] فلا شيء من الإنسان بصاهل»؛[٥٤٠] إذ الصغرى في قوّة كلّ إنسان غير الفرس.

فمنه يعلم حال المطلق والمقيّد يعني: إذا كان الوسط في صغرى الأوّل مثلا مقيّدا مطلقا، وفي الكبرى مطلقا فالتكرّر صحيح، بخلاف العكس، إلّا أن يعلم التلازم بينهما هذا. وأمّا إذا كان التكرّر ببعض قيوده فقط كما في القياس المساواة، إن صدق[٥٤١] مقدّمة لزوميّة فالحقّ[٥٤٢] أنّه قياس صحيح فلا احتياج إلى تكرّر الوسط بتمامه، ولا برهان يدلّ عليه وعلى اشتراطه. ويقربه ما نقل من كفاية تكرّر قيد من قيوده.

وقيل: إنّه بعد إخراجه عن القياس لا وجه لعدم جعله[٥٤٣] عن لواحق القياس. لعلّ النزاع أنّما هو في البرهانيّات دون الجدليّات. فليتأمّل في المقام فأنّه ممّا تعارك فيه الأفهام.

ثمّ الوسط[٥٤٤] لا بدّ أن يفيد الحكم بثبوت الأكبر للأصغر /[٣١و] فيكون علّة لنسبة الأكبر إلى الأصغر. فإن كانت العِلّيّةُ في الخارج «كالنار على الدخان» فالدليل لِمّيٌّ، وإن في الذهن[٥٤٥] فقط «كحركة الأوراق على الريح» فإنّيٌّ، فهو المقصود[٥٤٦] في إفادة التصديق.

وقد يكون لإفادة التصوّر بالذات وللتصديق[٥٤٧] بالعرض كما في كون واحد من الموضوع والمحمول وسطا في التصديق بالنسبة بينهما، وإلّا فالاستدلال بالحدّ التامّ مصادرة على المطلوب. وإنّما يحتاج إليه لمن لا يقبل الحمل لعدم فهمه[٥٤٨] معنى الموضوع أو

---

[٥٣٨] س م: وبتكرّر.

[٥٣٩] س: بصهال.

[٥٤٠] س: بصهال.

[٥٤١] س: وإن صدق.

[٥٤٢] س: والحق.

[٥٤٣] س: جعلها.

[٥٤٤] س: اعلم الوسط.

[٥٤٥] م: في الذهنيّ.

[٥٤٦] فإنّه هو المقصود.

[٥٤٧] س: والتصديق.

[٥٤٨] س – فهمه.

المحمول فيعقب[٥٤٩] بحدّه؛ فلهذا لا يكتسب الحدّ بالبرهان. وأمّا سائر التعريف فالمفهوم من كلام بعضهم إمكانه؛ بل وقوعه؛ لكن الحقّ عدمه أيضا.

واعلم: أنّه إن لم يكن الذات مفهوما بالكُنْهِ[٥٥٠] فإثبات ذاتيّها[٥٥١] لها يعلّل بحدّ أحدهما، أو بذاتيّ آخر أخصّ منه؛ لكن الوسط[٥٥٢] في الأوّل صوريّ، وفي الثاني مختلف، وإلّا فتعليله بالذات مختلف أيضا. وأمّا العرضيّ[٥٥٣] إن[٥٥٤] بيّنًا فيعلّل بالذات وإلّا فبالوسط[٥٥٥] الحقيقي

الفصل السابع

في التحليل والطيّ

إن وجد[٥٥٦] في القياس مقدّمة تشارك[٥٥٧] المطلوب في كلا الحدّين، فالقياس استثنائيّ، وإن لم تشارك[٥٥٨] المطلوب لجزئيه[٥٥٩] فقياس مركّب، أو استثنائيّ، أو هو دليل لقياس مطويّ منتج لأصل المطلوب.[٥٦٠] وما نقل من عدم إنتاجه، فلعلّه عدم الإنتاج ابتداءً، أو عدم الاشتراك[٥٦١]ابتداءً وانتهاءً. وإن تشارك[٥٦٢] بجزء واحد فاقترانيّ، ومقدّمته الأخرى مطوية، وإن وجد مقدّمتان احديهما مشتملة موضوع المطلوب[٥٦٣] والأخرى محموله.

---

[٥٤٩] م: فبقت.

[٥٥٠] م: لكنه.

[٥٥١] س: ذاتيهما.

[٥٥٢] م + إن.

[٥٥٣] س م: وأمّا العرض.

[٥٥٤] س – إن.

[٥٥٥] م: فبالأوسط.

[٥٥٦] م: أن يوجد.

[٥٥٧] س: يشاركه.

[٥٥٨] س: وإن لم يشارك.

[٥٥٩] س م: بجزئيّه.

[٥٦٠] م – المطلوب.

[٥٦١] س – ابتداءً، أو عدم الاشتراك.

[٥٦٢] س: وإن شارك؛ م: وإن شاركت.

[٥٦٣] م – المطلوب.

إن طرفهما الآخر متّحدا فهو وسط، فاحديهما صغرى، والأخرى كبرى على حسب أيّ تأليف وافق؛ لكن عند[٥٦٤] تقدّم[٥٦٥] ما هو مشتمل لمحمول[٥٦٦] المطلوب هل يتقدّم[٥٦٧] الصغرى على الكبرى، أو يجعل المقدّم صغرى مطلقا؟ فيعكس[٥٦٨] النتيجة. الأوّل: هو الازم لتصريحاتهم، /[٣١ظ] والثاني: ربّما يذكر في تقريراتهم[٥٦٩] لعلّ تقدّم[٥٧٠] الصغرى شرط لحسنه لا لصحّته.

وإن لم يكن اتّحادهما في الطرف الآخر فالقياس مركّب؛ لأنّ فيه مقدّمتين مطويّتين يجتمع فيهما ذلك الآخران[٥٧١] على أمر واحد هو وسط، أو مقدّمات كذلك إلى أن ينتج المطلوب بالذات، مثلا: إذا كان المطلوب "(أ ط)" ووجدنا[٥٧٢] في القياس مقدّمتي "(أ ب)" و "(هـ ط)" فلا بدّ من طيّ مقدّمتي "(ب د)" و "(د هـ)" مثلا، وإلّا فلا يحصل المطلوب، إلّا أن يوجد بينهما تلازم يوجب[٥٧٣] التكرّر، ويحتمل أن يكون احديهما دليلا لمطويّة[٥٧٤] مضمومة إلى الأخرى. وإن وجدنا مشتملتين موضوع المطلوب معا أو محموله كذلك فاحديهما دليل للأخرى، أو كلّ منهما دليل متأصّل على المطلوب. ويحتمل أن يجعل مجموعهما دليلا واحدا بتأويل.

وبما ذكر آنفا يعلم حال[٥٧٥] مشاركة المطلوب فيهما بكلا الحدّين، وحال عدم المشاركة فيهما أصلا، وحال احديهما مشاركة والأخرى ليس بمشاركة.[٥٧٦] وعليه قياس حال

---

[٥٦٤] م – عند.

[٥٦٥] س: تعدّم؛ م: عدم.

[٥٦٦] س: بمحمول؛ م: المحمول.

[٥٦٧] س: تقدم؛ يقدّم.

[٥٦٨] س: فينعكس.

[٥٦٩] س: في تقديراتهم.

[٥٧٠] م – تقدّم.

[٥٧١] م: الآخر.

[٥٧٢] م: وجدنا.

[٥٧٣] س: يوجب.

[٥٧٤] م: دليل المطويّة.

[٥٧٥] م – حال.

[٥٧٦] س م + جزءا وكلّا.

كونها أكثر من اثنين من كونه[٥٧٧] مركّبا، أو بعضها دليل للأخرى،[٥٧٨] أو مجموعهما أدلّة متعدّدة، أو اثنين منها دليل والأخرى آخر.

ثمّ أنّه لا نزاع في صحّة الاستنتاج بعكسها المستوي كنفسها، وإنّما النزاع في عكسها النقيض. وقد سبق تحقيق صحّته أيضا وإن كان المشهور عدم الصحّة.

وأمّا تأويل المقدّمة بما[٥٧٩] يتلازمها فعلى ما مرّ ليس بمضرّ سيّما في الإلزاميّات وإن لم يوجد تصريحاتهم في المشهور؛ لكنه لا يخلو تلويحاتهم عنه.

ثمّ أنّه لا علينا[٥٨٠] أن نذكر مثالا من تقرير الأستاذ المحقّق المدقّق[٥٨١] الهمّام تشخيذا[٥٨٢] للأذهان[٥٨٣] واختبارا للأفهام[٥٨٤] «الهداية[٥٨٥] ليست بيان طريق[٥٨٦] الصواب؛ لأنّ الناس مختلف في الهدى، وبيان الطريق يعمّ الكلّ». قال بيانا لوجوه قياسه:[٥٨٧] «المقدّمة الأولى صغرى بتأويل[٥٨٨] أنّ الهداية[٥٨٩] شيء يختلف الناس فيها، والأخرى كبرى بتأويل وبيان /[٣٢و] الطريق لا يختلف فيه الناس، فينتج من الثاني الهداية[٥٩٠] ليس ببيان».[٥٩١]

---

[٥٧٧] م: في كونه.

[٥٧٨] م: الأخرى.

[٥٧٩] س – بما.

[٥٨٠] م: ثمّ وجب علينا.

[٥٨١] م – المدقّق.

[٥٨٢] م: تشحيذا.

[٥٨٣] س: تشخيص الأذهان.

[٥٨٤] س: واختيار الأفهام؛ م: واختيارا للأفهام.

[٥٨٥] س: الهدية.

[٥٨٦] س: الطريق.

[٥٨٧] س: قال في بيان وجوه قياسه؛ م: قال بيان وجوه قياس.

[٥٨٨] م + فيها الناس فينتج من الثاني.

[٥٨٩] س: الهدية.

[٥٩٠] س: الهدية.

[٥٩١] س + ذلك.

ولـك أن تقـول هـذه الكبـرى مطويّـة والأخيـرة[٥٩٢] دليلهـا مـن الثـاني أيضـا أو الأوّل.[٥٩٣] هكـذا بيـان الطريـق يعـمّ الكـلّ ومـا يختلـف لا يعـمّ، أو وكـلّ مـا يعـمّ[٥٩٤] لا يختلـف[٥٩٥] فيـه فالبيـان لا يختلـف، أو الكبـرى المطويّـة هـي هـذا[٥٩٦] وكـلّ شـيء يختلـف فيهـا[٥٩٧] لـيس ببيـان[٥٩٨] مـن الأوّل والثانية دليل له هكذا من الثاني ما يختلف فيها لا يعمّ[٥٩٩] والبيان يعمّ فما يختلف ليس ببيان.

ولـك أن تجعـل أصـل الـدليل أيضـا مـن الثالـث بتأويلهمـا المختلـف فيـه هـدى ومـا يختلـف لـيس ببيـان، فالهدايـة لـيس ببيـان. ويجـوز أن يعتبـر هـذه الكبـرى مطويّـة ويجعـل المقدّمـة الثانيـة دلـيلا عليهـا، هكـذا البيـان يعـمّ ومـا لا يختلـف لا يعـمّ، فالبيـان لـيس مـا يختلـف،[٦٠٠] فنعكسـه بقولنـا مـا يختلف[٦٠١] ليس ببيان.

وأن تجعـل[٦٠٢] مـن الرابـع بتأويـل الأولـى بمـا يختلـف فيـه النـاس هدايـة[٦٠٣] وبتأويـل الثانيـة هكذا البيان لا يختلف.

ويحتمـل أن يجعـل القيـاس اسـتثنائيّا مطويّـا بِكِلْتَـي مقدّمتيـه هكـذا لـو كـان الهدايـة بيانـا لكـان عامّـا للكـلّ لكـن التـالي باطـل، إمّـا بيـان الملازمـة؛ فـلأنّ البيـان يعـمّ، وإمّـا الاسـتثنائيّة النـاس[٦٠٤] مختلـف فالمقدّمـة المـذكورة أوّلا دليـل لـبطلان التـالي وثانيـا للملازمـة، أو هكـذا إذا كـان البيـان عامّـا فالهدايـة لـيس ببيـان؛ لكـن المقـدّم صـدق بيـان الملازمـة؛ لأن النـاس مختلـف فـي الهدايـة فالمقدّمـة الأولى دليل للملازمة والأخرى نفس المقدّمة الاستثنائيّة.

---

[٥٩٢] س م: والأخير.

[٥٩٣] س م: والأوّل.

[٥٩٤] س: ما لا يعمّ.

[٥٩٥] م: فلا يختلف.

[٥٩٦] س: هكذا.

[٥٩٧] س: فيه.

[٥٩٨] س: ليس بيان.

[٥٩٩] م: ويعمّ.

[٦٠٠] م: ما لا يختلف.

[٦٠١] م: ما لا يختلف.

[٦٠٢] س: وأن يجعل.

[٦٠٣] م – بتأويل الأولى بما يختلف فيه الناس هداية.

[٦٠٤] س: فالناس.

الفصل الثامن

في كيفيّة ردّ بعض الأقيسة إلى بعض

اعلم: أنّ العلم بالإنتاج في جميع الأدلّة أنّما هو بسبب الشكل الأوّل؛ لأنّه المنتج في الحقيقة فلا ينتج بشيء من الأدلّة[٦٠٥] ما لم يشتمل على هيئة الشكل الأوّل. فكما يردّ سائر /[٣٢ظ] الاقترانيّات إليه يردّ الاستثنائيّات أيضا إليه. وأمّا[٦٠٦] ردّ الاقترانيّات إليها،[٦٠٧] فلعلّه لتكميل الصناعة.

وقيل: من فوائده توقّف[٦٠٨] معرفة الفرق بين تغيير الدليل والانتقال على هذا الردّ أيضا عند كون أحدهما اقترانيّا والآخر استثنائيّا. ولك أيضا أن تقول منها[٦٠٩] توقّف معرفة النسبة بين المنع والسند عند كون المنع[٦١٠] شرطيّة والسند حمليّة مثلا.

[ردّ الاستثنائيّ على الاقترانيّ]

أمّا ردّ الاستثنائيّ على الاقترانيّ: فإن اتّحد موضوعا المقدّم والتالي في شرطيّة متّصلة أو منفصلة، فيجعل الملزوم وسطا وثبوت الوسط لموضوع المطلوب صغرى وثبوت محمول المطلوب؛ لذلك الوسط كبرى ففي قولك: «إن كان هذا إنسانا فهو حيوان؛ لكنه إنسان»، نقول: «هذا إنسان وكلّ إنسان حيوان فهذا حيوان»، وفي: «لكنه ليس بحيوان هذا ليس

---

[٦٠٥] م – الأدلّة.

[٦٠٦] م: أمّا.

[٦٠٧] س م: إليه.

[٦٠٨] س م – توقف.

[٦٠٩] م – منها.

[٦١٠] م – المنع.

بحيـوان وكـلّ مـا لـيس بحيـوان لـيس بإنسـان فهـذا لـيس بإنسـان»، وفـي قولـك: «هـذا[٦١١] العـدد إمّـا زوج وإمّـا فـرد؛ لكنّـه فلـيس بفـرد»، نقـول: «هـذا العـدد زوج وكـلّ زوج لـيس بفـرد، فهـذا العـدد لـيس بفـرد»، وفـي: «لكنّـه لـيس بـزوج هـذا لـيس بـزوج وكـلّ مـا لـيس بـزوج ففـرد، فهـذا فـرد». وعليـه فقس.[٦١٢]

وإن لـم يتّحـدا، فـإن كـان فـي متّصـلة يسـتثني فيهـا[٦١٣] عـين المقـدّم فيحمـل علـى التـالي بأنّـه لازم للمقـدّم الموجـود ويجعـل صـغرى ويحمـل علـى مـا هـو لازم للمقـدّم[٦١٤] بأنّـه موجـود، ويجعـل كبـرى ففـي نحـو: «إن كانـت الشـمس طالعـة فالنهـار موجـود؛ لكـن الشـمس طالعـة»، نقـول: «وجـود النهـار لازم لطلـوع الشـمس الموجـود، وكـلّ مـا هـو لازم لطلـوع الشـمس الموجـود موجـود، فالنهـار موجود».

وإن كـان فـي متّصـلة[٦١٥] يسـتثني فيـه نقـيض التـالي فيحمـل علـى المقـدّم بأنّـه ملـزوم للتـالي المعـدوم ويجعـل صـغرى ويحمـل علـى مـا هـو ملـزوم للتـالي المعـدوم بأنّـه معـدوم،[٦١٦] ويجعـل كبـرى ففـي:[٦١٧]«لكـن النهـار لـيس بموجـود، وطلـوع[٦١٨] الشـمس ملـزوم للنهـار المعـدوم، وملـزوم المعدوم /[٣٣و] معدوم، فطلوع الشمس معدوم».

وإن كـان[٦١٩] فـي منفصـلة يسـتثني فيهـا عـين أحـد الجـزئين فيحمـل علـى موضـوع المطلـوب بأنّـه منـاف لعديلـه الموجـود الـذي هـو وسـط ويحمـل علـى ذلـك الوسـط محمـول المطلـوب، أعنـي: أنّـه لـيس بموجـود ففـي نحـو: «إمّـا أن يكـون الشـمس طالعـة، وإمّـا أن يكـون الليـل موجـودا؛ لكـن

---

[٦١١] م – هذا.

[٦١٢] س – فقس.

[٦١٣] س: منها.

[٦١٤] س + الموجود.

[٦١٥] س: وإن كانت متّصلة.

[٦١٦] س – بأنّه معدوم.

[٦١٧] س + نحو.

[٦١٨] س م: طلوع.

[٦١٩] م – كان.

الشمس طالعة، فالليل ليس بموجود»، نقول: «الليل مناف لطلوع الشمس الموجود، وكلّ ما هو مناف لطلوع الشمس الموجود ليس بموجود، فالليل ليس بموجود».

وإن كان في منفصلة[٦٢٠] استثني فيها نقيض أحد الجزئين فيحمل على موضوع المطلوب بأنّه مناف لعديله المعدوم الذي هو وسط أيضا ويحمل عليه محموله أعني: الموجود ففي: «لكن الشمس ليست بطالعة»، نقول: «الليل مناف لطلوع الشمس المعدوم، وكلّ شيء مناف لطلوع الشمس المعدوم[٦٢١] موجود، فالليل موجود».

[ردّ الاقترانيّ إلى الاستثنائيّ]

وأمّا ردّ الاقترانيّ إلى الاستثنائيّ:

فأمّا إلى المتّصليّ الذي استثني فيه عين المقدّم فبأن يجعل ثبوت الأوسط لموضوع المطلوب مقدّما،[٦٢٢] ونفس المطلوب تاليا[٦٢٣] ففي قولك: «هذا حيوان؛ لأنّه إنسان، وكلّ إنسان حيوان، فهذا حيوان»، نقول: «إن كان هذا إنسانا فهو حيوان؛ لكنه إنسان، فهو حيوان».

وإلى المتّصلي الذي استثني فيه نقيض التالي فبأن يجعل نقيض المطلوب مقدّما، ونقيض الثبوت المذكور تاليا أعني: الصغرى، ففي المثال أيضا[٦٢٤] نقول: «لو لم يكن هذا حيوانا لم يكن إنسانا؛ لكنه إنسان، فهو حيوان».

وإلى المنفصليّ فبأن يردّد بين الوسط ونقيضه أعني: نقيض الأكبر، ثمّ يستثنى عين الوسط ففي قولك:[٦٢٥] «الاثنان زوج، وكلّ زوج ليس بفرد، فالاثنان ليس بفرد»، نقول: «الاثنان إمّا زوج، أو فرد؛ لكنه زوج، فهو ليس بفرد».

---

[٦٢٠] س: وإن كان منفصلة؛ م: وهذه إن كانت منفصلة.

[٦٢١] س: معدوم.

[٦٢٢] م – مقدّما.

[٦٢٣] م – تاليا.

[٦٢٤] م – أيضا.

[٦٢٥] س – قولك.

وإلى الذي استثني فيه نقيض أحد الجزئين فبأن يردّد[٦٢٦] بين نقيض الوسط وعين الأكبر ثم /[٣٣ظ] يستثنى نقيض الوسط، نقول في المثال المذكور: «الاثنان إمّا أن لا يكون زوجا، وإمّا أن لا يكون فردا؛ لكنه زوج، فليس بفرد». وقد يكون هذا النوع بالترديد بين الوسط ومنافيه، ثمّ بين الأكبر ومنافيه فيكون قياسا مركّبا ففي قولك: «العالم متغيّر، وكلّ متغيّر حادث» نقول: «العالم إمّا متغيّر، أو ليس بمتغيّر،[٦٢٧] والتالي باطل، فهو إمّا حادث، أو ليس بحادث، والتالي باطل،[٦٢٨] فهو حادث».

وأمّا ردّ المنفصليّ إلى المتّصلي فتجعل المقدّمة الاستثنائيّة مقدّما للمتّصلة ونقيض الآخر تاليا، فيستثني عين المقدّم لينتج[٦٢٩] عين التالي في المنفصلة[٦٣٠] التي استثني فيها[٦٣١] عين احدي الجزئين وعين الآخر تاليا، كذلك في التي استثني فيها نقيض أحدهما ففي قولك: «العدد إمّا زوج، أو فرد؛ لكنه زوج فليس[٦٣٢] بفرد، أو لكنه ليس بفرد، فهو زوج»، نقول: «إذا كان العدد زوجا فلا يكون فردا؛ لكنه زوج فليس بفرد، أو إذا لم يكن[٦٣٣] فردا فيكون زوجا؛ لكنه ليس بفرد فهو زوج».

ولك أن تجعل نقيض الجزء المستثنى تاليا للمتّصلة وعين الآخر مقدّما، ويستثنى نقيض التالي، ففي المثال المذكور: «إذا كان العدد فردا فليس بزوج؛[٦٣٤] لكنه زوج فليس بفرد». هذا ردّ ما يستثني فيه عين أحد الجزئين. وأمّا ما يستثني فيه نقيضه فتجعل عين الجزء المستثنى تاليا، ونقيض الآخر مقدّما فيستثني نقيض التالي فنقول: «إذا لم يكن العدد زوجا فهو فرد؛ لكنه ليس بفرد فهو زوج».

---

[٦٢٦] س: يردّ.

[٦٢٧] س: متغيّرا.

[٦٢٨] في نسخة س «والباطل تالي»، أي فيها تقديم وتأخير.

[٦٢٩] م: ينتج.

[٦٣٠] س: في المتّصلة.

[٦٣١] س – فيها.

[٦٣٢] س: ليس.

[٦٣٣] م: وإذا لم يكن.

[٦٣٤] م: إذا كان العدد زوجا فليس بفرد.

وردّ المتّصلي[٦٣٥] **إلى المنفصليّ** فيردّد بين عين المقدّم ونقيض التالي ويستثنى عين المقدّم لينتج نقيض التالي فيما يستثني[٦٣٦] عين المقدّم[٦٣٧] ويستثني نقيض التالي لينتج[٦٣٨] نقيض المقدّم فيما يستثني نقيض التالي[٦٣٩] ففي: «إن كان هذا إنسانا فهو حيوان»[٦٤٠] أو لكنه[٦٤١] ليس بحيوان فليس بإنسان»، نقول: «إمّا أن يكون هذا إنسانا أو لا حيوانا؛ لكنه إنسان فهو حيوان أو لكنه ليس بحيوان /[٣٤و] فليس بإنسان».

الفصل التاسع

[خطأ البرهان]

في خطأ البرهان وهو إمّا بصورته أو مادّته:[٦٤٢]

أمّا الأوّل: فإمّا بأن لا يكون على تأليف شكل من الأشكال فعلا وقوّة لعدم تكرّر الوسط نحو: «الإنسان له شعر، وكلّ شعر نبت من محلّ، فالإنسان[٦٤٣] نبت من محلّ»، وإمّا بفقد[٦٤٤] شرط من شروطه: منه وضع الطبيعيّة مقام الكليّة نحو: «زيد إنسان، والإنسان نوع». ومنه[٦٤٥] وضع ما ليس بعلّة إذا لم يكن منتجا بالنسبة إلى القياس نحو: «الإنسان وحده ضحّاك وكلّ[٦٤٦] ضحّاك[٦٤٧] حيوان فالإنسان وحده حيوان».

---

[٦٣٥] س م: وأمّا ردّ المتّصلي.

[٦٣٦] س – يستثني.

[٦٣٧] م – ونقيض التالي ويستثنى عين المقدّم لينتج نقيض التالي فيما يستثني عين المقدّم.

[٦٣٨] م: ينتج.

[٦٣٩] م – التالي.

[٦٤٠] س + لكنّه إنسان فهو حيوان.

[٦٤١] م: لكنّه.

[٦٤٢] م: وإمّا بمادّته.

[٦٤٣] س: فإنسان.

[٦٤٤] م: بعض.

[٦٤٥] م: منه.

[٦٤٦] س – كلّ.

[٦٤٧] م – ضحّاك.

وأمّا الثاني: فبأن يستعمل في القياس الكاذبة لمشابهتها للصادقة. وهو[٦٤٨] إمّا من جهة اللفظ بساطة أو تركّبا.[٦٤٩]

والأوّل: إمّا من[٦٥٠] جوهر اللفظ كاللفظ المشترك أو هيئة كالقابل على وزن الفاعل فيتوهّم أنّ القابل فاعل حتّى يقال الهيولي فاعل؛ لأنّه قابل.

و**الثاني:** إمّا أن يكون الخطأ في نفس التركيب[٦٥١] «كضرب زيد» لاحتمال فاعليّة ومفعوليّة، أو من التركيب مع التفصيل.

والخطأ إمّا من تفصيل المركّب نحو: «الخمسة زوج وفرد»، فأنّه يصحّ بالاجتماع دون الانفراد ومثله:[٦٥٢] «هذا حلو حامض»، أو تركيب[٦٥٣] المفصّل[٦٥٤] نحو: «هذا طبيب ماهر، إن طبيبا[٦٥٥] غير ماهر في الطبّ وماهر في[٦٥٦] الخياطة» مثلا.

وإمّا[٦٥٧] من جهة المعنى فأقسام:

الأوّل: إيهام العكس، نحو: «كلّ لون[٦٥٨] سواد؛ لأن[٦٥٩] كلّ سواد لون»، ومنه الحكم على المطلق بحكم المقيّد بحال أو وقت فيقال: في رقبة الظهار «هذه[٦٦٠] رقبة في كفّارة، وكلّ رقبة[٦٦١] في كفّارة مؤمنة».

---

[٦٤٨] م – وهو.

[٦٤٩] م: بسيط أو مركّبة.

[٦٥٠] م – من.

[٦٥١] س: تركيب.

[٦٥٢] س: ومثل؛ م: مثله.

[٦٥٣] س: لتركيب.

[٦٥٤] م: المنفصل.

[٦٥٥] س: إلّا طبيبا.

[٦٥٦] م – وماهر في.

[٦٥٧] س: إمّا.

[٦٥٨] م – لون.

[٦٥٩] م: أو لأنّ.

[٦٦٠] س م: هذا.

[٦٦١] س – في كفّارة وكلّ رقبة.

والثاني: جميع ما ذكر في التناقض كأخذ ما بالقوّة مكان ما بالفعل[٦٦٢] كما يقال: «لو قبل الجسم القسمة إلى غير النهاية لكان بين سطحي الجسم أجزاء غير متناهية، فما لا يتناهى[٦٦٣] يكون محصورا بين حاصرين»، والذهول عن توابع الحمل من الجهة كأخذ السوالب الجهات[٦٦٤] /[٣٤ظ] مكان السوالب الموجّهة، والربط كأخذ السالبة المحصّلة بدل الموجبة المعدولة، والسور كأخذ السور بحسب الأجزاء مكان السور بحسب الجزئيّات، وأخذ الكلّيّ المجموعيّ مكان الكلّ العدديّ.[٦٦٥]

الثالث:[٦٦٦] استعمال الاعتقاديات أو الحدسيّات أو التجريبيّات[٦٦٧] الناقصة والظنّية والوهميّة في مقام القطعيّات، وهذا كثير في العلوم.

الرابع:[٦٦٨] أخذ ما بالذّات[٦٦٩] مكان ما بالعرض[٦٧٠] نحو: «جالس السفينة متحرّك، وكلّ متحرّك ينتقل من مكان إلى آخر».[٦٧١] ومنه أخذ اللاحق مكان الملحوق؛[٦٧٢] لعلّ[٦٧٣] منه قولهم: «اشتباه العارض بالمعروض واشتباه مفهوم الشيء بما صدق عليه كاشتباه النقل بالمنقول».

الخامس:[٦٧٤] المصادرة على المطلوب هو جعل المطلوب مقدّمة في القياس نحو: «هذه[٦٧٥] نقلة، وكلّ نقلة حركة».[٦٧٦] ومنه الأمور المتضايفة[٦٧٧] نحو: «هذا ابن؛ لأنّه ذو أب، وكلّ

---

[٦٦٢] س: مكانا بالفعل.

[٦٦٣] س: فما فيما لا يتناهي.

[٦٦٤] س – الجهات.

[٦٦٥] م: المعدومي.

[٦٦٦] س م: والثالث.

[٦٦٧] س: والتجريبيات.

[٦٦٨] س: والرابع.

[٦٦٩] م: أخذ بالذّات.

[٦٧٠] م: مكان بالعرض.

[٦٧١] م: آخره.

[٦٧٢] س: الملحق؛ م: أخذ حقّ الملحوق.

[٦٧٣] س م: ولعلّ.

[٦٧٤] س م: والخامس.

[٦٧٥] س: هذا.

[٦٧٦] م: كلّ هزّة نقلة، وكلّ نقلة هزّة.

[٦٧٧] س م: المتضائفة.

ذي أب ابـن». ومنـه القيـاس الـدوري: هـو مـا يتوقّـف ثبـوت احـدى مقدّمتيـه علـى ثبـوت النتيجـة بمرتبـة أو مراتـب.[٦٧٨] ولـيس مـن هـذا القبيـل[٦٧٩] التنبيـه بالحـدّ علـى المحـدود لعـدم دليليّتـه حقيقـة كمـا مرّ، وقيل: لتغايرهما بالإجمال والتفصيل. ففيه نظر[٦٨٠] ظاهر.

{فللّه الحمد على توفيق الاختتام، والصلاة على حبيبه وآله والسلام}[٦٨١]

[٦٧٨] م: أو بمراتب.

[٦٧٩] م: التفصيل.

[٦٨٠] م – نظر.

[٦٨١] م: فللّه الحمد لله على توفيق الاعتصام والصلاة على نبيّه وآله أجمعين والسلام.